

Часноўскі М. Э. КРАІНЫ СЯРЭДНЯЙ ЕЎРОПЫ ў 1990-я гг.: У 2 ч. Ч. 1. Сістэмныя пераўтварэнні: Вучэб. дапаможнік / М. Э. Часноўскі. – Мн.: БДУ, 2002. – 150 с.

ЗМЕСТ

У в о д з і н ы	
1. Еўропа ў сучасным сусветным парадку	
1.1. Асаблівасці захавання еўрапейскай бяспекі	3
1.2. Перспектывы еўрапейскага ўладкавання	5
2. Сярэдняя Еўропа ў сістэме еўрапейскай інтэграцыі	
2.1. Еўрапейская ідэя інтэграцыі	8
2.2. Паняцце і структура Сярэдняй Еўропы	10
2.3. Магчымасці варыянты самавызначэння дзяржаў Сярэдняй Еўропы	12
3. Напрамкі знешняй палітыкі сярэднееўрапейскіх дзяржаў	
3.1. Змена геапалітычных прыярытэтаў	15
3.2. Міжнароднае становішча краін Сярэдняй Еўропы ў ацэнках Еўрапейскай супольнасці	18
3.3. Партнёрскі этап адносін краін Сярэдняй Еўропы з Еўрапейскім саюзам	21
3.4. Працэс дасягнення членства краін Сярэдняй Еўропы ў Еўра- саюзе	23
3.5. Пазіцыі сярэднееўрапейскіх краін па праблеме пашырэння НАТО на Усход	27
3.6. Альтэрнатывы ўступленню ў Еўраатлантычны пакт	30
3.7. Рэалізацыя канцэпцыі «пашыранай стабільнасці» адносна сярэднееўрапейскага рэгіёна	32
3.8. Роля АБСЕ ў ацэнках дзяржаў рэгіёна	33
3.9. Актывізацыя субрэгіянальнага фактара	34
3.10. Еўрарэгіёны на абшары Сярэдняй Еўропы	40
3.11. Лінія бяспекі ў кантэксце інтарэсаў сярэднееўрапейскіх дзяржаў	43
3.12. Уплыў пазіцыі Расіі на змену геапалітычных прыярытэтаў сярэднееўрапейскіх дзяржаў	46
3.13. Ініцыятыва бяз'ядзернай прасторы ў Сярэдняй Еўропе	49
4. Пераўтварэнні ў краінах Сярэдняй Еўропы як умова інтэграцыі з сусветам	
4.1. Прычыны і перадумовы палітычных і сацыяльна-эканамічных змен	52
4.2. Параўнаўча-гістарычны аспект пераўтварэнняў у рэгіёне Цэнтральнай і Усходняй Еўропы	53
4.3. Пачатак ажыццяўлення ўнутраных пераўтварэнняў	57
4.4. Стварэнне праграм пераходу да рынку	62
4.5. Разгортванне эканамічнай трансфармацыі	64
4.6. Важнейшыя вынікі эканамічнай трансфармацыі	69
4.7. Заходнія ўзоры ў дзяржаўна-палітычных сістэмах	74
4.8. Стварэнне сферы прыватнай уласнасці	78
4.9. Перабудова сацыяльнай сферы па заходніх стандартах.....	84
4.10. Грамадская незадаволенасць пераўтварэннямі, яе крытэрыі	89
4.11. Характар і тэндэнцыі пераўтварэнняў у духоўнай сферы грамадства	91
З а к л ю ч э н н е	95
Л і т а р а т у р а	

У В О Д З І Н Ы

З пачатку 1990-х гг., непасрэдна пасля халоднай вайны, на велізарным еўразійскім абшары адбываюцца беспрэцэдэнтныя перамены ў жыццядзейнасці краін былога сацыялістычнага лагера. Здзейснены дэмантаж аўтарытарнай палітычнай сістэмы. Пераўтварэнні ахапілі дзяржаўна-прававую і грамадска-палітычную сферы, сацыяльна-эканамічныя і гуманітарныя асновы, знешнепалітычныя адносіны і інтарэсы. Фарміруецца палітычная дэмакратыя: ажыццяўляецца падзел уладаў, праводзяцца дэмакратычныя парламенцкія і прэзідэнцкія выбары, складваецца шматпартыйная сістэма і грамадзянская супольнасць, развіваецца мясцовае самакіраванне. Адхілены шматлікія стэрэатыпы, уласцівыя асаблівасцям камуністычнага мыслення і традыцый, укараняюцца розныя віды ўласнасці на сродкі вытворчасці, пераадольваецца прыватнасць у міжнародных адносінах.

З'явіўшыся прамым вынікам адышоўшай халоднай вайны, перамены надалі якасна новы напрамак міжнародным адносінам у сусветным вымярэнні. Узніклі перадумовы і магчымасці для ўмацавання глабальнага супрацоўніцтва і ўсеагульнай бяспекі. Больш асэнсавана і адказна ставіцца і абмяркоўваецца альтэрнатыва: ці свет з нарастаючым бязладдзем, ці зараджэнне структуры ўсеагульнай бяспекі.

Транзітныя краіны назапасілі цікавы і шмат у чым павучальны вопыт эвалюцыі сістэмы ўнутрыдзяржаўных і міжнародных прыярытэтаў. Амаль усе яны ажыццяўляюць усеабдымныя пераўтварэнні, якія вітаюцца і падтрымліваюцца міжнароднай супольнасцю і ў першую чаргу – заходнееўрапейскімі палітычнымі, эканамічнымі і ваеннымі інстытутамі. Польшча, Чэхія, Венгрыя, Славенія, Харватыя, Славакія, Балгарыя, Румынія, Боснія і Герцагавіна, Эстонія, Літва, Латвія змянілі геапалітычныя прыярытэты, стварылі асновы рынкавай эканомікі і, усталёўваючы прынцыпы заходняй дэмакратыі, – хоць і ў рознай ступені – адчулі сябе «часткай Еўропы». Адначасова пашыраецца цікавасць і ўплыў Захаду ў адносінах да іх і рэгіёна Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў цэлым. Тым самым новыя дэмакратычныя дзяржавы занялі больш прыкметнае месца і як суб'екты, і як аб'екты еўрапейскай палітыкі.

Менавіта на разглядзе ўзрастання ролі згаданых краін у міжнароднай супольнасці, на палітыцы ўнутраных рэформ засяроджана ўвага ў дадзеным дапаможніку. Адначасова зроблена спроба абагульніць, сістэматызаваць і прааналізаваць характар і тэндэнцыі сучасных змен у краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Даследаванне дае магчымасць вызначыць працякаючыя працэсы як сістэмную трансфармацыю, якая мае на мэце пераход да постіндустрыяльнага (капіталістычнага) грамадскага ладу. Пераходнае рэфарміраванне сярод часткі дзяржаў рэгіёна ў 1990-я гг. ужо прайшло праз стадыі станаўлення, разгортвання, перажыло паваротныя і пераломныя моманты, уступіла ў перыяд завяршэння. У іншых дзяржавах на рубяжы XX–XXI ст. адбывалася ўнутраная барацьба на лініі «сацыялізм – капіталізм». Асобныя ж краіны затрымаліся на пачатковых стадыях трансфармацыі.

Прапанаваны ніжэй матэрыял стаў вынікам як азнаямлення з публікацыямі, так і непасрэднага назірання і супастаўлення. У прыватнасці, выкарыстаны канцэптuallyныя напрацоўкі, высновы і сюжэты са шматлікіх даследаванняў у расійска-, беларуска-, польска-, англамоўным кніжным і перыядычным друку апошніх гадоў. Папярэдняе выданне дапаможніка па згаданай праблематыцы здзейснена аўтарам у 1997 г. пад назвай «Постсацыялістычныя краіны на шляху пераўтварэнняў і еўрапейскай інтэграцыі».

1. ЕЎРОПА Ў СУЧАСНЫМ СУСВЕТНЫМ ПАРАДКУ

1.1. Асаблівасці захавання еўрапейскай бяспекі

Еўропа як мадэль сусветнай бяспекі. Бурныя працэсы другой паловы XX ст. унеслі свае карэктывы ў ролю Еўропы на міжнароднай арэне. У значнай ступені страціўшы сілавыя рычагі ўздзеяння на сітуацыю ў свеце, краіны кантынента ў гэты перыяд здолелі нарошчваць не менш важны патэнцыял: для іншых рэгіёнаў свету яны служаць узорам развіцця інтэграцыйных працэсаў, дэманструюць здольнасць да самаабнаўлення, праяўлення салідарнага партнёрства і па-срэдніцтва ва ўрэгуляванні міжнародных праблем. Асабліва істотных поспехаў удалося дасягнуць еўрапейцам за апошнія дзесяцігоддзе мінулага стагоддзя.

З пачатку 90-х гг. XX ст. у міжнароднай сістэме, якая ўзнікла непасрэдна пасля халоднай вайны, буйнейшыя дзяржавы свету набылі беспрэцэдэнтную магчымасць прадпрыняць рашучыя крокі па ўмацаванні глабальнага супрацоўніцтва. У міжнароднай сістэме адзначалася менш рознагалоссяў і напружанасці, што давала больш магчымасцей для раззбраення і пацяплення міжнароднага клімату. Гэтаму ў значнай ступені садзейнічалі пераўтваральныя зрухі на тэрыторыі былога СССР і яго еўрапейскіх партнёраў па сацыялістычным лагеры. Як вынік, першым станоўчым фактарам міжнароднага развіцця аказаліся неўласцівыя мінулай эпосе крокі па ўмацаванні глабальнага супрацоўніцтва.

Другім абнадзейваючым фактарам міжнароднага жыцця з'явілася больш **асэнсаванае імкненне сусветнай супольнасці да бяспекі**, асабліва на еўрапейскім кантыненте. Дзяржавы сталі лепш разумець асабістую безабароннасць на фоне шматлікіх небяспечнасцей і выклікаў сучаснаму міжнароднаму парадку. Але ўсведамленне праблемы бяспекі яшчэ недастатковае, каб яно рашаюча ўплывала на нацыянальную, кантынентальную ці глабальную палітыку. Канцэпцыя ўсеагульнай і ўсеахопнай бяспекі пакуль не прывяла да неабходнай трансфармацыі грамадскай свядомасці, нацыянальных і міжнародных структур. Тым не менш урады зараз як ніколі раней шмат увагі ўдзяляюць структурам бяспекі і мерам па яе забеспячэнні.

Спыненне халоднай вайны само па сабе не кладзе канец міждзяржаўным канфліктам, але і не азначае вяртання да ранейшага тыпу міжнародных адносін, заснаваных на балансе сіл і зменных саюзах. Бязмежная разбуральнасць ядзернай зброі і ўсё больш нарастаючая моц звычайных узбраенняў блакіруюць дапушчэнне вайны як інструмента палітыкі ўвогуле. Новая міжнародная сітуацыя дае магчымасць дасягнуць сапраўднай калектыўнай бяспекі і панавання міжнароднага права, пры якіх выкарыстанне ваеннай сілы ў вырашэнні канфліктаў паміж краінамі траціць сваё значэнне.

Якая ж роля ядзернай зброі ў гэтым новым парадку, супраць якіх пагроз яна можа быць выкарыстана? Якія інтарэсы ядзерныя дзяржавы могуць лічыць жыццёва настолькі важнымі, каб было дапушчальна прымяніць ядзерную зброю ў якасці стрымання? Адказваючы на гэтыя пытанні, можна сцвярджаць, што ў бліжэйшай будучыні цяжка ўгледзець увогуле такую неабходнасць і дапушчальнасць.

Аднак свет, вольны ад ядзернай зброі, – прызнаюць ядзерныя ўладальнікі – у лепшым выпадку застаецца перспектывай вельмі аддаленай. Кожная з пяці афіцыйных ядзерных дзяржаў пажадае захаваць пэўную колькасць зброі настолькі доўга, наколькі гэта будзе рабіць яе партнёры ці сапернікі. Усе ці большасць з іх будзе даказваць, што гэта неабходна на непрад-

казальны выпадак адкрытага разгортвання ядзернай зброі яшчэ адной або некалькімі дзяржавамі. Адзіна апраў-данай мэтай захавання ядзернай зброі можна лічыць яе ўласцівасць быць эфектыўным фактарам стрымання. Але дзеля гэтай мэты будзе дастаткова мець не больш дваццацатай часткі (а верагодна і менш) ад яе цяперашняй колькасці.

Найбольшую ж пагрозу бяспецы пасляхалоднаваеннай Еўропе нясуць не патэнцыяльныя канфлікты паміж дзяржавамі, а канфлікты ўнутры іх. Адсюль – неабходнасць фундаментальных перамен у прынцыпах бяспекі і іх працэдурах. Міжнародная супольнасць павінна мець права на калектыўнае ўмяшанне ва ўнутраныя справы ахопленай канфліктам краіны дзеля захавання насельніцтва, якое становіцца ахвярай. Таму стварэнне новай сістэмы бяспекі будзе грунтавацца хутчэй на шматбаковых гарантыях, чым на разнастайным запалохванні, як было ў мінулым. Гэта заахваціць суверэнныя дзяржавы супрацоўнічаць у вырашэнні пытанняў нацыянальнай бяспекі.

Ажыццяўленне шматбаковых гарантый – важнейшая прэрагатыва міжнародных арганізацый. Задача апошніх у гэтых умовах: адсочваць праблемы, а не імкнуцца іх вырашыць. Не можа быць ніякай адзінай рэгіянальнай арганізацыі, якая займаецца ўсімі пытаннямі бяспекі. Не павінна быць і ніякай іерархіі сярод гэтых інстытутаў. Плюралістычная дэмакратыя, верхавенства закону і захаванне грамадзянскіх правоў, уключаючы правы меншасцей, з'яўляюцца асноватворнымі перадумовамі міжнароднай бяспекі ў Еўропе.

Новыя пагрозы і выклікі бяспецы. Трэцяй асаблівасцю захавання еўрапейскай бяспекі стала тое, што канец халоднай вайны не толькі кардынальна змяніў палітычную і ваенна-стратэгічную сітуацыю на кантыненте, але і дэвальвіраваў класічныя пагрозы, звязаныя гадоўным чынам з наапаўненнем узбраенняў. Узніклі новыя (дакладней, усплылі старыя і больш глыбінныя) праблемы: унутраныя раздоры, узброеныя сутычкі і нават грамадзянскія войны. Новыя пагрозы і выклікі можна падзяліць на чатыры групы:

– этнічныя і рэлігійныя канфлікты, цесна пераплеценыя з адсутнасцю дэмакратычных інстытутаў і органаў самакіравання. Не сакрэт, што ў многіх краінах Заходняй Еўропы з сепаратысцкімі рухамі больш паспяхова спраўляюцца, чым у новых еўрапейскіх дэмакратыях, паколькі пратэсты і патрабаванні этнічных, нацыянальных, рэлігійных, лінгвістычных груп на Захадзе каналізаваны (уціснуты ў рамках прававога стрымання), змякчаны атмасферай палітычнага плюралізму і дэмакратычных інстытутаў;

– палітычная нестабільнасць, якая звязана з трансфармацыяй аднапартыйных таталітарных сістэм у плюралістычныя дэмакратыі;

– сацыяльная напружанасць, абумоўленая пераходам цэнтральна кіруемых дырэктывных эканомік да рынкавых гаспадарчых мадэлей;

– экалагічныя рызыкі, выкліканыя ў асноўным недахопамі праектавання і эксплуатацыі АЭС і хімічных вытворчасцей.

Чацвёртая асаблівасць еўрапейскай бяспекі ў пасляхалоднаваенны перыяд – **пераадоленне глабальнага фармацыйнага і ідэалагічнага процістаяння** ў выніку распаду сацыялістычнай грамадскай сістэмы. Аб'ядналася Германія, распалася Чэхаславакія, на абломках дзвюх таталітарных федэрацый, СССР і СФРЮ, утварыліся дваццаць новых незалежных дзяржаў. Знікла Арганізацыя Варшаўскага дагавора (АВД), склаліся новыя інстытуты ваенна-палітычнага ўзаемадзеяння – Савет паўночнаатлантычнага супрацоўніцтва (зараз Савет еўраатлантычнага партнёрства, СЕАП) і Партнёрства дзеля міру (ПдМ). Фундаментам новага еўрапейскага парадку стала выкананне да канца 1995 г. палажэнняў Дагавора 1990 г. аб звычайных узброеных сілах у Еўропе (ЗУСЕ) усімі 30 дзяржавамі-ўдзельніцамі. Гэта прывяло да скарачэння больш за

50 тыс. адзі-нак цяжкіх узбраенняў на абшары ад Атлантыкі да Урала. Да таго ж да канца 1994 г. адбыўся вывад былых савецкіх войск з Сярэдняй Еўропы і Балтыі, што паспрыяла стварэнню ядра ваеннай стабільнасці і палітычнай прадказальнасці. Парыжская канферэнцыя Арганізацыі па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе (АБСЕ) і заключэнне ў 1994 г. Пакта аб стабільнасці ў Еўропе па ваенна-палітычных аспектах бяспекі заклалі аснову новага тыпу ўзаемаадносін паміж усімі дзяржавамі-ўдзельніцамі. Да большай узаемнай адкрытасці прывяло выкананне рашэнняў і рэкамендацый канферэнцыі АБСЕ ў Вене аб мерах умацавання бяспекі і даверу. У выніку распаўсюдзіліся і ўмацаваліся агульныя каштоўнасці і міжнародна-палітычныя падыходы ва ўсёй Еўропе.

Постсацыялістычныя краіны сталі прыхільнікамі прынцыпаў дэмакратыі і палітычнага плюралізму, рынкавай эканомікі і верхаўства закону. Іх згода паважаць міжнародныя стандарты ў вобласці грамадзянскіх праў і фундаментальных свабод адкрыла для многіх (дакладней, за рэдкім выключэннем) шлях да прыёму ў Савет Еўропы. Большасць з новых незалежных дэмакратый выказалі намер уступіць у Арганізацыю Паўночнаатлантычнага дагавора (НАТО) і Еўрапейскі саюз (ЕС).

1.2. Перспектывы еўрапейскага ўладкавання

Сутнасць новага парадку для Еўропы. Пошукі новай мадэлі агульнаеўрапейскай бяспекі ў чарговы раз разгарнуліся пасля заканчэння халоднай вайны. Да гэтага стратэгія процістаяння забяспечвала пэўны парадак. Небяспечныя сітуацыі ўзніклі; пры гэтым адначасова ініцыятарамі канфліктаў і міратворцамі з'яўляліся два процістаячы бакі: НАТО і АВД. Галоўнай асаблівасцю гэтага перыяду адноснай раўнавагі было ўсведамленне з боку абодвух блокаў, што празмернае нагнацанне напружанасці пагражае новай сусветнай вайной, прычым, вайной ядзернай.

Пасля пераадолення халоднай вайны вядучая роля ў захаванні раўнавагі на кантынэнце перайшла непасрэдна да дзяржаў. Заснаваныя на нацыянальных інтарэсах, яны не маглі і не змогуць гарантаваць стабільнасць. Еўрапейскі парадак, у аснове якога сутыкаюцца нацыянальныя суверэнітэты і інтарэсы кожнай з дзяржаў кантынента, з'яўляецца непрадказальным і патэнцыяльна небяспечным. «Парады суверэнітэтаў» у 1989–1991 гг. выклікалі ачагі нацыянальных канфліктаў. Што яшчэ горш, непазбежныя супярэчнасці могуць выліцца ў ваенныя міждзяржаўныя канфлікты, а апошнія – перарасці ў ядзерную катастрофу.

Калі нацыянальна-дзяржаўныя інтарэсы не могуць знітаваць еўрапейскую бяспеку, то што здольнае захаваць уласціваю мінулай эпосе адносную раўнавагу? Слушнай альтэрнатывай лічыцца стварэнне шматслойнага парадку ў Еўропе. Пры гэтым пэўныя важныя рашэнні прымаюцца на агульнаеўрапейскім узроўні, іншыя – на нацыянальна-дзяржаўным, і астатнія – на рэгіянальным узроўні. Суверэнітэт ужо не належыць выключна асобнай дзяржаве, а размяркоўваецца паміж еўрапейскім, нацыянальным і рэгіянальным узроўнямі. Такім чынам, сутнасць новага парадку для Еўропы ў тым, што роўныя часткі нацыянальнага суверэнітэту кожнай дзяржавы перадаюцца ўверх – у распараджэнне наднацыянальных структур бяспекі і супрацоўніцтва і ўніз – у кампетэнцыю субрэгіянальных форм узаемадзеяння. За нацыянальнымі дзяржавамі застаецца важная роля, але не менш важныя задачы ажыццяўляюцца як на еўрапейскім, так і на рэгіянальным узроўні. Узаемадзеянне па пытаннях бяспекі на трох узроўнях і

заклікана знаходзіць баланс інтарэсаў усіх дзяржаў і ў выніку гарантаваць стабільны еўрапейскі парадак.

Паводле сцвярджэння швейцарскага палітолага Ю. Штайнера, пасля Другой сусветнай вайны Заходняя Еўропа настойліва працавала над канцэпцыяй бяспечнага парадку для ўсяго кантынента. Яго правобразам стаў Еўрапейскі саюз, для якога апрача нацыянальна-дзяржаўнага супрацоўніцтва ўласцівы і працэс рэгіяналізацыі (функцыянаванне так званых еўрарэгіёнаў), і працэс наднацыянальнай інтэграцыі (паўнамоцтвы органаў ЕС прымаць рашэнні, абавязковыя для дзяржаў-членаў). Вядома, у кантэксце захавання еўрапейскай бяспекі дзейнасць ЕС выглядае як спрошчаны ўзор.

Фактары захавання міжнароднай бяспекі. Еўропа больш за іншыя рэгіёны свету выйграла ад сканчэння халоднай вайны. Тут адбыліся такія лёсавызначальныя падзеі, як аб'яднанне Германіі і спыненне ваенна-палітычнай блокавай канфрантацыі. Крушэнне «жалезнай заслоны» адкрыла нябачныя дагэтуль перспектывы супрацоўніцтва і збліжэння дзяржаў і народаў на аснове агульных дэмакратычных каштоўнасцей.

Згаданыя падзеі і прадвызначылі ў цэлым заканчэнне халоднай вайны, якая ў сваю чаргу выклікала трэцюю вялікую трансфармацыю сусветнай палітыкі ў XX ст. З улікам геапалітычнага становішча ў розных рэгіёнах свету міжнародны парадак у пасляхалоднаваенную эпоху будзе залежаць ад наступных фактараў:

- наколькі Еўропа даб'ецца поспехаў у паглыбленні і пашырэнні свайго палітычнага і ваеннага адзінства;
- ці замацуецца суверэнны статус дзяржаў, узнікшых на постсавецкай прасторы;
- ці ўсталююцца дэмакратычныя парадкі ў Расіі, якія знейтралізуюць імперскія імкненні, не дапускаць звароту да цэнтралізаванай дыктатуры і выбухаў насілля;
- ці змогуць краіны Далёкага Усходу (Японія, Кітай) і ЗША, Расія дамовіцца аб рэгіянальнай бяспецы, якую ролю ў гэтым набудуць новыя ядзерныя дзяржавы Індыя і Пакістан;
- ці прывядуць намаганні вялікіх дзяржаў у рух дэмакратычны працэс на Блізкім Усходзе.

Большасць аналітыкаў пагаджаюцца з тым, што цэнтр фарміравання новага мірапарадку па-ранейшаму будзе ў Еўропе, а роля ЗША ў кожным з гэтых рэгіёнаў застаецца ўплывовай на блізкую перспектыву, паколькі ў сусветнай палітыцы на гэтым этапе яна аказалася адзінай звышдзяржавай. Ні адна іншая дзяржава не мае аналагічных сродкаў, дастатковых для эканамічнага і сацыяльнага ўздзеяння на сусветную супольнасць.

Аднак асобаму статусу ЗША пагражаюць унутраныя праблемы. З. Бжэзінскі, напрыклад, лічыць, што калі не ўдзяліць ім больш увагі, то ўжо ў пачатку XXI ст. можа скласціся новы парадак, пры якім аб'яднаная Еўропа і эканамічна дынамічная Японія адымуць ад ЗША і возьмуць на сябе значную палітычную і ваенную адказнасць. Такая ж магчымасць прасочваецца і ў знешнепалітычнай стратэгіі КНР.

Абрысы бесканфліктнага еўрапейскага ўладкавання. Пацвярджэннем патэнцыяльнага росту ролі Еўропы стаў Мадрыдскі саміт НАТО ў ліпені 1997 г. Рашэнне аб прыёме ў альянс трох краін былога сацыялістычнага лагера па сваёй сутнасці было пачаткам усталявання новага еўрапейскага парадку, які будзе вызначаць стан і развіццё Еўропы ў XXI ст. Гэты парадак фарміруецца ў выніку ўзаемадзеяння пяці фундаментальных працэсаў: пашырэння НАТО; умацнення ролі ЗША ў Еўразіі; паглыблення і пашырэння еўрапейскай інтэграцыі; няўхільнага і свядомага дрэйфу постсацыялістычных дзяржаў у заходнім напрамку; складанага і супярэчлівага руху Расіі насустрач Еўропе, ЗША, НАТО і ЕС.

Вызначальная роля ў стварэнні новага еўрапейскага парадку належыць падключэнню краін Цэнтральнай і Усходняй Еўропы да НАТО і ЕС. Гэты рух пакуль што не ідэнтычны з агульнаеўрапейскім працэсам, таму што існуе яшчэ адзін канал інтэгравання дзяржаў кантынента – АБСЕ. Абодва лакаматывы інтэграцыі дэманструюць актыўнасць. Працэс у рамках АБСЕ закліканы па вялікім рахунку амартызаваць верагодныя адмоўныя наступствы паглынання заходнееўрапейскай цывілізацыяй астатняй часткі кантынента.

Элементы саперніцтва сярод лідэраў еўрапейскай інтэграцыі праяўляюцца на справе. Пацвярджэннем сталі дзве важныя падзеі, якія адбыліся амаль адначасова ў 1997 г.: 16 снежня міністры замежных спраў 16 краін – членаў НАТО падпісалі ў Бруселі з Чэхіяй, Венгрыяй і Польшчай пратакол аб далучэнні гэтых трох дзяржаў да Паўночнаатлантычнага пакта; 19 снежня ў Капенгагене на сесіі Савета міністраў замежных спраў АБСЕ 54 краіны адзінадушна ўхвалілі асноўныя напрамкі работы над Хартыяй еўрапейскай бяспекі. Фармальна гэтыя акцыі не звязаны паміж сабой. Але па сваім змесце яны сімвалізуюць існуючую тэндэнцыю разыходжання інтарэсаў у постканфрантацыйнай еўрапейскай палітыцы.

Калі сустрэча натаўскіх міністраў зрабіла далёка ідучы крок у бок пашырэння Еўраатлантычнага саюза, умацавання тэндэнцый натацэнтрызму, то ў аснову прынятага ў Капенгагене дакумента пакладзены тэзіс аб цэнтральнай і ключавой ролі АБСЕ ў забеспячэнні еўрапейскай бяспекі і стабільнасці як адзінай панеўрапейскай арганізацыі бяспекі. Дакумент выклікаў прадметную і змястоўную працу па ўдасканаленні на сістэматычнай перагаворнай аснове. Хартыя еўрапейскай бяспекі прынята на ўзроўні кіраўнікоў дзяржаў і ўрадаў (саміт АБСЕ ў Стамбуле, снежань 1999 г.) як палітычна абавязковы дакумент. Па сваёй значнасці ён параўноўваецца з хельсінкскім Заключным актамі 1975 г.

Дасягненне мэты бесканфліктнага еўрапейскага ўладкавання, як паказваюць дыскусіі, справа вельмі складаная. Шлях да Еўропы без раздзяляльных ліній ляжыць праз умацаванне АБСЕ як агульнаеўрапейскай арганізацыі, праз эвалюцыю НАТО ў палітыка-вайсковую арганізацыю падтрымання бяспекі ўсіх краін рэгіёна АБСЕ, і праз наладжванне кааператыўнага супрацоўніцтва паміж шматлікімі еўрапейскімі і еўраатлантычнымі арганізацыямі, якія займаюцца праблемамі бяспекі ў сваім рэгіёне.

2. СЯРЭДНЯЯ ЕЎРОПА Ў СІСТЭМЕ ЕЎРАПЕЙСКОЙ ІНТЭГРАЦЫІ

2.1. Еўрапейская ідэя інтэграцыі

Сутнасць гістарычнай еўрапейскай цэласнасці. Што такое «Еўропа», дзе яна пачынаецца і дзе канчаецца? – ставяць пытанне як здаўна, так і сёння палітыкі і дыпламаты. Сапраўды, Еўропа – паняцце не толькі геаграфічнае, але і цывілізацыйнае: агульная гісторыя, культура, а таксама сумесная адказнасць за будучае – як сваё, так і ўсяго чалавецтва.

Сёння найбольш распаўсюджана меркаванне, што абшар, на якім дзейнічае Арганізацыя па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе – гэта і ёсць прастора, на якой трэба шукаць стабілізацыю еўрапейскага дому. У гэтым абшары неадлучна знаходзяцца ЗША і Канада, а таксама ўся Расія і іншыя дзяржавы-пераемніцы Савецкага Саюза. Словам, Еўропа ў геапалітычным вымярэнні прасякае абшар ад Ванкувера да Уладзівастока. На аддаленую перспектыву немагчыма стабільнасць у Еўропе без ЗША і Канады гэтак жа, як і без ці супраць Расіі. Так гучыць найбольш распаўсюджаная сучасная версія еўрапейскай стабільнасці і інтэграцыі.

Еўрапейская ідэя непадзельнасці стала ключавой ва ўсведамленні сучасных працэсаў на кантыненте. У шырокім сэнсе – гэта ідэя еўрапейскай супольнасці, цэласнасці, якая заключае ў сабе разнастайнасць народаў і культур. Еўрапейская цывілізацыя пры гэтым разглядаецца як культурна-гістарычнае цэлае, заснаванае на агульнасці вытокаў, гістарычнага лёсу і спадчыны. Еўропа – гэта перад усім цэласнасць, сфарміраваная унікальнай спадчынай грэчаскай філасофіі, рымскага права і хрысціянскіх традыцый. Сярод фактараў, вызначыўшых еўрапейскую свядомасць, патрэбна назваць таксама супрацьдзеянне знешняй пагрозе, найперш мусульманскай.

Разам з фактарамі яднання ў Еўропе дзейнічалі і фактары палярнасці. Гэта супярэчнасці паміж царквой і дзяржавай, нацыяй і імперыяй, каталіцызмам і пратэстанцтвам, тэалогіяй і філасофіяй, навукай і верай. Ды і сам раскол Еўропы ў XX ст. многія даследчыкі схільныя разглядаць як праяўленне еўрапейскай палярнасці, паколькі яго ідэалагічнай крыніцай была савецкая імперыя, заснаваная на марксізме і сацыялізме, якія маюць еўрапейскае паходжанне.

Магчымасці дасягнення еўрапейскай інтэграцыі. На аснове інтэрнацыяналізацыі грамадскага і эканамічнага жыцця, паскоранай навукова-тэхнічным працэсам, нарастання ўзаемазвязанасці народаў і дзяржаў Еўропы праходзіць інтэграцыя – згуртаванне, зліццё грамадскіх, дзяржаўных, эканамічных структур у рамках шырокай міждзяржаўнай супольнасці. Для гэтага ствараюцца новыя інстытуты ўлады з перадачай ім часткі суверэнных праў нацыянальных палітычных і эканамічных структур.

Пануючую зараз у масавай свядомасці еўрапейцаў і дзеяннях розных палітычных арганізацый ідэю пераадолення расколу Еўропы шляхам агульнаеўрапейскай інтэграцыі ў бліжэйшай будучыні немагчыма ажыццявіць палітычным спосабам. Недастаткова для гэтага ўсведамлення гістарычнай супольнасці. Нягодныя самі па сабе і такія сродкі, як мілітарны ці сумесная барацьба супраць знешняй (па-за еўрапейскай) пагрозы. На сёння пакуль існуюць дзве галоўныя магчымасці інтэгравання Еўропы: культурная і эканамічная.

У апошнія гады паняцце Еўропы як культурнай цэласнасці прысутнічае ў прамовах практычна ўсіх дзеячаў і лідэраў кантынента. Маюцца на ўвазе не толькі адносіны ўнутры Еўра-

пейскага саюза, але і культурная інтэграцыя з дзяржавамі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы (ЦУЕ). Пры гэтым сам кантынент вызначаецца як «супольніцтва каштоўнасцей і культуры», а культура – як «самая трывалая сувязь, аб'ядноўваючая Еўропу». Дзейнасць культуры тлумачыцца яе здольнасцю захоўваць своеасаблівасць і адначасова аб'ядноўваць. Ва ўмовах нарастаючых перамен, выкліканых навукова-тэхнічнай рэвалюцыяй, культура выступае як пункт апоры для стварэння ўстойлівай гуманітарнай сістэмы.

Гэтыя ўласцівасці культуры сёння выражаюцца ў цэлым шэрагу праектаў, накіраваных на сумесныя (у маштабе Еўропы) дзеянні ў такіх абласцях, як пашырэнне сістэмы перакладаў; папулярызацыя нацыянальных літаратур; павелічэнне сеткі бібліятэк; ахова помнікаў; праект «еўрапейскі горад культуры» і г. д. Пытанні еўрапейскага тэлебачання, аўдыявізуальнай прадукцыі, кнігавыдавецтва, прыватнага мецэнацтва прадугледжаны праграмай «Эўрыка». Найбольш інстытуцыялізаваная сумесная дзейнасць у вобласці адукацыі, на якую ўскладаецца галоўная надзея дзеля выхавання «еўрапейскай свядомасці».

Усё больш відавочнай для масавай свядомасці ў гэтых умовах становіцца важнасць супольнай гісторыі (інакш званай «еўрапейскім міфам»). Агульнасць лёсу – гэта перш за ўсё агульнае мінулае, якое засвойваецца кожным пакаленнем дзякуючы сям'і і школе. Аднак нацыянальныя гістарыяграфіі спрыяюць галоўным чынам узаемнай варожасці паміж еўрапейскімі дзяржавамі. Таму перад гісторыкамі стаіць задача ацаніць і асвятліць еўрапейскае мінулае з пазіцыі супольнай культурнай і гістарычнай спадчыны. Уклад гісторыкаў, вучоных-грамадазнаўцаў, што абгрунтоўваюць адзінства Еўропы, пачынаючы ад этнічных, культурных, лінгвістычных каранёў і даводзячы да агульнасці гісторыка-культурных асноў еўрапейскай цывілізацыі, – усё гэта павінна працаваць на еўрапейскую свядомасць.

У аснову эканамічнай інтэграцыі кладуцца натуральныя працэсы ўзмацнення ўзаемазалежнасці нацыянальных гаспадарчых сістэм і рынкаў. Аднак эканамічны фактар інтэгравання Еўропы значна больш складаны, чым культурны. Справа ў тым, што ён аформіўся ў Заходняй Еўропе ў перыяд пасля Другой сусветнай вайны як абарончы саюз супраць СССР, а таксама і супраць ЗША. Доўгі час ён прайграваў Злучаным Штатам, нават набыў рысы маргінальнага цэнтра эканамічнай інтэграцыі. Ва ўмовах канфрантацыі ён ствараўся і разглядаўся найперш як будучы тэатр ваенных дзеянняў. У апошнія гады заходнееўрапейскі цэнтр эканамічнай інтэграцыі значна ўмацаваў сваю самастойнасць. Але ён захваў і ранейшыя рысы, таму традыцыйна застаецца цэнтрам інтэграцыі закрытага тыпу. Чым больш ён пашыраецца і паглыбляецца, тым больш жорсткім становіцца адбор і больш моцнай яго закрытасць. Такую інтэграцыю можна назваць інтэграцыяй самаізаляцыі. Гэтым у значнай ступені тлумачыцца ўскладнёны характар пашырэння Еўрасаюза як цэнтра эканамічнай інтэграцыі кантынента.

Апроч гэтага фактара, працэс эканамічнага інтэгравання абцяжараны і цэнтраімклівымі тэндэнцыямі распаду, якія пакуль пераважаюць на велізарнай еўразіяцкай прасторы краін былой сацыялістычнай садружнасці і СССР. Там толькі пачаліся працэсы нацыянальна-дзяржаўнага размежавання і не ўсюды завершана дзяржаўнае будаўніцтва. Усё гэта робіць згаданую прастору маргінальнай зонай развіцця. За ўплыў над ёй ужо ідзе барацьба паміж вядучымі краінамі і групамі краін, паколькі пераарыентацыя хаця б часткі рэгіёна можа ўзмацніць адпаведную групоўку. У гэтай зоне знік магутны інтэгруючы фактар – Савецкі Саюз, а Расія не змагла (можа, пакуль што) стаць яго пераемнікам. У выніку на абсяжнай прасторы намецілася некалькі інтэграцыйных цэнтраў – сярэднееўрапейскі, паўночнаеўрапейскі, цэнтральнаазіяцкі, закаўказскі, – развіццё якіх ідзе без удзелу Расіі. Больш таго, некаторыя з іх набылі антырасійскую накіраванасць.

Як бачна, эканамічны фактар застаецца вызначальным у справе яднання кантынента, хоць існуючая эканамічная цераспалосіца не спрыяе пераўтварэнню ідэі еўрапейскай інтэграцыі ў рэальнасць. Тым не менш, гэта ідэя ўжо атрымала пэўнае развіццё (усведамленне супольнай гісторыі, палітычная воля, культурная цэласнасць) і мае магчымасць ажыццявіцца ў перспектыве.

2.2. Паняцце і структура Сярэдняй Еўропы

Прадмет рэгіяналістыкі. Пачынаючы з 70-х гг. XX ст., у сусветнай навуцы аб рэгіёнах адбываецца пераасэнсаванне яе прадмета. Разуменне рэгіяналістыкі як тэорыі «статычных» адносін паміж рэгіёнамі ў сусветнай палітыцы паступова замяняецца ўяўленнем аб ёй як аб дысцыпліне, якая вывучае дынаміку станаўлення рэгіянальных калектываў і працэсаў у сусветнай палітыцы, у якія ўцягваюцца рэгіянальныя аб'яднанні, узаемадзеянні паміж сабой і іншымі тэрытарыяльнымі адзінкамі. Вядома, не адхіляецца і вывучэнне чыста тэарэтычных асноў рэгіяналістыкі.

Само паняцце «рэгіён» зараз не з'яўляецца прадметам спрэчак. У прыватнасці, як бясспрэчны прыняты тэрмін «еўрапейскі рэгіён» як вызначаная частка кантынента. Не аспрэчваецца і тое, што без агульнаеўрапейскага механізму ўладкавання немагчыма паўнаўраўнаважана функцыянаванне дадзенага рэгіёна, і што ён не павінен уносіць дысгармонію паміж заходняй і ўсходняй часткамі Еўропы.

Разам з дзяленнем Еўропы на геаграфічныя, эканамічныя, нацыянальныя, этнаканфесійныя рэгіёны існуе выдзяленне і менш устойлівых у храналагічным плане геапалітычных рэгіёнаў. Геапалітычныя фактары, вялікая міжнародная палітыка, глабальныя палітычныя працэсы, як паказвае гісторыя, часам актыўна ўмешваюцца ў працэс рэгіянальных супольнасцей еўрапейскіх народаў і дзяржаў. Уплываючы, яны часам кардынальна змяняюць складзеныя і, здавалася б, устойлівыя рэгіёны, перакройваюць межы паміж імі, прыводзяць да знікнення асобных з іх.

Рэгіён Сярэдняй Еўропы. Посткамуністычная рэальнасць дазваляе па-новаму глянуць на тую геаграфічную частку кантынента, якая называецца Цэнтральнай Еўропай. Геапалітычна яна сёння распадаецца на два рэгіёны: усходні і заходні. За ўсходнім усё больш трывала замацоўваецца тэрмін «Сярэдняя Еўропа». Сярэдняя Еўропа аб'ядноўвае новыя дэмакратычныя дзяржавы, маючыя камуністычнае мінулае, і тэрытарыяльна ахоплівае заходнюю частку больш буйнага рэгіёна – ЦУЕ з далучэннем Балканскага паўвострава. Тэрмін Сярэдняя Еўропа ўжываецца ў вузкім і шырокім сэнсе. У вузкай трактоўцы ён уключае тэрыторыю Польшчы, Чэхіі, Славакіі і Венгрыі; у шырокай – да гэтых дзяржаў дадаюцца Балгарыя, Румынія, Славенія, Харватыя, Боснія і Герцагавіна, Македонія, Албанія, Эстонія, Літва, Латвія. Той факт, што Югаславія, Малдова, Беларусь і ў пэўнай ступені Украіна не да канца акрэслілі свае адносіны з Захадам, дае падставы аналітыкам устрымлівацца ад далучэння іх да сярэднееўрапейскага рэгіёна.

Як бачна, з'яўленне новага тэрміна ў геапалітыцы абумоўлена пераасэнсаваннем ролі і месца Усходняй Еўропы ў постхалоднаваенную эпоху. Тым не менш кожная з краін рэгіёна трактуецца як самабытная сацыякультурная цэласнасць, што не можа звесціся ні да Захаду, ні да Усходу Еўропы, хоць і непадзельная з імі.

Большасць палітыкаў і ідэолагаў традыцыйна разглядаюць нававызначаны рэгіён пераважна як аб'ект гісторыі – арэну саперніцтва Захаду і Усходу. Нягледзячы на тое, што тэрмін «Сярэдняя Еўропа» шырока ўжываўся на Захадзе ў перыяд паміж Першай і Другой сусветнымі войнамі, зараз там нярэдка гэты субкантынент інтэрпрэтуецца як «Усход». У Расіі, як носьбіта тэрміна «Усходняя Еўропа» ў чыстым выглядзе, акрэсленне Сярэдняй Еўропы пакуль што няяснае. Разам з яе прызнаннем там існуе і процілеглая тэндэнцыя разглядаць Украіну як «Малороссію», а Беларусь зусім па-стальпінску – як «Северо-Западный край». Але абедзве крайнія думкі сходзяцца ў тым, што Сярэдняя Еўропа – гэта Усход.

Новая тэрміналогія толькі становіцца набыткам геапалітыкі. А традыцыйны падыход, выкладзены ў панеўрапейскіх канцэптэуальных мадэлях, зусім іншы. Там Еўропа прадстае ў трох іпастасях – Заходняй (Вялікабрытанія, Францыя, Іспанія), Цэнтральнай (Германія, Італія), Усходняй (Расія). Усё ж іншае, што паміж Германіяй і Уралам не з'яўляецца рускім, уласных назваў не мае і ўяўляецца як нейкія знікаючыя малыя велічыні.

А між тым, у Еўропе здаўна існуюць і ўзаемадзейнічаюць вялікія і малыя народы. Адносінны паміж імі заўсёды былі далёкімі ад гармоніі. У эпоху першапачатковага наапаўнення і прамысловай рэвалюцыі тут маглі задаваць тон не толькі такія дзяржавы, як Англія ці Францыя, але і Галандыя, Швецыя, Польшча, Чэхія. З фарміраваннем буйных, тэхналагічна магутных нацый-дзяржаў і іх палітычных альянсаў, а па-сяя Другой сусветнай вайны – двухполюснага свету сітуацыя няўхільна змянялася не на карысць сярэднеўрапейскіх дзяржаў. У народаў рэгіёна не пыталі аб іх выбары грамадскага ладу і згодзе на знешнія саюзы, іх як бы адсылалі на задворкі вялікай палітыкі. Тут толькі на працягу нашага стагоддзя цэлыя народы былі вымушаны тройчы змяняць свае палітычныя і сацыякультурныя арыентацыі: не толькі «сацыялістычныя» ці «буржуазныя», але і этнасацыяльныя, і канфесійныя.

Вызначальныя рысы сярэднеўрапейскага рэгіёна. Працяглыя і глыбінныя мутацыі сфарміравалі цьмяны вобраз Сярэдняй Еўропы – і не Захад, і не Усход, а своеасаблівая гістарычная, палітыка-эканамічная, геастратэгічная і сацыякультурная рэальнасць сямейства ўсходне-еўрапейскіх народаў. Характэрныя прыкметы гэтага рэгіёна: а) хранічная роля аўтсайдэраў вялікіх дзяржаў; б) востры дэфіцыт жыццёва важных для індустрыяльнага развіцця сыравінных рэсурсаў; в) асноўны тэатр ваенных дзеянняў у дзвюх сусветных войнах; г) водападзел паміж асноўнымі галінамі хрысціянскай культуры – каталіцкай і праваслаўнай, а на поўдні – паміж хрысціянскай і мусульманскай культурамі; д) укаранёнасць псіхалогіі гістарычнага фаталізму сярод народаў субкантынента. Неаддзельныя ад гісторыі ўсёй Еўропы і не ў стане жыць без яе, народы рэгіёна аказаліся ахвярамі гістарычнага працэсу. Арыгінальнасць і мудрасць іх культур часта грунтуецца на расчараваннях гістарычнага вопыту.

Сярэднеўрапейскія нацыі на працягу многіх вякоў з'яўляюцца полем змагання заходняга і ўсходняга напрамкаў еўрапейскай культуры. Ваганне паміж імі і яўная адасобленасць ад кожнага стала асноўнай рысай згаданых нацый. А гэтая прыкмета іх ментальнасці сведчыць пра перспектыўнасць іх самабытнай цывілізацыі, якая адхіляе крайнія, негатыўныя тэндэнцыі цывілізацый «заходняй» і «ўсходняй» і якая праз здольнасць сінтэзаваць еўрапейскасць адбудуе сацыяльна-эканамічны, палітычны і культурны мост паміж Усходам і Захадам.

2.3. Магчымасці і варыянты самавызначэння дзяржаў Сярэдняй Еўропы

Праблема самавызначэння сярэднеўрапейскіх дзяржаў. Распад сацыялістычнай сістэмы і садружнасці ў Еўропе стаў рэальнасцю, хоць яшчэ не знойдзены ўсе адказы на зладзённыя пытанні аб яго прычынах. Не да канца ясныя і перспектывы развіцця постсацыялістычнага рэгіёна Еўропы. Пытанне, з пункта гледжання яго глабальнага вырашэння, зводзіцца да здольнасці або немагчымасці самастойнага развіцця краін рэгіёна. Першы крок на гэтым шляху – верагоднасць іх дзяржаўнага самавызначэння.

У рамках Савета эканамічнай узаемадапамогі (СЭУ) адпаведныя рэаліі былі даволі сціплымі. Самастойнасці дзяржавы сацыялістычнай садружнасці фактычна не мелі, а крызісныя з’явы там праявіліся раней, чым непасрэдна ў СССР. Дастаткова нагадаць факты грубага ўмяшання сталінскага кіраўніцтва ва ўнутранае жыццё краін народнай дэмакратыі ў першыя гады пасля Другой сусветнай вайны, падзеі 1956 г. у Венгрыі, 1968 – у Чэхаславакіі, асобую пазіцыю Румыніі і працяглы канфлікт з Албаніяй з пачатку 60-х гг. XX ст. Укаранёная ў гэтых краінах камандна-адміністрацыйная сістэма аказалася тормазам, а дакладней – непераадольнай перашкодай на шляху рэфарміравання эканомік краін ЦУЕ, іх пераходу да новага этапа навукова-тэхнічнага прагрэсу.

Гэтыя і шматлікія іншыя прычыны прывялі да кардынальных перамен у Еўропе і да зрухаў у суадносінах сіл на кантынэнце ў канцы 80-х гг. мінулага стагоддзя. Дзяржавы Сярэдняй Еўропы парвалі з таталітарным мінулым і абвясцілі поўны суверэнітэт.

Але ці здольныя народы субкантынента ва ўмовах сучаснага шматполюснага свету і «паўзучага» саперніцтва вялікіх дзяржаў за кантроль над імі пераламіць традыцыю другараднасці, набыць самастойную, значную ў агульна-еўрапейскім маштабе ролю? Ад народаў і іх эліт у многім залежыць, ці стане гэты працэс рэальнасцю. Як магчымасці, так і перашкоды на шляху да самавызначэння ўзрастаюць у крызісныя і пераходныя перыяды. Зараз згаданая тэндэнцыя якраз у наяўнасці, хоць яна і выяўляецца у розных краінах рэгіёна з неаднолькавай інтэнсіўнасцю і ў розных формах.

Знешняя састаўная самавызначэння сярэднеўрапейскіх дзяржаў. Грамадскі лад і яго палітычныя формы дзяржавы рэгіёна выбралі адносна лёгка. Найцяжэйшай праблемай аказаўся выбар геастратэгічных кірункаў. Парадокс у тым, што калі раней сіла адной дзяржавы прадугледжвала слабасць другіх, то цяпер бяспека і дабрабыт кожнай краіны залежаць ад балансу іх інтарэсаў.

Свет, у якім зацвярджаецца баланс інтарэсаў, значна пашырае сферу свабоды малых і сярэдніх дзяржаў. Раней яна вызначалася выключна ваенна-стратэгічным фактарам, але найбольш абачлівыя палітыкі здаўна заўважалі і іншыя састаўныя. Сёння асабліваю ролю набывае здольнасць несілавых фактараў аказваць рашучы ўплыў на стан бяспекі. Сярод такіх фактараў – экалагічныя, тэхналагічныя, дэмаграфічныя, сацыякультурныя і іншыя. У пацвярджэнне дастаткова ўспомніць геапалітычны пераварот, выкліканы чарнобыльскай катастрофай. Калі дзяржавы Сярэдняй Еўропы здолеюць дасягнуць сістэмнага адзінства гэтых фактараў, то яго эфект будзе сувымерным геапалітычнаму патэнцыялу вялікай дзяржавы. Дзякуючы гэтаму рэгіён, не маючы дастатковай ваеннай сілы, альбо адмаўляючыся, падобна унікальнаму рашэнню Беларусі, ад суперзброі, у прынцыпе можа пазбегнуць ролі падчарыцы ў заходняга ці ўсходняга патронаў.

Пакуль жа сумесных крокаў дзяржаў субкантынента ў напрамку самавызначэння мала. Палітычныя эліты засяродзіліся пераважна на структурах і сімвалах нацыянальнага суверэнітэту, а не рэгіянальнай самастойнасці. Гэтыя поспехі не лішнія, але аднабаковыя. Падобныя імкненні можна ацаніць як вынікі комплексу палітычнага правінцыялізму. На кантыненце ёсць сілы, якім выгадны такі інфанталізм.

Але наперакор ім узровень калектыўнай свядомасці расце. Узніклі і сталі рэальным геапалітычным фактарам такія субрэгіянальныя аб'яднанні, як Вішаградская група (ВГ), Сярэдне-еўрапейская асацыяцыя свабоднага гандлю (СЕАСГ) і Савет дзяржаў Балтыйскага мора (СДБМ). Гэтыя альянсы ўмацоўваюць не толькі ўнутрыарганізацыйныя сувязі, але і выказваюць намер уцягваць у інтэграцыю Украіну і Беларусь – шляхам стварэння Чарнаморска-Балтыйскага саюза. Эстонія пайшла далей, прапанаваўшы праект восі «Поўнач– Поўдзень» па формуле «5 плюс 3 плюс 4» (5 паўночных краін плюс тры балтыйскія плюс 4 ВГ). Беларусь унесла прапанову ператварэння рэгіёна ў прастору, свабодную ад ядзернай зброі; яе рэалізацыя забяспечыла б высокі ўзровень ваенна-палітычнай суладнасці краін Сярэдняй Еўропы.

Літаральна ўсе дзяржавы рэгіёна кансалідавана выступаюць за супрацоўніцтва ў рамках Сусветнай гандлёвай арганізацыі (СГА). Многія з іх ужо ўвайшлі ў склад СГА. Апошнія яе рашэнні аб новых членах Генеральнага савета зацвердзілі ў 2000 г.: 30 лістапада (Харватыя) і 8 снежня (Літва). Іншыя сярэдне-еўрапейскія краіны, а таксама былыя савецкія рэспублікі (Латвія, Эстонія, Грузія, Кыргызстан) сталі членамі СГА яшчэ раней. Армения, Азербайджан, Беларусь, Казахстан, Малдова, Украіна, Узбекістан і Расія працягваюць перагаворы аб уступленні. У канцы 2000 г. агульная колькасць членаў СГА склала 140 дзяржаў. Фактарам унутранай кансалідацыі для пераважнай большасці краін Сярэдняй Еўропы ўяўляецца таксама дасягненне членства ў Еўрапейскім саюзе і Паўночнаатлантычным пакце.

Прынцыповае пытанне – аб сэнсе і накіраванасці кансалідацыі сярэдне-еўрапейскага субкантынента. Яе трэба вітаць, калі ажыццяўляецца самавызначэнне народаў ва ўмовах адзінай еўрапейскай прасторы і мінімізацыя саперніцтва Захаду і Усходу. Гэтай стратэгіі супярэчыць монаарыентацыя выключна на Усход або на Запад. У першым выпадку ўзнікае пагроза новага размежавання ў Еўропе, у другім – спроба вырашаць праблемы за кошт ізаляцыі Расіі. Аб гэтым ужо сведчыць вопыт 1990-х гг. Палітызаваны і выбіральны характар заходняй дапамогі краінам Сярэдняй Еўропы гэтак жа разбурае парасткі іх рэгіянальнага самавызначэння, як і меўшыя месца памкненні Расіі аднавіць там сферу свайго ўплыву. Адзіная альтэрнатыва такому сцэнарыю – пошук прымальнай і для Захаду, і для Расіі формулы ўзаемадзеяння.

Такім чынам, мера свабоды малых і сярэдніх дзяржаў больш значная ў пластычным шматполюсным свеце, чым у жорсткім двухполюсным. Скаардынаваная калектыўная воля здольная істотна павысіць гэтую меру для рэгіёна як цэласнасці і захаваць нацыянальную адметнасць кожнай з яго састаўных. Гаворачы словамі чэшскага прэзідэнта В. Гавела, ніхто не хоча быць толькі «мостам», тым больш заложнікам «выбраных» дзяржаў. Праўда, пры гэтым трэба разлічваць на маральнасць палітыкі вядучых дзяржаў і іх згоду на роўнасць усіх суб'ектаў, але маральнасць пакуль што ўласцівая палітыцы ў нязначнай ступені.

Варыянты самавызначэння сярэдне-еўрапейскіх дзяржаў. Няма сумнення, што на пераходным этапе пераўтварэнняў і ў перспектыве самавызначэнне рэгіянальнай стратэгіі дзяржаў Сярэдняй Еўропы – іх першарадная задача. З улікам сказанага вышэй можна спрагназіраваць некалькі варыянтаў, з якіх краіны маглі зрабіць ці зрабяць свой калектыўны выбар.

1. Субкантыненнт традыцыйна разладжаны ў залежнасці ад монаарыентацыі на Запад альбо Усход. У выніку ён можа стаць полем трэцяй сусветнай вайны. Для Еўропы яна будзе апошняй.

2. Дзяржаўныя суб'екты Сярэдняй Еўропы выбіраюць стратэгію «служы двух уладароў», арыентуючыся і на Запад, і на Усход, спрабуючы знайсці дынамічную раўнавагу паміж імі і адаптуючыся да іх інтарэсаў. Такая пазіцыя няўстойлівая: няўтульна сядзецца адразу на двух крэслах; вельмі высокая верагоднасць парушэння агульнаеўрапейскай раўнавагі за кошт прэтэнзій на сярэднееўрапейскі «калідор».

3. Сярэдняя Еўропа здольная ўсвядоміць гістарычныя ўрокі разладжанасці і патэнцыяльна можа перайсці ад існуючых раз'яднаных рэгіянальных форм кансалідацыі дзяржаў да субкантынентальнай супольнасці і стаць трэцяй сілай агульнаеўрапейскага маштабу, своеасаблівай «калектыўнай вялікай дзяржавай».

4. Нават такая супольнасць будзе адноснай. Ёй прыйдзецца лічыцца з невыкараняльным уплывам Захаду і Усходу. Іх інтарэсы для рэгіёна нераўнацэнныя. І для Захаду, і для Расіі – яны геапалітычныя. Але з Расіяй Сярэдняю Еўропу дадаткова звязвае ў навішай гісторыі агульнасць гістарычнага лёсу, арганізацыі вытворчасці, сацыяльна-палітычных і сацыякультурных мадэляў, уключаючы ментальнасць насельніцтва. Таму магчыма складванне субкантынентальнай супольнасці з удзелам Расіі, якая магла б нават стаць яе лідэрам. Але пры абавязковай умове, што дэмакратычныя перамены ў грамадскім ладзе Расіі не будуць заблакіраваны рэанімацыяй імперскай палітыкі.

5. Пэўны час у першай палове 1990-х гг. існаваў варыянт самавызначэння сярэднееўрапейскай супольнасці праз калектыўны нейтралітэт. Рэалізуючы актыўны нейтралітэт, дзяржавы рэгіёна маглі сказаць важнае слова ў будаўніцтве новай Еўропы, кампенсуючы дэфіцыт сілы сілай ініцыятыў і палітычнай волі. Краіны субкантынента павінны былі ўстрымацца (чаго не здарылася) ад інтэграцыі і ў НАТО, і ў сістэму калектыўнай бяспекі СНД. Такая радыкальная ініцыятыва дазваляла: стварыць стабільную зону бяспекі паміж Усходам і Захадам, развесці іх ваенныя сілы; падштурхнуць НАТО да эвалюцыі ў чыста палітычную арганізацыю і зняць (ці хоць аслабіць) занепакоенасць Расіі; вызваліць агромністыя сродкі на рэформы ў краінах сярэднееўрапейскай супольнасці. На жаль, варыянт дасягнення рэгіянальнай самастойнасці на аснове субкантынентальнага нейтралітэту ўжо немагчымы.

Выкладзеныя варыянты маюць у пэўным сэнсе гіпатэтычны характар. Нейкаму з іх (мабыць, іх мадыфікацыі) суджана ўвасобіцца ў жыццё. Магчыма, узнікне цалкам новы варыянт. Але ў любым выпадку на яго характар вырашальна паўплываюць тры фактары: узаемаадносіны Захаду і Расіі, ступень іх гатоўнасці дазволіць краінам рэгіёна вырашаць уласны лёс, воля саміх краін да рэгіянальнай самастойнасці.

3. НАПРАМКІ ЗНЕСНЯЙ ПАЛІТЫКІ СЯРЭДНЕЕЎРАПЕЙСКІХ ДЗЯРЖАЎ

3.1. Змена геапалітычных прыярытэтаў

Пераключэнне на захад геапалітычных прыярытэтаў. Сучасныя знешнепалітычныя дактрыны сярэднееўрапейскіх дзяржаў зыходзяць з таго, што ў 1919–1939 гг. еўрапейскія дэмакратыі аказаліся няздольнымі абараніць прынятыя ў Версалі прынцыпы самавызначэння народаў. Пасля Другой сусветнай вайны амаль палова Еўропы падпала пад уплыў камуністычнай ідэалогіі. Канец халоднай вайны абудзіў вялікія надзеі не толькі сярод прыгнечаных народаў, але і на ўсім кантыненте. Абрысаваліся контуры стварэння новага еўрапейскага парадку, заснаванага на правах чалавека, дэмакратыі і супрацоўніцтве.

Заходні свет не проста перажыў этап халоднай вайны і ўцалеў пасля яе заканчэння, але і аказаўся больш устойлівым, прыцягальным, унушаючым давер і выклікаючым сімпатыі народаў былых сацыялістычных краін. Натуральна, што перад усімі гэтымі краінамі стала пытанне: ці магчыма далучыцца да свету багатых і свабодных, што належыць зрабіць, каб стаць сярод іх сваімі?

Паводле меркавання большасці палітычных дзеячаў рэгіёна, пераадолець статус другараднасці магчыма адзіным спосабам: пераклучыўшы знешнепалітычныя прыярытэты ў адваротны бок – на захад. З канца 1980-х гг. згаданы працэс стаў характэрным для большасці дзяржаў Сярэдняй Еўропы. У прыватнасці, гэта датычыць Польшчы, Чэхіі, Славакіі, Венгрыі, Балгарыі, Румыніі, Славеніі, Харватыі. Усходні вектар геапалітыкі гэтых дзяржаў аказаўся цалкам выцеснены заходнім. Сярод прычын такой радыкальнай змены выдзяляюцца наступныя: эканамічнае і палітычнае «папялішча», што засталася на месцы Варшаўскага дагавора і СЭУ, якія служылі інтэгруючымі цэнтрамі краін былой Усходняй Еўропы; гістарычна абумоўленыя апасенні і няўпэўненасць краін рэгіёна ў магчымасці існаваць асобна, не далучыўшыся ні да адной з агульнаеўрапейскіх эканаміка-палітычных групавак; усведамленне памылковасці ў папярэднім выбары сацыялістычнай грамадскай сістэмы, якая аказалася няздольнай перамагчы ў саперніцтве з капіталістычнай.

З пункта погляду сярэднееўрапейскіх кіруючых эліт заходні прыярытэт забяспечвае ім палітычнае і эканамічнае ўваходжанне ў супольнасць дэмакратычных дзяржаў дзеля вырашэння на глабальным узроўні праблем, абумоўленых узмацненнем канкурэнцыі ў сусветнай эканоміцы, інфармацыйнай рэвалюцыяй, забруджаннем навакольнага асяроддзя, барацьбой з арганізаванай злачыннасцю, культурным і маральным абнаўленнем, вострымі крызісамі, узнікаючымі ў розных рэгіёнах свету. Пры гэтым кожны еўрапейскі і еўраатлантычны інстытут разглядаецца як розныя састаўныя адной сістэмы і элементы, узаемна дапаўняючыя і ўзмацняючыя адзін другога. Зразумела, з усяго гэтага выцякае імкненне ўдзельнічаць у кожным са згаданых інстытутаў.

Геапалітыка як фактар інтэграцыі. Сучасныя тлумачальныя слоўнікі вызначаюць геапалітыку як адну з фундаментальных абласцей міжнародных адносін, якая даследуе формы ўздзеяння тэрытарыяльна-прасторавых асаблівасцей дзяржавы або блокаў дзяржаў на лакальныя, рэгіянальныя, кантынентальныя і глабальныя міжнародныя працэсы. У больш вузкім сэнсе геапалітыка – гэта адна з галін знешняй палітыкі, якая вывучае сукупнасць геаграфічных і сацыяльных, матэрыяльных і маральных рэсурсаў дзяржавы, складаючых той патэнцыял, вы-

карыстанне якога (а ў асобных выпадках нават проста яго наяўнасць) да-зваляе ёй дасягаць сваіх мэт на міжнароднай арэне. Сутнасць геапалітыкі заключаецца ва ўменні камбінаваць рознамаштабныя геапалітычныя фактары, узяўшы пад увагу фактар часу і розную хуткасць працякання тых ці іншых працэсаў. Асноўнымі геапалітычнымі фактарамі, акрамя часу, з'яўляюцца: прасторавы, палітычны, эканамічны, ваенны, экалагічны, дэмаграфічны, культурна-рэлігійны і этнічны.

Большасць названых фактараў краіны Сярэдняй Еўропы сталі вызначаць адпаведна заходне-еўрапейскіх стандартаў. Галоўным геапалітычным прыярытэтам для іх стала інтэграцыя ў заходнія структуры. Польшча, Чэхія, Венгрыя, Славакія, Эстонія, Літва, Латвія – актыўныя суб'екты палітыкі на еўрапейскім і субрэгіянальным узроўнях. Больш стрымана сябе паводзяць Балгарыя, Румынія, Славенія, Харватыя, але аб іх знешнепалітычнай бяздзейнасці гаварыць няма падстаў.

Рэгіянальная вага постсацыялістычных краін абумоўлена сукупнасцю геапалітычнага ўплыву і трансфармацыйных поспехаў. Яна найбольш значная ў Расіі, Польшчы і Украіны. Калі Польшча ўжо вызначылася з вектарамі свайго развіцця і, з'яўляючыся членам НАТО, разлічвае на ўступленне ў бліжэйшай будучыні ў ЕС, то Украіна застаецца магутным балансірам у адносінах дзяржаў «вялікай Еўропы». Краіны Балтыі ствараюць асобны рад, паколькі іх геапалі-тычны лёс укладзены ў адзіны пакет і яны як цэласнасць з'яўляюцца зонай асобных інтарэсаў і ЕС, і Расіі. Беларусь, нягледзячы на статус расійскай саюзніцы, не ўяўляе сабой актыўную процівагу ў адносінах НАТО – Расія. Малдова як эканамічны і палітычны суб'ект пакуль знаходзіцца не на другім, а нават на трэцім плане геапалітычнай сцэны канца XX ст.

У адрозненне ад іншых краін, што з'явіліся на абшары былых саюзных дзяржаў – СССР і СФРЮ – рэспублікі Балтыі і Славенія аказаліся тымі краінамі, якія працяглы час свядома рыхтавалі свой выхад з федэрацыі і сталі ў рэшце рэшт ініцыятарамі іх распаду. Пры гэтым не абышлося без увядзення эканамічных санкцый і эмбарга супраць сепаратыстаў, а таксама ўзброенага супраціўлення з боку апошніх спробам цэнтральных улад перашкодзіць аддзяленню Славеніі, Літвы, Латвіі, Эстоніі пад зручным выглядам аховы цэласнасці федэрацыі.

Рэгіянальная вага Славеніі выводзіцца пераважна з трансфармацыйных вынікаў, якія ў канцы 1990-х гг. забяспечылі ёй самае ўстойлівае месца ў групе краін, якія ажыццяўляюць пераход ад таталітарызму да дэмакратыі і рынкавай эканомікі. Асаблівасць славенскага феномена ў тым, што краіна змагла вырашыць праблемы, нягледзячы на мінімальныя памеры тэрыторыі і невялікую колькасць насельніцтва, гістарычна ўкаранёную ў народзе боязь страціць нацыянальную самабытнасць на карысць значна больш буйных, эканамічна развітых і канкурэнтаздольных дзяржаў. Славенія аказалася ў больш выгадным становішчы з-за таго, што яе эканоміка ўжо на старце была больш развітай як сярод рэспублік былой Югаславіі, так і на фоне ўсіх астатніх постсацыялістычных краін, уключаючы Венгрыю і Чэхію. Па аб'ёму ВУП на душу насельніцтва і сярэднім узроўні заробкаў яна набліжалася да паказчыкаў менш развітых краін ЕС.

У горшым становішчы апынуліся дзяржавы Сярэдняй Еўропы і Расія. Рэзкае падзенне вытворчасці адкінула іх на дзесяцігоддзі назад, а разам з наступіўшай затым стагнацыяй паглыбіла і без таго сур'ёзнае адставанне ад развітых капіталістычных краін. Нават Расія з яе агромністымі натуральнымі рэсурсамі не змагла пазбегнуць агульнага лёсу былых сацыялістычных краін, хоць і мела значныя экспартныя рэсурсы энерганосьбітаў, дазволіўшы ёй прыцягнуць дастаткова замежнай валюты для забеспячэння ўнутраных пераўтварэнняў.

Усе постсацыялістычныя краіны прымаюць удзел у сучасных працэсах еўра-пейскага ўзаемадзеяння. А для сённяшняга аблічча Еўропы характэрна ўзмацненне заходнееўрапейскага інтэграцыйна-цывілізацыйнага ядра і актывізацыя субрэгіянальнага супрацоўніцтва. Гэтыя працэсы ўсё больш заўважна набіраюць сілу ва ўмовах распачатага пераходу ад біпалярнасці да поліцэнтрызму, ад канфрантацыі да супрацоўніцтва. Яны развіваюцца на агульным фоне радыкальных змен, што разгарнуліся на ўсходзе кантынента пры адначасовым фарміраванні магутнай інтэграцыйнай групоўкі ў Заходняй Еўропе.

Перавагі заходнееўрапейскай інтэграцыйнай прасторы. Заходняя Еўропа прываблівае посткамуністычныя краіны сваім эканамічным патэнцыялам, геапалітычным уплывам, цывілізацыйнымі перавагамі. У апошнія дзесяцігоддзі яна ў чарговы раз даказала сваю жывучасць тым, што дасягнула падзелу раней адзінай заходняй цывілізацыйнай прасторы на два інтэграцыйна-цывілізацыйныя ядры.

Пасля Другой сусветнай вайны Заходняя Еўропа аказалася на правах малодшага партнёра ў сістэме палітычных і ваенных саюзаў, створаных пад эгідай ЗША як для абароны, так і для ўкаранення каштоўнасцей і інтарэсаў заходняга свету. Адсунуты на перыферыю сусветнай палітыкі, заходнееўрапейскі субкантынент быў пастаўлены перад праблемай аб'яднання намаганняў дзеля адстойвання свайго асобага месца і ўласных інтарэсаў у біпалярным свеце.

Першыя спробы палітычнага аб'яднання («план Шумана») пацярпелі правал з-за супрацьдзеяння звышдзяржаў. Але інтэграцыя ў эканамічнай вобласці, пачатая Еўрапейскім аб'яднаннем вугалю і сталі, Еўратамам, прывяла да стварэння Агульнага рынку. З цягам часу яна рабілася ўсё больш комплекснай. Інтэграцыя не толькі кампенсавала заніжаную вагу ў міжнародных справах Вялікабрытаніі і Францыі, не толькі дапамагла ФРГ адносна без болю пераадолець синдром пераможанай краіны, але і паслужыла магутным сродкам эканамічнага ўздыму ўсіх заходнееўрапейскіх дзяржаў, вывела іх да Маастрыхцкага пагаднення 1991 г. аб утварэнні Еўрапейскага саюза. Гэта азначала, што яна дапоўнілася палітычным аб'яднаннем і стварыла спрыяльныя перадумовы для рэалізацыі ваенна-палітычных аспектаў інтэграцыі.

Аб эканамічнай вазе Еўрасаюза ў сучасным свеце дае ўяўленне такое параўнанне: Заходняя Еўропа з насельніцтвам у 344,6 млн чалавек у 1990 г. вырабіла тавараў і паслуг на 5,53 трлн дол., пераўзышоўшы па гэтым паказчыку ЗША (5,47 трлн). Нарошчваючы вагу, рэгіён пашыраў свой усебаковы ўплыў, і як вынік, у супрацьвагу ЗША ўзнавіў уласнае інтэграцыйна-цывілізацыйнае ядро. Менавіта такая Еўропа і стала прывабнай прасторай для інтэграцыі ўсяго кантынента.

Вялікай спакусай пашырыць свой міжнародны аўтарытэт для дзяржаў Сярэдняй Еўропы з'яўляецца Арганізацыя эканамічнага супрацоўніцтва і развіцця (АЭСР). Утвораная ў 1961 г., АЭСР садзейнічае дасягненню як мага вышэйшай ступені гаспадарчага развіцця, працаўладкавання і жыццёвага ўзроўню ў краінах-членах. Яе мэтай таксама з'яўляецца каардынацыя эканамічнай палітыкі гэтых краін і заахвочванне інвестыцый у краінах на стадыі развіцця. Удзел у АЭСР – справа гонару і перспектывы, хоць Арганізацыя і не дае непасрэднай матэрыяльнай карысці, не выдзяляе крэдыты і не дыспануе сродкамі на эканамічную дапамогу. Аднак уступленне ў яе адкрывае дзверы банкаў і фінансавых устаноў усяго свету. Гадавыя рапартаў АЭСР аб гаспадарчай сітуацыі ў свеце належаць да найбольш дакладных.

Меркавалася, што другой пасля Чэхіі краінай былога сацыялістычнага блока будзе прынята ў АЭСР Польшча. Аднак заходнія эксперты прызналі, што Венгрыя мае большыя дасягненні ў лібералізацыі эканомікі, і менавіта яна стала ў сакавіку 1996 г. 27-м членам Арганізацыі. Летам таго ж года ў АЭСР была прынята і Польшча.

Такім чынам, зусім верагодна, што зменення геапалітычныя прыярытэты сярэднеўрапейскіх дзяржаў перарастуць у трывалыя знешнепалітычныя інтарэсы. Але існуе і процілеглы пункт погляду на ролю заходнеўрапейскай інтэграцыйнай прасторы. Найбольш паслядоўныя праціўнікі распаду СССР і камуністычнага лагера не знаходзяць яе перавагі і прывабнасці. Яны не прызнаюць наяўнасці ў былых партнёраў сапраўдных геапалітычных інтарэсаў на Захадзе, тлумачаць імкненне туды большасці краін сярэднеўрапейскага рэгіёна вынікам неабачлівай палітыкі новых лідэраў, якія паддаліся на гегеманісцкія спакусы Захаду. У распадзе камуністычнай сістэмы ім бачыцца ўсяго толькі доўгатэрміновы дэстабілізацыя цэлай геапалітычнай зоны Усходняй Еўропы і лічыцца, што яна як былы фарпост сацыялістычнай садружнасці аказалася часовай перыферыяй Заходняй Еўропы. Тым больш, што ўжо ў працэсе інтэграцыі ў краін-прэтэндэнтаў не аказалася матэрыяльных, ваенных або цывілізацыйных рэсурсаў, якія маглі б «ураўнаважыць» дапамогу Захаду. Таму ім, нават такім значным, як Польшча, заставалася адно: безагаворачнае далучэнне да заходніх крытэрыяў з надзеяй, што хоць бы за гэта яны будуць ацэнены адэкватна.

3.2. Міжнароднае становішча краін Сярэдняй Еўропы ў ацэнках Еўрапейскай супольнасці

Нестабільнасць у сярэднеўрапейскім рэгіёне. Геапалітычны паварот Сярэдняй Еўропы стварыў для Захаду лёсавызначальную магчымасць правядзення ўласных пераўтварэнняў. Хоць значна раней асобныя адмоўныя з’явы ў краінах Заходняй Еўропы давалі аб сабе знаць, але ў грамадскай свядомасці панавала перакананне, што з-за савецкай пагрозы немагчыма дазволіць эксперыменты і трэба дбаць аб стабільнасці і аб’яднанасці заходняга свету. У пасляхалоднаваенны перыяд такое абмежаванне знікла і стала лягчэйшай рэалізацыя перспектывыўных праектаў: глабалізацыя гандлю і трэцяя тэхналагічная рэвалюцыя. Запад паставіў на мэце змяніць прыярытэты, менталітэт, спосаб навучання, погляды на свет і ўвогуле спосаб жыцця. Такой трансфармацыі не пазбегнуць і Сярэдняя Еўропа, толькі тут яна патрабуе беспрэцэдэнтна хуткіх тэмпаў ажыццяўлення. Але ў 1990-я гг. субкантынент быў далёкім ад гэтага, яму перашкаджала нестабільнасць у шырокім геапалітычным сэнсе.

Нестабільнасць на ўсходзе Еўропы – адна з галоўных занепакоенасцей для Еўрапейскай супольнасці. Яна вынікае галоўным чынам з эканамічнага бязладдзя і палітычнай разбалансаванасці ў новых дэмакратычных дзяржавах. Улічваючы недастатковую ўкараненасць дэмакратычных сістэм, няма нічога незвычайнага, што тут часам бяруць верх нацыяналістычныя і папулісцкія праграмы і выбухаюць спрэчкі і этнічныя канфлікты.

Па ацэнках заходніх палітолагаў, у дзяржавах ЦУЕ апошнімі гадамі не прыпыняецца дэзінтэграцыя. Тут зноў сутыкаюцца інтарэсы і ўзмацняюцца разыходжанні паміж краінамі – былымі членамі Варшаўскага дагавора і Расіяй, а таксама паміж удзельнікамі Вішаградскай групы (Польшча, Чэхія, Славакія, Венгрыя) і асобнымі дзяржавамі, узнікшымі на тэрыторыі былога СССР. Паміж тымі краінамі Сярэдняй Еўропы, якія імкнуцца далучыцца да ЕС і НАТО, пачаліся своеасаблівыя гонкі за лепшыя стартавыя пазіцыі. Ужо прынятыя ў ваенны альянс дзяржавы ўтварылі на зайздрасць астатнім прэтэндэнтам празаходнюю «праслойку першага гатунку». Расія прама і ўскосна процідейнічае імкненню былых сатэлітаў на Запад.

У адносінах паміж краінамі Балтыі і Расіяй пераважае небяспечнае адчужэнне, узаемная абіякавасць, а часам варожасць. У заходнеўрапейскіх сталіцах лічаць, што калі не змяніць

гэтай атмасферы, то негатыўнае развіццё можа стаць незваротным, а спробы аднавіць адносіны будуць каштаваць агромністых намаганняў усяму сусветнаму супольніцтву. Тэндэнцыя дамінавання палітыкі над эканомікай працягвае дзейнічаць, славыты палітычны фактар пануе пры прыняцці амаль усіх рашэнняў, тым не менш з канца 1990-х гг. у балтыйскім субрэгіёне пакрысе аднаўлялася і контртэндэнцыя спрыяння эканамічнай мэтазгоднасці і выгадзе.

Пагроза злачыннасці з Усходу. Іншая праблема, што выклікае пастаянную заклапочанасць Захаду: пагроза экспарту злачыннасці з Усходу. Заходнія структуры бяспекі ацэньваюць сярэднеёрапейскую паласу як бастыён паміж нестабільнай усходняй і бяспечнай заходняй часткамі Еўропы. Злачыннасць, што наплывае з Усходу, лічыцца вялікай пагрозай і звышактуальнай праблемай, патрабуючай вырашэння. Трывога Захаду звязваецца ў першую чаргу з аб'ёмамі ценявой эканомікі, якія ў другой палове 1990-х гг. стабілізаваліся, аднак складалі па рэгіёне каля 20 % валавога ўнутранага прадукту (ВУП). Сапраўдны страх наводзіла крымінальная эканоміка Расіі, дзе яна дасягала 45 % ВУП і насіла выбуховы характар.

Па гэтай прычыне вялікая ўвага надаецца ўзаемаадносінам паміж службаю бяспекі заходніх дзяржаў з сярэднеёрапейскімі. Кірункі ўзаемадзеяння: крымінальная і следчая справы, мытны і памежны кантроль, кантрабанда (асабліва наркотыкаў), тэрарызм, нелегальнае працаўладкаванне, арганізаваная злачыннасць. Пад гэтым апошнім разумеецца «вялікая» кантрабанда: людзі, фальшывыя дакументы, зброя, радыеактыўныя і таксічныя матэрыялы, а таксама адмыванне «брудных» грошай і мафіёзная дзейнасць. Прыярытэт мае барацьба супраць гандлю наркотыкамі. Здараецца, сусветныя наркабароны нават выкупляюць замежныя даўгі асобных дзяржаў, правакуючы там нестабільнасць. Але пад пагрозай аказваюцца ўсе краіны, і ні адна з іх не ў стане справіцца з гэтай праблемай паасобку.

У цэлым, паводле заходніх ацэнак, выхад краін Сярэдняй Еўропы з крызісу, які суправаджае пераходную эпоху, будзе цяжкім, хоць і больш паспяховым, чым у Расіі. Аднак крыніцы эканамічнага росту ў рэгіёне застануцца абмежаванымі і нестабільнымі.

«Дуга нестабільнасці» на поўдні рэгіёна. Кардынальныя змены ў расстаноўку сіл на Балканах унесла крушэнне аўтарытарных рэжымаў у Балгарыі, Румыніі, Албаніі, спыненне блокавага процістаяння на лініі НАТО і АВД. Сталі аднаўляцца і наладжвацца традыцыйныя сувязі балканскіх краін з еўрапейскімі дзяржавамі і групамі. У той жа час балканскія краіны аказаліся ў той або іншай меры састаўной часткай «дугі нестабільнасці», утворанай у выніку вострых міжнацыянальных канфліктаў на тэрыторыі распаўшага Югаславіі (СФРЮ) і ў паўднёвых частках былога Савецкага Саюза.

Балканскі паўвостраў, які традыцыйна ствараў праблемы на кантынэнце, у чарговы раз пагражае стаць «парахавой бочкай», патэнцыяльнай крыніцай еўрапейскіх канфліктаў. Субрэгіён застаўся калі не ў эпіцэнтры, то ў актыўнай сферы ўзаемазвязаных гістарычных працэсаў бяспекі. Гэта вынікала як з сувязі балканскіх краін з заходнімі дэмакратыямі, так і з новых характарыстык балканскай палітыкі Расіі.

Пачынаючы з 90-х гг., балканскаму рэгіёну было ўласцівым зліццё дзвюх характэрных рыс: нарастанне рэальнай самастойнасці краін паўвострава, іх незалежнасці ад буйных еўрапейскіх дзяржаў і адначасовае спаўзанне ў востры эканамічны і палітычны крызіс, узмацненне нестабільнасці і канфліктнасці, распаўзанне нацыяналізму і міжэтнічных супярэчнасцей, імкненне перагледзець міжбалканскія межы.

Узросшая палітычная нестабільнасць прымусіла кожную з балканскіх краін звярнуцца да сваіх унутраных праблем і да пошуку шляхоў папярэджання і пераадолення канфліктаў са сваімі непасрэднымі суседзямі. Упершыню стабільнасць на Балканах была рэзка парушана ле-

там 1991 г., з распадам Югаславіі і пачаткам адкрытых ваенных дзеянняў паміж яе рэспублікамі як формы сілавога перагляду ўнутраных межаў. Крызіс у Югаславіі высвеціў глыбокія перамены ў свеце і рэгіёне, якія адбыліся ў канцы XX ст. У 1992 г. сусветная супольнасць практычна адзінадушна ўхваліла санкцыі супраць Сербіі. Сэнс санкцый быў у тым, каб заставіць сербскія нацыянал-патрыятычныя колы адмовіцца ад умяшання ва ўнутраныя справы Харватыі і Босніі-Герцагавіны, а пазней – спыніць этнічную чыстку ў Косаве.

Як паказаў вопыт далейшых падзей, для мірнага вырашэння спрэчак, узнікшых пасля распаду СФРЮ, усё большае значэнне набываў знешні фактар – узгодненыя дзеянні еўрапейскіх дзяржаў, апора на структуры АБСЕ, ЕС і НАТО. Працяглы час, аж да косаўскага канфлікту, па шэрагу прычын кіруючыя структуры НАТО не жадалі ўцягвацца ў міжэтнічны канфлікт на Балканах, з гэтым была звязана і няўвага альянсу да просьбаў Румыніі і Балгарыі аб іх дапушчэнні пад натаўскі ахоўны «парасон». Яшчэ больш праблематычнымі выглядалі перспектывы ўступлення балканскіх постсацыялістычных краін у ЕС.

З улікам змененай ролі Балкан у Еўропе і свеце кожная з заходнееўрапейскіх дзяржаў мае ў гэтым рэгіёне разам з агульнымі і свае спецыфічныя інтарэсы. Для ЗША яны звязаны са станам у Сярэдземнамор'і і на паўднёвым флангу НАТО, а таксама з наяўнасцю ў краіне вялікіх этнічных груп эмігрантаў з балканскіх краін, для Германіі – з захаваннем і наяўнасцю значнай колькасці замежных рабочых – югаславаў, туркаў і інш. Усё большую зацікаўленасць у балканскіх справах праяўляла Італія, якая прэтэндавала не толькі на ролю звязваючага звяна паміж ЕС і балканскімі дзяржавамі, але і пасрэдніка ва ўрэгуляванні рэгіянальных канфліктаў.

Безумоўна, адносіны заходнееўрапейскіх дзяржаў з кожнай з балканскіх краін у многім залежалі ад унутранай сітуацыі ў апошніх. Таму зразумелы асаблівы інтарэс да Югаславіі, стаўшай крыніцай распаўзання ваеннага канфлікту.

Дваістасць заходніх падыходаў. Новым перспектыўным праектам Захаду стала фарміраванне агульнаеўрапейскай сістэмы супрацоўніцтва і бяспекі з уключэннем транзітэйных дзяржаў ЦУЕ ў стратэгію адпаведных заходніх інстытутаў. Але з улікам адносін на лініі Запад – Усход яны, ў сваю чаргу, асуджаны праводзіць дваістую стратэгію ў адносінах да ўсходніх суседзяў. З аднаго боку, Запад заахочваў гэтыя дзяржавы цясней аб'яднацца, а з другога – знаходзячы розныя прычыны, адкладваў прыняцце рашэння аб цэласным уключэнні іх у заходнееўрапейскія палітычныя, ваенныя і эканамічныя структуры.

Можна меркаваць, што прычынай дваістасці з'яўлялася надзвычайная складанасць для Захаду з улікам сваіх інтарэсаў вызначыць геапалітычную вагу кожнай з краін Сярэдняй Еўропы. У сувязі з гэтым узнікла праблема чарговасці пры прыёме дзяржаў рэгіёна ў НАТО і ЕС з адначасовым уладкаваннем адносін з Расіяй. Афійцыйная пазіцыя Захаду заключалася ў тым, што пашырэнне Еўрасаюза рыхтуецца і будзе праводзіцца незалежна ад пашырэння НАТО на Усход. Разам з тым адзначалася, што абодва працэсы закліканы садзейнічаць умацаванню міру і стабільнасці ў Еўропе і не пагражаюць бяспецы трэціх краін.

З лета 1997 г., калі НАТО надала Польшчы, Чэхіі і Венгрыі права першымі ўступіць у заходні ваенна-палітычны альянс, ЕС узмацніў працу з выпадковымі з абоймы дзяржавамі. Вашынгтон не жадаў з-за пашырэння НАТО моцна ўскладняць адносіны з Масквой. А прыём, напрыклад, балтыйскіх краін абвастрыў бы іх максімальна. Таму пашырэнне Еўрасаюза заклікана стаць заманлівай альтэрнатывай далучэнню да заходняга свету тых былых сатэлітаў СССР, якія з-за пазіцыі Расіі пакуль не могуць стаць членамі НАТО. Гэта значыць, прыярытэтам пашырэння заходняй цывілізацыі становіцца прыём новых членаў не ў Паўночнаатлантычны альянс, а ў ЕС.

Працяглая неакрэсленасць пазіцый адносна краін Сярэдняй Еўропы пэўны час прымушала вядучыя дзяржавы Захаду шукаць прамежкавыя альтэрнатывы. Адной з іх была ініцыятыва падпісання Пакта аб стабільнасці ў Еўропе. Канцэпцыя ініцыятывы была распрацавана Францыяй і зводзілася да таго, што захад Еўропы як полюс інтэграцыі і стабільнасці павінен пацвердзіць палітычную ідэнтычнасць усёй Еўропы праз Еўрапейскі саюз.

Мэта, заяўленая ў французскай ініцыятыве, знайшла выражэнне ў Інаўгурацыйнай канферэнцыі (Парыж, 26–27 мая 1994 г.), скліканай пад эгідай ЕС, але па настаянні Францыі. Міністры замежных спраў 47 краін-удзельніц Нарады па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе разам з наглядальнікамі ад НБСЕ, ААН, НАТО, Заходнееўрапейскага саюза (ЗЕС) і Савета Еўропы прынялі ўдзел у форуме. Канферэнцыя ўхваліла заключны дакумент-заклік падпісаць Пакт аб стабільнасці ў Еўропе. Стабільнасць, паводле дакумента, дасягалася «шляхам развіцця добрасуседскіх адносін, уключаючы пытанні, што адносяцца да межаў і меншасцей, а таксама да рэгіянальнага супрацоўніцтва і ўмацавання дэмакратычных інстытутаў». Зразумела, рашэнні канферэнцыі былі звернуты да краін ЦУЕ.

Аснову Пакта склалі прынцыпы і абавязацельствы, прынятыя ААН, НБСЕ, Саветам Еўропы, якія ўключалі непарушнасць межаў, тэрытарыяльную цэласнасць, урэгуляванне праблем нацменшасцей. Аднак шэраг краін (Чэхія, Польшча) к таму часу ўрэгулявалі гэтыя пытанні шляхам дагавораў з суседзямі. Таму Пакт для іх выглядаў контрпрадуктыўным: даваў зачэпку ўздываць ужо вырашаныя праблемы, выклікаючы такім чынам дэстабілізацыю. Усё ж прагматычны падыход узяў верх на Парыжскай канферэнцыі. Была ўхвалена адвольнасць форм і рамак пагадненняў, якія маглі заключацца як частка Пакта. Зацікаўленыя краіны нават атрымалі магчымасць уключаць у Пакт свае раней прынятыя двухбаковыя пагадненні. ЕС, згодна з заключным дакументам Парыжскай канферэнцыі, стаў пасрэднікам на двухбаковых перагаворах, праўда, «па просьбе зацікаўленых бакоў». Уплыў Еўрасаюза аказаўся дарэчы, напрыклад, пры вырашэнні праблем нацменшасцей, якія азмрочваюць адносіны Венгрыі са Славакіяй і Румыніяй. Канчаткова, пасля ратыфікацыі нацыянальнымі парламентамі, Пакт аб стабільнасці ў Еўропе быў заключаны ў сакавіку 1995 г. У яго рамках атрымалі арганізацыйную і фінансавую падтрымку Еўрасаюза праграмы, накіраваныя на развіццё трансгранічнага супрацоўніцтва і ўрэгуляванне этнічных канфліктаў.

3.3. Партнёрскі этап адносін краін Сярэдняй Еўропы з Еўрапейскім саюзам

Устанаўленне партнёрскіх узаемаадносін. Свабода і раскаванасць заходняга свету, якая кідаецца ў вочы пры першым знаёмстве з ім, на справе абарочваецца патрабавальнасцю да яго партнёраў. Гатоўнасць Захаду супрацоўнічаць з іншымі краінамі, а тым больш ісці з імі на збліжэнне і на іх уключэнне ў свае інстытуты, абумоўлена цэлым шэрагам жорсткіх патрабаванняў да палітычнага ўладкавання краіны, яе заканадаўства і практыкі яго выкарыстання, да яе сацыяльнай палітыкі, да стану этнічных і рэлігійных меншасцей, да стану спраў у галіне эканомікі, аховы навакольнага асяроддзя і да т. п. Прычым справа тут не столькі ў жаданні падкрэсліць адрозненні паміж краінамі традыцыйнай дэмакратыі і навічкамі, колькі ў разуменні, што трываласць і плённасць саюзніцкіх сувязей з Захадам забяспечваецца адданасцю агульным каштоўнасцям, бездакорным захаваннем абвешчаных прынцыпаў і ўзятых абавязкаў.

Менавіта гэтыя крытэрыі сталі асновай для ўключэння краін Сярэдняй Еўропы ў сферу саюзніцкіх і партнёрскіх адносін з Захадам.

Галоўная эканамічная мэта ў знешняй палітыцы краін Сярэдняй Еўропы – уваходжанне ў Еўрапейскі саюз. З ім звязваецца вырашэнне найбольш вострых праблем народнагаспадарчых пераўтварэнняў і дасягненне ўнутрыэканамічнай стабільнасці. Еўрасаюз стаў абшарам шырокаразвітай эканамічнай інтэграцыі. Ліквідаваны большасць ведамасных перашкод для перамяшчэння тавараў, людзей і капіталаў паміж краінамі-членамі. Дасягнута уніфікацыя эканамічнага заканадаўства, выпрацаваны рамкі канкурэнцыі на прыкладна аднолькавых правілах. У Маастрыхцкім дагаворы 1991 г. краіны ЕС устанавілі сабе амбіцыйныя мэты. Між іншым вызначана, што дэфіцыт бюджэту кожнай з іх не павінен перавышаць 3 % ВУП, унутраны доўг – 60 % ВУП, а інфляцыя – 2 % у год пры вельмі збліжаным яе ўзроўні ў краінах-членах. Гэтыя патрабаванні сталі для краін-кандыдатаў своеасаблівым крытэрыем гатоўнасці да інтэграцыі.

Працэс уключэння краін Сярэдняй Еўропы ў ЕС адбываецца з пачатку 90-х гг. 16 снежня 1991 г. Еўрасаюз падпісаў так званыя еўрапейскія дагаворы, якія ўстанавілі асацыяванае членства з Венгрыяй, Польшчай, Славакіяй і Чэхіяй. У лютым 1993 г. заключаны дагавор з Румыніяй, у сакавіку – з Балгарыяй. У красавіку 1994 г. завяршыліся перамовы з Латвіяй, Літвой і Эстоніяй, у сакавіку 1996 – са Славеніяй. З Украінай, Беларуссю, Харватыяй яны працягваюцца.

Шэраг краін Сярэдняй Еўропы ўжо зрабілі наступны крок. Яны афіцыйна звярнуліся з заявамі аб поўным членстве ў ЕС. Гэта зрабілі: Венгрыя – у сакавіку, Польшча – у красавіку 1994 г., Румынія і Славакія – у чэрвені, Латвія – у кастрычніку, Эстонія – у лістападзе, Літва і Балгарыя – у снежні 1995 г., Чэхія – у студзені 1996 г. Такім чынам, з канца 1991 г. для асацыяваных членаў пачаўся партнёрскі этап узаемадзеяння з ЕС, які верагодна працягнецца мінімум да 2003 г.

Умовы ўключэння новых членаў. У 1996 г. асацыяваныя члены Еўра-саюза перадалі ў выканаўчы орган супольнасці, Еўрапейскую камісію (КЕС) першую справаздачу аб дасягненнях у вобласці эканамічных пераўтварэнняў, аб развіцці палітычнай сістэмы, правядзенні знешняй і ўнутранай палітыкі і да т. п. На падставе штогодніх справаздач КЕС ацэньвае інтэграцыйную сталасць кожнай дзяржавы. Вынікам ацэнкі становіцца змест і графік індыўідуальных перагавораў аб членстве ў Еўрапейскім саюзе. У адпаведнасці з працэдурай, вызначанай «нулявым» артыкулам Дагавора аб ЕС, КЕС рыхтуе меркаванне па ўступленні кожнай асобнай дзяржавы. На бюракратычным мове «меркаванне» азначае падрабязнае апісанне палітычнай і эканамічнай сітуацыі ў канкрэтнай краіне, ацэнку здольнасці прыняць правы і абавязкі, што выцякаюць з саюзнага заканадаўства, а таксама пытанні, якія патрэбна ўзняць у ходзе перамоў з ёю аб уступленні ў Саюз, і рэкамендацыі аб тэрмінах перамоў. Меркаванне адносна прыёму першых краін Сярэдняй Еўропы ў ЕС было абвешчана восенню 1997 г.

Галоўныя ўмовы інтэграцыі сярэднееўрапейскіх краін у Еўрасаюз тыя ж, што выконвалі Іспанія, Партугалія, Фінляндыя, Аўстрыя і Швецыя. Найбольш істотныя з іх: ці стаў прэтэндэнт трывала дэмакратычнай краінай і ці з'яўляецца асновай эканомікі прыватная ўласнасць. Іншай умовай выступае здольнасць прыняцця – пасля адпаведнага пераходнага перыяду і пераходнай мадыфікацыі – усіх прававых прадпісанняў ЕС. Важная сама па сабе і палітычная воля, гатоўнасць да ўдзелу ў далейшым яднанні Еўропы (у прыватнасці, гэта павінна адлюстраввацца ў сумеснай палітыцы бяспекі і знешніх курсаў).

Сярод кіруючых эліт краін Сярэдняй Еўропы меліся прыхільнікі палітычна-нага спосабу ўваходу ў ЕС, г. зн. уваходу па палітычных крытэрыях без выканання ўсіх фінансава-эканамічных

і прававых умоў. Адзін з іх – міністр замежных спраў Польшчы ў 1993–1995 гг. А. Аляхоўскі – настойваў, што ўключэнне яго краіны ў Еўрасаюз застаецца адзіным спосабам урэгулявання праблемы бяспекі ў рэгіёне. Кіраўніцтва ЕС адхіліла гэтыя намеры, падкрэсліўшы неабходнасць для новых дзяржаў выконваць эканамічныя ўмовы, каб стаць сапраўды неад’емным цэлым з еўрапейскім Агульным рынкам. У гэтым сэнсе патрабуецца велізарная падрыхтоўка як з боку краін-кандыдатаў, так і ЕС.

Своеасаблівай умовай інтэгравання краін Сярэдняй Еўропы ў заходнія структуры выступае лабіраванне ўласных інтарэсаў у гэтых структурах. Апрацоўка еўрабюракратаў аказваецца часта эфектыўней пры кілішку добрага віна, чым у час афіцыйных пасяджэнняў. У Бруселі поўна фірм, якія змагаюцца за інтарэсы сваіх кліентаў. Вельмі часта ў гульню ўступаюць гіганцкія кантракты. Вакол Еўрапейскай камісіі і Еўрапарламента ў Страсбургу кружацца каля 11 тыс. прафесійных лабістаў. Іх кліентамі бываюць не толькі ўплывовыя прадпрыемствы ці арганізацыі, але часта і ўрады дзяржаў. Праводзяцца цэлыя кампаніі дзеля павелічэння фінансавай дапамогі свайму рэгіёну, вядома, за кошт уразання дапамогі іншым дзяржавам.

Безумоўна, перад прэтэндэнтамі ў заходнія эканамічныя арганізацыі стаіць задача зрабіць свае дзяржавы моцнымі і эканамічна стабільнымі. Гэта і спросціць іх шлях, у прыватнасці, у Еўрасаюз. Але ў гэтых краінах пакуль што інтэ-грацыя ў ЕС найчасцей трактуецца як спаборніцтва: хто з іх першы? Мясцовыя лідэры забываюць, што няўменне супрацоўнічаць у вузкім рэгіянальным коле для Саюза з’яўляецца сігналам, што яны не патрапяць супрацоўнічаць і з большым лікам краін; агульнавядома, што ЕС аддае перавагу кампрамісам паміж сваімі членамі, а не фарсіраванню інтарэсаў аднаго з бакоў.

Дух саперніцтва часцей вітаў паміж палякамі і чэхамі. Польскія палітыкі сцвярджалі, што чэхі занадта падкрэсліваюць на міжнароднай арэне стабільнасць сваёй краіны і здаровую кандыцыю эканомікі. Трэба прызнаць, што сапраўды іх палітыка ў першай палове 1990-х гг. была даволі паспяховай. Апрача таго, чэхі мелі знакамітага прэм’ера-рыначніка (В. Клаўса) і прэзідэнта В. Гавела, які ўздымаў вагу маральных вартасцей і смела крытыкаваў Захад за спажывецкія падыходы. Такого дуэта іншыя не мелі. Нягледзячы на моцную дынаміку польскай эканомікі, на Захадзе часта адзначалі нестабільнасць гэтай краіны і як узор называлі Чэхію.

3.4. Працэс дасягнення членства краін Сярэдняй Еўропы ў Еўрасаюзе

Падрыхтоўка ЕС да пашырэння. З якой мэтай увогуле задумана пашырэнне Еўрапейскага саюза? У брусельскіх кабінетах і ў сталіцах краін ЕС мяркуюць, што яно павялічыць зону стабільнасці ў Еўропе, будзе садзейнічаць міру і бяспецы на кантынэнце. Пашырэнне Агульнага рынку павялічыць колькасць спажывцоў да 480 млн чалавек, што дасць штуршок эканамічнаму развіццю Еўропы і створыць новыя магчымасці для гандлю. Пашыраны Саюз будзе мець вялікую вагу ў сусветнай эканоміцы і зможа выступіць з больш моцных пазіцый у міжнародным абмене.

Сам Еўрасаюз таксама рыхтуецца прыняць новых членаў, дзеля чаго прыво-дзіць у адпаведнасць сваю арганізацыйную структуру. Ён гарантаваў усім кандыдатам роўнае права падчас разгляду іх заявак і падрыхтоўкі меркавання КЕС. Кожнай краіне паабяцана поўная аб’ектыўнасць ацэнкі яе адпаведнасці крытэрыям ЕС. Усё будзе залежаць ад яе канкрэтных паказчыкаў. Гэта значыць, афіцыйна не павінны брацца пад увагу геапалітычныя меркаванні.

ЕС мае праграму садзейнічання канчатковаму прыёму ў свае рады. Яшчэ ў снежні 1989 г. створана праграма Дапамога для Польшчы і Венгрыі на рэструктурызацыю эканомікі (англ. *PHARE – Poland and Hungary Assistance for Restructuring Their Economy*). Праграма ў хуткім часе ахапіла таксама Балгарыю, Чэха-Славакію, Югаславію і – на кароткі час – ГДР (у 1990 г.); Албанію, Румынію (з 1991 г.); Літву, Латвію, Эстонію (з 1992 г.). Сродкі сталі выдзяляцца на падставе асобных міжнародных дагавораў (фінансавых мемарандумаў). Апошнія ўключалі вопіс канкрэтнай праграмы, агульны каштарыс, умовы рэалізацыі, фінансавай ацэнкі і кантролю, а таксама тэрмін заканчэння. У 1990 г. урады Польшчы і Венгрыі падпісалі першыя мемарандумы з КЕС. У рамках праграмы адбываецца «дапамога самадапамозе»: г. зн., фінансавая падтрымка імаюцца імкненні краін Сярэдняй Еўропы ў Еўрасаюз. PHARE – галоўны фінансавы рычаг, з дапамогай якога ЕС падтрымлівае структурную перабудову эканомікі і ўмацаванне дэмакратычных інстытутаў краін Сярэдняй Еўропы. Бюджэт PHARE на перыяд 1995–1999 гг. вызначаўся ў памеры 6,6 млрд ЭКЮ (каля 8,5 млрд дол.). А ўсяго за дзесяцігоддзе (1990–1999) ён склаў 11 млрд ЭКЮ (амаль 14 млрд дол.).

Уключэнне краін Сярэдняй Еўропы ў ЕС адбываецца ў адпаведнасці з прынятай у снежні 1994 г. у Эсене агульнай стратэгіяй. Яе асноўнымі элементамі з’яўляюцца:

- выкананне асацыяваных (еўрапейскіх) дагавораў, падпісаных паміж ЕС і краінамі-кандыдатамі;
- падтрымка эканамічных і палітычных пераўтварэнняў у гэтых краінах шляхам беззваротнай дапамогі праз праграму PHARE;
- прывядзенне ўнутранага заканадаўства ў адпаведнасць з патрабаваннямі Агульнага рынку;
- рэгулярны дыялог на розных узроўнях паміж краінамі Сярэдняй Еўропы і ЕС (запрашэнне кіраўнікоў дзяржаў і ўрадаў на пасяджэнне Еўрапейскага савета не радзей аднаго разу ў год і міністраў – на пасяджэнні Савета міністраў ЕС адзін-два разы ў год у залежнасці ад сферы кампетэнцыі).

У снежні 1997 г. у Люксембургу Савет міністраў ЕС выказаў канчатковую згоду на згаданы парадак і затым разгарнуў інтэнсіўныя перагаворы з Чэхіяй, Эстоніяй, Польшчай, Славеніяй і Венгрыяй. Палітычны дыялог завершыцца актам уступлення ў Еўрапейскі саюз. Уласную гатоўнасць да прыёму новых членаў ЕС на саміце ў Хельсінкі (снежань 1999 г.) вызначыў на канец 2002 г.

Дапасаванне да стандартаў ЕС. Ацэньваючы гатоўнасць краін рэгіёна да ўступлення ў ЕС, ужо ў 1996 г. Еўракамісія прыйшла да высновы, што вынікі, дасягнутыя краінамі-кандыдатамі, увогуле задавальняючыя, хоць праблемы застаюцца. Гэтыя дзяржавы ўяўляюць сабой «формы дэмакратыі», якія ў цэлым адпавядаюць крытэрыям Саюза. У іх абаронены правы нацменшасцей, хоць у асобных з іх захоўваецца напружанасць і цяжкасці ў галіне рэгіянальнага супрацоўніцтва. Пакуль застаюцца нявырашанымі пытанні аб незалежнасці радыё і тэлебачання, аб зацвярджэнні незалежнай судовай улады і аб дастатковай колькасці і кваліфікацыі судзейскага корпуса, асабліва ў вобласці гаспадарчага і прыватнага права. КЕС не выключала, што асноватворныя прынцыпы – дэмакратыя, абарона правоў чалавека і нацыянальных меншасцей – яшчэ могуць быць парушаны ў краінах-кандыдатах. Гэта заўвага пагражае сарваць перамовы аб уступленні ў Саюз.

Еўракамісія выказала меркаванне, што большасць краін Сярэдняй Еўропы заклалі асновы рынкавай эканомікі і стабільнага развіцця. Краіны-прэтэндэнты (за выключэннем Балгарыі і

Румыніі) ужо ў 1994–1997 гг. аднавілі адносна высокі эканамічны рост, які двухкратна перавысіў тэмп росту ў ЕС. У сувязі з глабальным фінансавым крызісам у 1998 г. поспехі аказаліся менш значнымі. Тым не менш у асобных краінах рэгіёна рэальны эканамічны рост склаў каля 5 % у год, хоць сітуацыя ў кожнай з іх істотна адрозніваецца. Узровень развіцця краін-кандыдатаў у ЕС звычайна ацэньваецца працэнтам да адпаведнага сярэдняга ўзроўню Еўрасаюза. У пачатку 2000 г. ён склаў для Славеніі 69 %, Чэхіі – 61, Венгрыі – 49, Польшчы – 39, Эстоніі – 37, Літвы – 31, Латвіі – 28 %.

Дасягненне будучага росквіту залежыць ад інвестыцый, у першую чаргу, замежных. Іх рост відавочны, хоць прыток яшчэ слабы і размяркоўваецца нераўнамерна паміж краінамі-кандыдатамі. Па гэтым паказчыку ў балтыйскім суб-рэгіёне апошняе месца займала Латвія, праўда, ад яе адставалі такія пераходныя краіны як Балгарыя і Румынія. У шэрагу выпадкаў працэс прыватызацыі не адпавядаў заходнім крытэрыям галоснасці і не суправаджаўся неабходнай структурнай перабудовай. Рэформы ў сферы фінансаў і банкаў мала прасунуліся ўперад. Рэгіён з цяжкасцю прывыкае да прынятых на Захадзе правіл свабоды канкурэнцыі. Маюцца праблемы і ў выкананні гандлёва-эканамічных артыкулаў еўрапейскіх дагавораў. Прыстасаванне да еўрапейскіх прававых і фінансавых норм, мадэрнізацыя інфраструктуры, галін прамысловасці – усё гэта больш-менш удаецца, і ўмовы інтэграцыі выконваюцца. Вастрэйшай праблемай застаецца дастасаванне сельскай гаспадаркі і ўзроўню прафесійнай кваліфікацыі насельніцтва. Агромністая маса непрыстасаваных да сучаснага рынку працы людзей павісае цяжарам на бюджэце дзяржавы, на палітычнай стабільнасці, на якасці айчынай прадукцыі, на канкурэнтаздольнасці эканомікі ў цэлым.

Працяглы час членства ў ЕС для краін-прэтэндэнтаў заставалася толькі пры-ярытэтам. Пэўны прагрэс наступіў у 1999 г. Паскорыліся перагаворы з дзяржавамі першай групы (Эстонія, Польшча, Чэхія, Венгрыя, Славенія, Кіпр), пачатыя ў 1998 г. Гэтыя краіны акрэслілі свае пазіцыі ва ўсіх перагаворных абласцях, нават у самых складаных: сельскай гаспадарцы, свабодным перамяшчэнні капіталу і рабочай сілы. Чэхія ўзгадніла 10 абласцей супрацоўніцтва, астатнія – па 9. Першая група імкнецца завяршыць перагаворы найпазней у 2002 г., каб ажыццявіць ратыфікацыю ўступных пагадненняў ў 2002–2003 гг. Згаданы тэрмін прыняты як унутраная гатоўнасць да членства. Прадстаўнікі ЕС прызнаюць яго рэальным.

Не знікаюць сцвярджэнні, што гэта падзея ўсё ж адбудзецца пазней. Неафіцыйна прызнаецца, што першым членам ЕС у 2004 г. можа стаць Венгрыя, праз год гэты статус набудуць Чэхія і Польшча. Уступленне Славеніі, Эстоніі і Кіпра прадбачыцца на 2005 ці 2006 г. На карысць запазнення гаворыць змена ўмоў уступных перагавораў па ініцыятыве Бруселя ў бок ускладнення крытэрыяў. Прычыны адкладвання караняцца галоўным чынам у незавершанай трансфармацыі ўласна ЕС. Маюцца яны і з боку кандыдатаў. За выключэннем Венгрыі, у краінах першай групы адзначаны спад дынамікі адаптацыйнага працэсу. Лідэрам спаду аказалася Чэхія. Праблемы патэнцыяльна стварае і другая група кандыдатаў. Калі чарговым дзяржавам – Літве, Латвіі, Румыніі, Балгарыі і Мальце – Еўрапейскі савет у 1999 г. накіраваў запрашэнне аб членстве, адаптацыйныя працэсы там паскорыліся. Розніца паміж кандыдатамі абедзвюх груп зменшылася. ЕС разгарнуў перагаворы з кандыдатамі другой групы ў сярэдзіне 2000 г., але замарудзіў з імі асваенне новых праграм, пайшоўшы такім чынам насустрач кандыдатам першай групы.

Стрымальныя фактары членства ў ЕС. Сярод грамадскасці краін Сярэдняй Еўропы не існуе поўнага кансэнсусу па пытанні ўваходжання ў Еўрапейскі саюз. У час дыскусіі выказваюцца тры галоўныя стрымліваючыя фактары: інтэ-грацыя з ЕС 1) пагражае нацыянальнай

культуры; 2) выцяснѣе на абочыну нацыянальных эканомікі; 3) знішчае ўласную сельскую гаспадарку.

Прыхільнікі інтэграцыі толькі гіпатэтычна дапускаюць гэтыя пагрозы. Абапіраючыся на існуючы вопыт Еўрасаюза, яны прыводзяць наступныя контраргументы. Па-першае, ні адна з краін-членаў не страціла сваёй культурнай адметнасці – ні магутная Германія, ні малая Ірландыя. Наадварот, наступіла ўзаемнае пазнаванне грамадстваў, што спрыяе дружалюбнаму суіснаванню. Гэты працэс меў асабліва вялікае значэнне ў адносінах паміж французамі і немцамі. Вопыт заходніх краін паказвае, – сцвярджаюць прыхільнікі інтэграцыі, – што адкрытасць мяжы на знешнія ўплывы не прыводзіць да іх дамінавання над нацыянальнай культурай.

Другі фактар, па перакананні прыхільнікаў ЕС, таксама памылковы. У Саюз ужо ўступілі адносна бедныя краіны, Партугалія і Іспанія, і атрымалі ад гэтага вялікую эканамічную карысць: замежныя інвестыцыі, моцную манетарную дысцыпліну, разнастайную дапамогу ў мадэрнізацыі інфраструктуры, доступ да вялікага рынку.

Не прымаецца і тэзіс аб знішчэнні нацыянальнай сельскай гаспадаркі. Уступленне ў ЕС не прывядзе да прымусовага павелічэння канкурэнцыйнага прэса з боку аграрна больш развітых краін Заходняй Еўропы. Справа ў тым, што ўжо больш за 15 год краіны ЕС праводзяць так званую сумесную сельскагаспадарчую палітыку, якая мае характар антырынкавага пратэекцыянізму. Ён заключаецца ў тым, што цэны большасці сельскагаспадарчых прадуктаў у ЕС вышэйшыя, чым на сусветным рынку. Такое штучнае павышэнне цэн цягне, з аднаго боку, спад попыту на харчаванне, а з другога – тэндэнцыю росту яго вытворчасці. У выніку аграрна развітыя краіны ЕС абцяжараны велізарнымі запасамі прадуктаў харчавання. Іх лішкі выгадна прадаваць ва ўсе краіны, акрамя членаў Саюза з-за дзейнасці там палітыкі антырынкавага пратэекцыянізму. Тыя ж краіны ЕС, што пакутуюць ад лішкаў сельскагаспадарчых прадуктаў (Францыя, Ірландыя), атрымліваюць з сумеснага бюджэту Еўрасаюза значныя сродкі. А лішкі прадуктаў цэнтралізавана перадаюцца краінам ЕС з менш развітым аграрным сектарам.

У які кошт выльецца пашырэнне Еўрапейскага саюза на Усход? Яно, як прызнае КЕС, пацягне рост як прыбыткаў, так і выдаткаў з саюзнага бюджэту. Але яна пакуль не гатова спрагназіраваць, чаго ў выніку будзе больш. Найперш, наступствы пашырэння непазбежна адаб'юцца на адзінай сельскагаспадарчай палітыцы (датацыі фермерам) і на структурных фондах (дапамога найменш развітым рэгіёнам). Гэта – самыя вялікія расходныя артыкулы бюджэту ЕС. І ён жадае, каб прэтэндэнты ўжылі «самадопінг» і ўласнымі сіламі прыстасаваліся да яго структуры ці, як мінімум, пры найменшым удзеле брусельскіх грошай. На дапамогу, якую ў свой час атрымалі Іспанія, Партугалія альбо Грэцыя, Еўрасаюз пакуль не знаходзіць сродкаў.

КЕС адзначае, што прыём краін Сярэдняй Еўропы і ўключэнне іх у дзеючую сістэму фінансавай дапамогі будуць каштаваць Саюзу 38 млрд ЭКЮ (50 млрд дол.) штогод. Гэта – занадта вялікі цяжар для сумеснага бюджэту. Таму разважаюць над двума асноватворнымі варыянтамі пашырэння ЕС. Адзін з іх – ліквідацыя асобных фондаў (напрыклад, абмежаванне сумеснай аграрнай палітыкі і дапамогі неразвітым рэгіёнам) перад прыёмам чарговых членаў. Магчыма таксама пашырэнне без далучэння прынятых членаў да праграм дапамогі.

Такія варыянты выклікаюць расчараванне асацыяваных членаў. Вядома, ЕС не з'яўляецца ідэальным вырашэннем усіх праблем на старым кантыненте. Але перафразуючы вядомае выказванне У. Чэрчыля наконт дэмакратыі, можна сцвердзіць, што Еўропа не знайшла пакуль лепшага за Еўрасаюз сродка аб'яднання і лячэння супярэчлівых інтарэсаў. Адсюль і вынікае зацікаўленасць сярэднеўрапейскіх краін ва ўступленні ў згаданую арганізацыю.

3.5. Пазіцыі сярэднеўрапейскіх краін па праблеме пашырэння НАТО на Усход

Вызначэнне НАТО як ваенна-палітычнага саюзніка. Правячыя эліты і грамадскасць краін Сярэдняй Еўропы сталі ўсё больш схіляцца да ідэі ўваходу ў НАТО пасля таго, як распаўся Савецкі Саюз. Гэта ідэя аформілася як адзін з прыярытэтаў знешняй палітыкі ўжо ў 1992 г. Ва ўрадах Чэхіі-Славакіі, Венгрыі, Польшчы тым часам адбываліся структурныя змены: у міністэрствах замежных спраў ствараліся адпаведныя ўпраўленні, узніклі міністэрствы па справах інтэграцыі з еўрапейскімі супольнасцямі, іншыя дзяржуканструкцыі і ведамствы.

Яшчэ раней кіраўніцтвам і палітычнымі элітамі ўсіх трох дзяржаў была адхілена ідэя нейтралітэту. Асновай для такога рашэння была канцэпцыя, паводле якой з распадам СССР і АВД спыніла існаванне біпалярная сусветная сістэма, і НАТО засталася адзіным ваенным саюзам, здольным эфектыўна ўплываць на палітычныя працэсы ў свеце. Складваўся грамадскі кансэнсус па пытанні аб тым, што з дэінтэграванага рэгіёна ЦУЕ магчымы выхад толькі праз інтэграцыю з Захадам. На фарміраванне такога пераканання вызначальна паўплывалі ўспехуўшы балканскі крызіс, распад Югаславіі і Савецкага Саюза. Змяняўся геапалітычны стан Венгрыі, Чэхіі-Славакіі, Польшчы; на сумежжы з імі ўзніклі новыя дзяржавы.

У новых геапалітычных умовах з пункта погляду нацыянальнай бяспекі згаданых дзяржаў складваліся новыя фактары рызыкі: міграцыйныя працэсы, дзейнасць разнастайных форм арганізаванай злачыннасці, кантрабанда зброі і людзей, перахопленне эканамічнай улады вузкай групай палітычнай эліты, наладжванне ёю сістэмы сувязі з арганізаванай злачыннасцю, пагроза ўзброеных канфліктаў паміж дзяржавамі, складванне працяглай міждзяржаўнай канфрантацыі.

З усяго названага выцякала асабліва інтэнсіўная дзейнасць па ваенным збліжэнні з НАТО. Фармуляваліся новыя канцэптальныя падыходы да пытанняў бяспекі, прымаліся новыя дактрыны ў вобласці бяспекі і абароны, цесна звязаныя са стратэгічнымі мэтамі знешняй палітыкі. Таму першачарговай мэтай было абвешчана членства ў Паўночнаатлантычным саюзе. Нацыянальныя канцэпцыі афіцыйна ўзгадніліся з канцэпцыяй бяспекі НАТО, і пры гэтым падкрэслівалася, што еўрапейская бяпека, непадзельная і комплексная, уключае ў сябе палітычныя, эканамічныя, сацыяльныя, ваенныя і экалагічныя аспекты. Распрацоўваліся праграмы пераўзбраення войск заходнеўрапейскай і амерыканскай тэхнікай, планаваліся сумесныя вучэнні. Частка польскай арміі, напрыклад, пачала перадыслакацыю да ўсходняй дзяржаўнай мяжы. У палітычных колах Варшавы, Будапешта, Прагі, Бухарэста загаварылі аб магчымасці ўступлення ў НАТО значна раней, чым адбудзецца запланаванае дапасаванне да палітычных і эканамічных структур Заходняй Еўропы.

Тым часам Запад у адказ дэманстраваў стрыманасць, выказваў перасцярогу, што далучэнне часткі краін Сярэдняй Еўропы да НАТО будзе ацэнена Расіяй як спроба яе палітычнай ізаляцыі.

Усвядоміўшы складанасць хуткага далучэння да Паўночнаатлантычнага дагавора, лідэры Славакіі, Польшчы і Венгрыі заявілі аб немагчымасці дасягнення гэтай мэты паасобку. Варшава дынамізавала дзейнасць у рамках Вішаградскай групы з тым разлікам, каб за кошт сумесных дзеянняў з Чэхіяй, Славакіяй і Венгрыяй паскорыць уваходжанне ў заходнеўрапейскі абарончы саюз. Паралельна прэзідэнт Польшчы Л. Валенса, адчуўшы нежаданне Захаду пашыраць свой ваенна-палітычны блок, спрабаваў правесці ідэю стварэння НАТО-біс.

Сутнасць НАТО-біс зводзілася да таго, каб уключыць у такую арганізацыю ўсе дзяржавы былога сацыялістычнага лагера (апрача Расіі), а таксама Украіну і Беларусь. Па меркаванні Л. Валенсы, члены гэтага аб'яднання павінны былі дэ-ларавыць мірнае вырашэнне канфліктаў, гарантаваць непарушнасць межаў, а таксама аддаць пад « апеку » НАТО хімічную і атамную зброю. Ідэя НАТО-біс была негатыўна ўспрынята не толькі ў сталіцах краін Сярэдняй Еўропы, але нават польскі ўрад (МЗС – у прыватнасці) кваліфікаваў яе як нерэалістычную.

Барацьба вакол пазіцыі Расіі па пашырэнні НАТО на Усход. Восенню 1993 г. расійскі прэзідэнт Б. Ельцын накіраваў пасланне лідэрам вядучых краін Захаду, у якім выказаўся супраць прыёму ў НАТО дзяржаў ЦУЕ. Такая пазіцыя Масквы прымусіла прэтэндэнтаў у НАТО скарэкціраваць свае дзеянні. Але ад тактыкі лабайвай атакі ў натаўскі прыёмны пакой апошнімі адмовіліся, бадай што, палякі. На працягу 1994–1995 гг. яны настойліва шукалі « шчыліну » для паскоранага далучэння да НАТО: абхаджвалі найбольш падатлівых прадстаўнікоў краін-членаў пакта, яго вайсковых структур, развілі вялікую актыўнасць у правядзенні сумесных манеўраў і да т. п. У той жа час у розных палітычных колах Чэхіі, Венгрыі, асабліва – Славакіі, у асобных сляях польскага грамадства шырыўся лік тых, хто не адмаўляў стратэгічнай мэтазгоднасці ўступлення ў НАТО, але выказваўся за дасягненне гэтай мэты не з марша-кідка, а павольней – у працэсе дэмакратычных змен у сваіх дзяржавах, а таксама ў Расіі. Гэта не азначала, што сярод кіраўніцтва краін-прэтэндэнтаў з'явіліся адкрытыя праціўнікі праатлантычнага курсу.

Расчараваўшыся ў выніковасці сумесных намаганняў ВГ, некаторыя палітычныя дзеячы спрабавалі знайсці ўваход у НАТО, так бы мовіць, праз чорны ход: яны шукалі абходныя шляхі праз сталіцы асобных натаўскіх дзяржаў-лідэраў, праз ЗЕС, а таксама дэманстравалі процістаянне « расійскай імперскай палітыцы ».

Рашучасць, з якой дабівалася членства ў НАТО большасць краін Сярэдняй Еўропы, вылівалася ў гатоўнасць да занадта смелых і недастаткова прадуманых крокаў. Ужо ў лютым 1996 г. стала вядома аб папярэдняй згодзе Венгрыі размясціць на сваёй тэрыторыі ваенна-паветраную базу НАТО. Яна стваралася ў мясцовасці Тасар, дзе датуль дыслакаваліся 3,5 тыс. амерыканскіх салдат, занятых у міратворчых аперацыях у былой Югаславіі. З іншага боку, « уздрыгнуў » польскі пранатаўскі фронт. Там узнікла дыскусія аб перспектывах размяшчэння ядзернай зброі НАТО на тэрыторыі Польшчы пры ўмове поўнага членства гэтай краіны ў пакце. Жахлівасць такой перспектывы выклікала непакой у грамадстве. Не схавала сваёй занепакоенасці нават польскае кіраўніцтва.

Вызначэнне чарговасці прэтэндэнтаў для прыёму ў НАТО. Рашэнне Паўночнаатлантычнага савета аб пашырэнні членства ў альянсе аслабіла пранатаўскі прэсінг часткі сярэдне-еўрапейскіх дзяржаў. Мадрыдскі саміт членаў НАТО 8 ліпеня 1997 г. канчаткова вырашыў пытанне аб пашырэнні альянсу на Усход. 12 сакавіка 1999 г. у г. Індэпэндэнс (штат Місуры, ЗША) адбыўся ўрачысты прыём у НАТО трох прэтэндэнтаў: Польшчы, Чэхіі і Венгрыі. Ажыццявілася іх стратэгічная знешнепалітычная мэта. Працэс уключэння згаданых краін у НАТО ад моманту запрашэння да фактычнага абвяшчэння заняў 20 месяцаў. Праўда, у дадатак спатрэбіліся некалькі год пераўтварэнняў і адаптацыі да норм пакта.

Пашырэнне НАТО на Усход прывяло да змены геапалітычнай сітуацыі ў Еўропе. Уся Сярэдняя Еўропа аказвалася ў сферы непасрэднага геапалітычнага ўплыву пакта. У маі 2000 г. дзевяць наступных краін рэгіёна выступілі з сумеснай заявай, вылучыўшы сябе ў якасці кандыдатаў на ўступленне ў НАТО. Усведамленне гэтых змен, аналіз іх уплыву на расстаноўку стратэгічных сіл на кантынэнце набывае першараднае значэнне.

Змены сталі не толькі вынікам тэрытарыяльнага ўзбуджэння НАТО. Пашырэнне альянсу на Усход разглядаецца сярод новых членаў і на Захадзе не толькі як гарантыя палітыка-ваеннай бяспекі, але найперш як акт гістарычнай справядлівасці, гэта значыць, вяртання сярэднееўрапейскіх краін да інстытутаў заходняй дэмакратыі. Засталося пытанне: ці апошняе гэта пашырэнне пакта на Усход, ці пачатак працяглага працэсу паглынання ўсяго рэгіёна? Рашэнні саміта 1999 г. унеслі яснасць: як і новая стратэгічная канцэпцыя пакта, Дэкларацыя Вашынгтонскага саміта абвясчае аб намеры працягнуць «палітыку адчыненых дзвярэй» – прымаць у свой склад дэмакратычныя дзяржавы, якія здольныя і згодныя ўзяць на сябе адказнасць і абавязкі, выцякаючыя з мэт альянсу.

Новыя члены нават удзельнічалі ў абмеркаванні пытання аб далейшым пашырэнні і прагаласавалі «за». Станоўчым аргументам пры гэтым яны называлі надзею на ўзмацненне еўрапейскай бяспекі і стабільнасці. У самым саюзе існуе практыка, калі яго пастаянныя члены лабіруюць інтарэсы суседніх дзяржаў, дбаючы такім чынам пра інтарэсы ўласнай бяспекі. Напрыклад, Германія паслядоўна настойвала на першачарговым далучэнні да альянсу Польшчы і Чэхіі; Францыя і Італія дабіваліся, каб у першы эшалон увайшлі таксама Славенія і этнічна блізкая да іх Румынія.

Мяркуюцца, што такую ж ролю стануць адыгрываць новапрынятыя члены НАТО адносна сваіх усходніх суседзяў. Учас саміта ў Мадрыдзе прэзідэнты Венгрыі, Польшчы, Чэхіі, Літвы, Латвіі і Эстоніі прынялі асобную заяву, у якой абавязаліся дапамагаць суседзям у ажыццяўленні іх планаў уступлення ў НАТО, актывізаваць супрацоўніцтва ў рамках «шасці». Польскі прэзідэнт А. Квасьнеў-скі ў маі 1997 г. выказаўся за тое, каб дзяржавы Балтыі і Украіна ў блізкай перспектыве далучыліся да заходняй ваенна-палітычнай супольнасці. Гэта ў інтарэсах Варшавы: і ў эканамічным, і ў ваенным, і ў палітычным плане больш выгадна мець у якасці суседа саюзніка і партнёра. Да таго ж Польшча ў гэтым выпадку адразу на некалькіх напрамках гарантавала б сабе большую бяспеку адносна Расіі.

На Вашынгтонскім саміце патэнцыяльнымі кандыдатамі ў члены НАТО названы Румынія і Славенія (згаданыя яшчэ ў мадрыдскіх дакументах), а таксама Эстонія, Албанія, Літва, Латвія, Славакія, Балгарыя і Македонія. Пры гэтым захаваны крытэрыі пашырэння, змешчаныя ў арт. 10 Вашынгтонскага дагавора і ў Даследаванні аб пашырэнні НАТО ад 1995 г. Адразу пасля саміта разгарнулася дыскусія аб тэрмінах чарговага пашырэння і аб новых кандыдатах. Яна дае падставу для неафіцыйнай высновы, што рэальным тэрмінам будзе 2004 г., прычым, з улікам першага пашырэння, зрабіўшага «заложнікамі гэтага поспеху» Балгарыю, Славакію і Румынію.

Згодна з апытаннем, на пачатку 2000 г. за ўступленне Літвы ў НАТО выказаліся толькі 40 % рэспандэнтаў, хоць яшчэ ў 1998 г. «за» была большасць літоўцаў. Са стрыманым аптымізмам да хуткага ўваходжання ў пакт адносіўся шэраг уплывовых партый. Урад жа ажыццяўляў 10-гадовы план прафесіяналізацыі ўзброеных сіл па заходнім узору, узгоднены з Планам мерапрыемстваў па ўступленні ў НАТО. Для гэтага краіна атрымлівала значную дапамогу ад ЗША і іншых членаў альянсу, пераважна ў форме паставак тэхнікі.

Такім чынам, Паўночнаатлантычны пакт пачаў працэс свайго пашырэння, які працягнецца яшчэ пэўны перыяд пры ўмове адсутнасці негатывных тэндэнцый у сусветнай і еўрапейскай палітыцы (напрыклад, абвастрэння адносін з Расіяй). Каляндар пашырэння – гэта сярэдзінная паміж жаданнем прэтэндэнтаў, гатоўнасцю альянсу і стану сусветнай палітыкі.

3.6. Альтэрнатывы ўступленню ў Еўраатлантычны пакт

Міжнародная наступствы пашырэння НАТО на Усход насуперак волі Расіі відавочныя многім. Прыняўшы палітычнае рашэнне аб адкрытасці пакта, у штаб-кватэры ў Бруселі добра разумелі праблемы, якія ўзніклі з гэтай нагоды.

Пытанне аб пашырэнні НАТО за кошт усходняга фактара дамінавала ў палітычных дэбатах аб будучыні Паўночнаатлантычнага саюза. У 1991–1994 гг. на першы план вылучаліся тры асноўныя падыходы: а) цвёрдая апазіцыя яго пашырэнню; б) прапаганда ўступлення новых членаў у пакт, асабліва з ліку дзяржаў Сярэдняй Еўропы; в) падтрымка палавінчатага курсу: адтэрміноўкі рашэння, стварэння папярэдніх умоў, прадастаўлення статусу партнёра, альбо іншых павольных рашэнняў.

Адносіны вядучых дзяржаў-членаў НАТО да імкнення большасці краін Сярэдняй Еўропы далучыцца да альянса не былі аднолькавымі і змяняліся да 1994 г. – года прыняцця палітычнага рашэння аб рэфарміраванні НАТО. Германія выступала за яго пашырэнне ва ўсходнім напрамку; Вялікабрытанія была супраць; ЗША хісталіся паміж гэтымі крайнасцямі, а Францыя шукала альтэрнатыву: яна, як вядома, прапанавала Пакт аб стабільнасці ў Еўропе. Пакт не стаў пераканаўчай альтэрнатывай, хоць і дазволіў часткова «выпусціць пару». Услед за ідэяй пакта адшукваліся і «іншыя павольныя рашэнні», здольныя хоць бы часова пераклучыць увагу з вырашэння праблемы аб пашырэнні НАТО на Усход. Да іх ліку адносіліся: магчымасць членства краін Сярэдняй Еўропы ў Заходнееўрапейскім саюзе, а таксама канцэпцыя Еўрапейскай супольнасці бяспекі (ЕСБ).

Далучэнне да Заходнееўрапейскага саюза. ЗЕС існуе з 1954 г. і на пачатку 1990-х гг. у якасці паўнапраўных членаў уключаў 10 еўрапейскіх дзяржаў: Бельгію, Вялікабрытанію, Германію, Грэцыю, Іспанію, Італію, Люксембург, Нідэрланды, Партугалію, Францыю. Яго мэтай з’яўляецца развіццё еўрапейска-га міжурадавага супрацоўніцтва ў сферы бяспекі, падтрыманне пастаяннага дыялога паміж дзяржавамі-ўдзельніцамі дзеля гарманізацыі палітычных прыярытэтаў і выпрацоўкі ўзгодненых падходаў па розных, у тым ліку, ваенных пытаннях. ЗЕС закліканы выконваць асноўныя функцыі: калектыўнай абароны ў адпаведнасці з арт. 5 змененага Брусельскага дагавора; ажыццяўлення кансультацый па вызначэнні інтарэсаў у вобласці бяспекі і агульнай абарончай палітыкі; пашырэння самастойнасці ў правядзенні аперацый.

Што датычыць пашырэння ЗЕС, то складанасці ўзніклі ўжо з-за таго, што не вызначана месца ў Еўропе гэтай арганізацыі. Ці яна павінна стаць еўрапейскім плячом НАТО, ці самастойным інструментам еўрапейскай абарончай палітыкі? На гэта пытанне сярод членаў ЗЕС не было адзінства. «Мяккую» і найбольш прымальную для большасці пазіцыю займала ФРГ. Яе кіраўніцтва сцвярджала, што ЗЕС з’яўляецца выражэннем еўрапейскай адметнасці, але не выступае канкурэнтам НАТО. ЗЕС, з аднаго боку, не ставіць мэтай узмацненне еўрапейскай палітыкі і большую незалежнасць ад амерыканскага ўплыву, а імкнецца да пашырэння супрацоўніцтва з ЗША і Канадай. Еўропа і Паўночная Амерыка сумесна нясуць велізарную адказнасць – у сферах палітыкі, бяспекі, эканомікі, сацыяльнай, экалагічнай. Але, з другога боку, калі Еўропа хоча быць партнёрам, яна павінна ўсё ж развіваць уласную адметнасць ва ўсіх галінах.

Нягледзячы наяўную неакрэсленасць стратэгіі дзейнасці, ЗЕС стаў разбудоўваць уласную структуру, уводзячы членства з рознаўзроўневай кампетэнцыяй. У 1992–1995 гг. асацыяраванымі членамі арганізацыі сталі Ісландыя, Нарвегія і Турцыя; у якасці назіральнікаў далучыліся Аўстрыя, Данія, Ірландыя, Фінляндыя і Швецыя. У маі 1994 г. усе былыя члены Арганізацыі

Варшаўскага дагавора (Польшча, Чэхія, Славакія, Венгрыя, Румынія, Балгарыя) і краіны Балты падпісалі ў Люксембургу пагадненне аб прадастаўленні ім статуса асацыяраваных партнёраў ЗЕС.

На Захадзе выказваліся розныя меркаванні наконт перспектывы ЗЕС. Аднак нягледзячы на імкненне да большай аўтаномнасці, арганізацыя заставалася ў натаўскім цені. Як і меркавалася, членства ў ЗЕС не стала для краін Сярэдняй Еўропы альтэрнатывай уваходжанню ў НАТО. Каштоўнасць гэтай канцэпцыі, аднак, была не малая. Яна дазволіла аслабіць лабавыя ўдары найбольш нецяярлівых у еўраатлантычную ваенна-абарончую браму.

Канцэпцыя Еўрапейскай супольнасці бяспекі. Не атрымала шырокай вядомасці і фактычна знята з парадку дня іншая альтэрнатыва, менавіта, канцэпцыя Еўрапейскай супольнасці бяспекі. Яна была прапанавана ўплывовымі нямецкімі ўстановамі па даследаванні праблем міру і бяспекі пад эгідай Сацыял-дэмакратычнай партыі Германіі і ўяўляла сабой ініцыятыву стварэння на тэрыторыі краін-членаў АБСЕ рэгіянальнай сістэмы калектыўнай бяспекі. Варта нагадаць, што сістэма «калектыўнай бяспекі» тым адрозніваецца ад саюза «калектыўнай абароны», якім з'яўляецца НАТО, што яе галоўная мэта – не павышэнне абараназдольнасці, а захаванне міру, прадухіленне і вырашэнне магчымых канфліктаў найперш палітычнымі сродкамі. Канцэпцыя ЕСБ якраз і задумвалася як альтэрнатыва сучаснай палітыцы еўрапейскай калектыўнай абароны з апорай на НАТО.

Меркавалася стварыць ЕСБ у якасці рэгіянальнай сістэмы калектыўнай бяспекі ў адпаведнасці з раздзелам VIII Статута ААН. Асноўнымі ўмовамі членства вылучаліся юрыдычна замацаваныя абавязальнасці аб адмове ад ужывання сілы пры вырашэнні канфліктаў і аб захаванні правоў чалавека і нацменшасцей.

Спрэчкі і канфлікты ўнутры ЕСБ вырашаліся б мірнымі палітычнымі сродкамі. Выкарыстанне ваеннай сілы (маецца на ўвазе патэнцыял НАТО) было крайняй мерай на выпадак абароны ад агрэсіі ці з мэтай пагашэння ваеннага канфлікту. Сістэма калектыўнай бяспекі забяспечыла б скарачэнне існуючых узбраенняў і армій. ЕСБ стварыла б палітычныя магчымасці і практычныя механізмы для адносна хуткага пераадолення існуючага ў Еўропе падзелу на тэрыторыі больш і менш бяспечныя, стабільныя і нестабільныя, багатыя і бедныя. Асновай для такога развіцця стала б стварэнне сістэмы бяспекі на раўназначным гарантаваным узроўні для ўсіх еўрапейскіх дзяржаў. Такая сістэма была ў стане забяспечыць сапраўдны прагрэс у вельмі адрозных паміж сабой частках Еўропы.

Але прадстаўленая канцэпцыя засталася толькі праектам. Стан еўрапейскай бяспекі аказаўся занадта далёкі ад яе крытэрыяў. Вядома, што яе прыхільна сустрэлі ў кіруючых колах ФРГ, але для адкрытай падтрымкі не хапіла смеласці афіцыйнага Бона падвергнуць сумненню адназначнасць канцэпцыі «НАТО – гарант міру і бяспекі ў Еўропе». Менавіта па гэтых прычынах не ўдалося рэалізаваць ідэю Еўрапейскай супольнасці бяспекі.

3.7. Рэалізацыя канцэпцыі «прасунутай стабільнасці» адносна сярэднеёрапейскага рэгіёна

Сутнасць канцэпцыі «прасунутай стабільнасці». Пасля Мадрыдскага саміта 1997 г. НАТО ахвотна выдае сябе за «клуб» дэмакратычных дзяржаў, які ветліва адчыняе дзверы таму, хто стукаецца, калі апошні выконвае некалькі ўмоў: стварэнне дэмакратычнай палітычнай сістэмы, функцыянаванне рынкавай эканомікі, добрасуседскіх адносін з памежнымі дзяржа-

вамi, павага да праў чалавека і праў меншасцей, дэмакратычны грамадзянскі кантроль над узброенымі сіламі, здольнасць да супрацоўніцтва з узброенымі сіламі іншых дзяржаў.

Аднак паводле меркавання асобных дзеячаў Захаду, не кажучы ўжо пра большасць расійскіх і беларускіх палітыкаў, гэта ідылічная карціна клуба мае мала агульнага з рэальнасцю. Справа ў тым, што ля зыходнага пункта гісторыі з пашырэннем НАТО стаяла хутчэй праблема прапановы, чым попыту. Іншымі словамі: ЗША зацікаўлены ў тым, каб праз умацаванне НАТО ажыццяўляць палітычны ўплыў у Еўропе і геастратэгічныя планы на Блізкім Усходзе і ў Паўднёвым паўшар'і.

Тое, што прапанавана ў Мадрыдзе ў ліпені 1997 г., названа «прасунутай стабільнасцю». «Новая НАТО» павінна пашырыцца на Усход, але ўжо не ў выглядзе накіраванага супраць Расіі ваеннага саюза, а як садружнасць дэмакратычных дзяржаў з рынкавай эканомікай, якім належыць распаўсюдзіць сваю стабільнасць на новых членаў і тым самым адначасова аказаць падтрымку дэмакратычна настроеным палітычным элітам у дзяржавах, што знаходзяцца ў стане трансфармацыі.

Вядома, сярод дзяржаў Сярэдняй Еўропы маюцца рэальныя інтарэсы бяспе-кі і канцэпцыя «прасунутай стабільнасці» паказалася ім надзвычай заманлівай. Усваю чаргу ў НАТО чакаецца, што новапрынятыя дзяржавы змогуць прыняць на сябе пэўную адказнасць, што выцякае з членства ў альянсе. Аднак гэтыя патрабаванні будзе выканаць цяжка, калі браць пад увагу тое, што за выключэннем Вялікабрытаніі, Германіі і Італіі, якія выносяць усе выдаткі ад прыналежнасці да блока, гэта значыць, размяшчаюць на сваёй тэрыторыі як амерыканскія войскі, так і ядзерную зброю, астатнія члены карыстаюцца пэўнымі «льготамі», прынамсі, у мірны час.

Матэрыяльныя кошты пашырэння НАТО не раскрываюцца і зацікаўленыя краіны публікуюць штораз новыя «меню», карыстаючыся рознымі крыніцамі. Дакладна вядома толькі тое, што яшчэ да ўхвалення ўступных пратаколаў Варшавы, Прагі і Будапешта альянс прыйшоў да згоды аб прапарцыяльнальным падзеле трох бюджэтаў: ваеннага, грамадзянскага і выдаткаў на інфраструктуру. Адпаведна адной з найбольш вядомых ацэнак коштаў пашырэння, яны перавысяць 100 млрд дол. Гэтыя кошты ўключаюць цэласную рэалізацыю праграм прыстасавання – чаго альянс не мае намеру праводзіць поў-насцю – а таксама размяшчэнне войск або ўзбраенняў у новапрынятых дзяржавах. Апошнюю праблему НАТО разглядае сур'ёзна, паколькі яе рэалізацыя дазваляе скараціць час рэакцыі на магчымую агрэсію.

У лісце, накіраваным у лютым 1997 г. у кангрэс, прэзідэнт ЗША Б. Клінтан вызначыў (апіраючыся на даныя Пентагона), што магчыма кошты пашырэння будуць значна ніжэйшымі, чым закладвалася, і да 2009 г. складуць 9–12 млрд дол. Прэзідэнт паабяцаў, што ЗША маглі б пакрыць 15 % гэтай сумы, або 1,5–2 млрд дол., і адначасова прапанаваў, каб рэшту заплацілі еўрапейскія члены і новапрынятыя дзяржавы.

Няма сумнення, што еўрапейскія члены НАТО будуць імкнуцца пераадрасаваць адпаведны націск як на Амерыку, каб тая ў большай ступені ўдзельнічала ў фінансаванні ўсяго прадпрыемства, так і на новых членаў, каб яны выказалі гатоўнасць несці большыя выдаткі, звязаныя са сваёй абаронай. Мяркуюцца, што за перыяд да 2010 г. Польшча заплаціць 7,8–10,5 млрд дол., на Чэхію і Венгрыю прыпадзе 2,6–3,5 млрд дол. Для дзяржаў Сярэдняй Еўропы гэта значныя квоты. Напрыклад, для Венгрыі гэта азначае павелічэнне бюджэтных выдаткаў на абарону аж на 50 %, пры гэтым належыць памятаць, што краіна ў 1990-я гг. згодна з законам прызначала на гэтыя мэты толькі 1,2 % ВУП. У выпадку з Польшчай і Чэхіяй выдаткі таксама ўзрастуць, хоць і не ў такіх прапорцыях.

Канцэпцыя «прасунутай стабільнасці» сустракае стрыманую рэакцыю часткі грамадзян сярэднееўрапейскіх дзяржаў не толькі з-за значнага росту фінансавых выдаткаў. Існуе ўсведамленне аб неперспектыўнасці канцэпцыі ў геапалітычным вымярэнні. Таму ідэя пашырэння пакта яшчэ перад Мадрыдскім самітам мела нават у ЗША нямаюча праціўнікаў. Галоўным аргументам апанентаў новага НАТО была гіпотэза, што прыняцце краін рэгіёна, асабліва Польшчы, якія не патрапляюць наладзіць свае адносіны на Усходзе, улагодзіць прыход да ўлады ў Расіі нацыяналістаў і камуністаў і ў выніку пасадзейнічае разбурэнню дэмакратычных рэформ у гэтай краіне.

3.8. Роля АБСЕ ў ацэнках дзяржаў рэгіёна

АБСЕ як адно з канцэнтрычных колаў бяспекі. Большасць рэгіянальных сцэнарыяў зыходзяць з таго, што палітычным полюсам прыцягнення для большасці краін кантынента з'яўляюцца арганізацыйныя структуры ў рамках Еўраатлантычнага саюза. Але сярод еўрапейскіх дзяржаў нямаюча прыхільнікаў сцэнарыя «трох канцэнтрычных колаў», адпаведна якому мяркуецца цеснае ўзаемадзеянне «малога кола» (ЗЕС) з «сярэдным колам» (НАТО) і «вялікім колам» (АБСЕ). Вядома, застаюцца таксама сцэнарыі, дапускаючыя практычнае вяртанне палітыкі балансу сіл замест кааператыўных ці інтэграцыйных падыходаў да вырашэння сумесных праблем бяспекі. Аднак яны падвяргаюцца найбольш вострай крытыцы, паколькі ў выпадку іх ажыццяўлення Еўропа траціць ролю актыўнага суб'екта ў новай сістэме міжнародных адносін.

Урэшце, у асобных еўрапейскіх сталіцах, падобна Маскве, Мінску, жадаюць бачыць АБСЕ як аснову новай архітэктуры бяспекі ў Еўропе. Сапраўды, АБСЕ ўжо назапасіла пэўны вопыт на чатырох напрамках дзейнасці: ранняе папярэджанне крызісных сітуацый; прэвентыўныя дзеянні з мэтай не дапусціць трансфармацыі крызісных сітуацый у канфлікты; урэгуляванне крызісаў; постканфліктная рэабілітацыя. Нават у такой крызіснай сітуацыі, як у Чачні, АБСЕ прадэманстравала здольнасць дзейнічаць як нейтральны, так званы «трэці бок».

Своеасаблівая роля АБСЕ. У 90-я гг. XX ст. АБСЕ сфарміравалася як форум для дыялога ўсіх зацікаўленых бакоў па пытаннях бяспекі ў Еўропе, а таксама для кантролю над узбраеннямі і раззбраеннем. НБСЕ–АБСЕ садзейнічала развіццю новага тыпу ўзаемаадносін паміж дзяржавамі ва ўмовах, калі абедзве часткі кантынента сталі прыхільнікамі адной сістэмы каштоўнасцей. Дзякуючы АБСЕ, умацаваліся два актуальныя і пазітыўныя прынцыпы сучаснай дзяржаўнай і знешняй палітыкі: па-першае, межы нельга змяняць сілай, шляхам агрэсіі ці гвалтоўнага сепаратызму; па-другое, кожны ўрад абавязаны не толькі абараняць тэрытарыяльную цэласнасць дзяржавы, але захоўваць і нарошчваць так званую грамадзянскую цэласнасць насельніцтва, гэта значыць, забяспечваць усім грамадзянам сукупнасць тых правоў, ільгот і абавязкаў, якія абумоўлены грамадзянствам. АБСЕ ўвядла прынцып, згодна з якім абыходжанне ўрада з уласным народам – не проста ўнутранае пытанне, а справа міжнароднай супольнасці, паколькі тут закранаюцца і агульначалавечыя каштоўнасці, і мір у рэгіёне, бо сапраўдную бяспеку на кантыненте можна забяспечыць толькі тады, калі гэтыя фактары існуюць як унутры грамадства, так і ў адносінах паміж дзяржавамі. Гэтая структура валодае унікальнымі магчымасцямі ў сферы эканамічнага і культурнага супрацоўніцтва і вопытам абароны правоў чалавека.

Разам з тым, паводле найбольш уплывовых дзяржаў сярэднеўрапейскага рэгіёна, АБСЕ не валодае дастатковымі фінансавымі, інстытуцыянальнымі і арганізацыйнымі магчымасцямі, каб прадастаўляць яе ўдзельнікам надзейныя гарантыі бяспекі супраць патэнцыяльных пагроз усіх тыпаў.

Даволі лагічна ставіцца пытанне: а ці ў стане адна арганізацыя забяспечыць гэтыя гарантыі і быць дамінуючым элементам у новай сістэме? Даецца, як правіла, адмоўны адказ. Як уяўляецца, пры стварэнні новай архітэктury бяспекі ў Еўропе неабходна выкарыстаць патэнцыял усіх існуючых інстытутаў, а яе разнастайныя элементы павінны не сапернічаць, а ўзаемадапаўняць адзін другога.

3.9. Актывізацыя субрэгіянальнага фактара

Да пачатку 90-х гг. Еўропа аказалася ахопленай сеткай субрэгіянальных палітыка-эканамічных групавак, узнікшых у розны час і пад уплывам разнастайных міжнародных фактараў. У іх прымаюць удзел шэраг дзяржаў з неаднолькавым узроўнем эканамічнага развіцця і рознай палітычнай культурай.

Сярэднеўрапейскія дзяржавы ў поўнай меры ўцягнуліся ў гэты працэс. Вырашэнне ўласных праблем на субрэгіянальным узроўні для іх стала другім па важнасці (пасля імкнення інтэгравацца з Заходняй Еўропай) напрамкам міжнароднай дзейнасці.

Першай у шэрагу ўзнікшых субрэгіянальных міждзяржаўных палітычных арганізацый стала **Вішаградская група**. У 1991 г. аформілася аб'яднанне трох краін – Польшчы, Чэхаславакіі і Венгрыі, увайшоўшае ў дыпламатычны лексікон як «Вішаградская тройка» па назве месца сустрэчы іх кіраўнікоў у Венгрыі, дзе была прынята адпаведная сумесная дэкларацыя. Першапачатковымі мэтамі дзейнасці ВГ была выпрацоўка сумесных крокаў па арганізаваным выхадзе з АВД і ўзгодненым падключэнні да заходніх цэнтраў інтэграцыі. Прыкладна з 1994 г. гэту арганізацыю ахапіў параліч, які абмежаваў яе палітычную актыўнасць да папяровых дэкларацый. Толькі з 1999 г. разгарнулася адноўленая сумесная праца паміж Польшчай, Чэхіяй, Славакіяй і Венгрыяй. Новы этап вішаградскага супрацоўніцтва набыў дзве асноўныя мэты: падтрымку інтэграцыі Славакіі ў ЕС і НАТО і дасягненне стабільнасці ў Сярэдняй Еўропе. Намаганнямі ВГ візітнай карткай рэгіёна становіцца пашырэнне супрацоўніцтва. Асабліва ўражвае падтрымка пераадолення адсталасці Славакіі (якая стала асабліва прыкметнай у перыяд праўлення У. Меч'яра) і ўключэнне яе ў арбіту еўрапейскай і еўраатлантычнай інтэграцыі.

Напрамкі вішаградскага супрацоўніцтва. План рэалізацыі сумесных пачынанняў быў прыняты падчас сустрэчы кіраўнікоў чатырох дзяржаў у Браціславе (14 мая 1999 г.). Ён ахапіў наступныя вобласці:

– замежныя справы (кансультацыі і сумесныя заявы, кансультацыі экспертаў па праблемах рэгіёна, НАТО і ЕС);

– унутраныя справы (кансультацыі адносна ўключэння ў Шэнгенскі дагавор, барацьба з не-легальнай міграцыяй, кантрабандай наркотыкаў, зброі, арганізаванай злачыннасцю і тэрарызмам);

– агульную палітыку ў адукацыі, культуры, спорце, маладзёжнай сферы, сацыяльных пытаннях (рэалізацыя сумесных культурных і маладзёжных праектаў, стварэнне спецыяльнага

Вішаградскага фонда для фінансавання культурных, навуковых, адукацыйных, маладзёжных і трансгранічных праектаў);

– супрацоўніцтва ў навуцы і тэхніцы, ахове навакольнага асяроддзя (стварэнне сістэмы маніторынга і абмену інфармацыяй аб памежных забруджваннях, атамнай бяспецы);

– узгодненыя дзеянні ў галіне інфраструктуры (урэгуляванне энергагаза-беспячэння, супрацоўніцтва ў развіцці еўрапейскіх транспартных калідораў у межах праграмы TINA (Падтрымка развіцця камунікацыйнай інфраструктуры ў Еўропе – англ. TransportInfrastructureNeedsAssessment); пры гэтым удзел дзяржаў Сярэдняй Еўропы фінансуецца праграмай PHARE;

– памежнае супрацоўніцтва (сумесныя праекты ў рамках праграмы PHARE).

Адначасова была вызначана структура вішаградскага супрацоўніцтва. Яна рэалізуецца ў час сустрэч прэм'ер-міністраў (адзін раз у год), міністраў (перыя-дычнасць абумоўлена неабходнасцю), палітычных гутарак (намеснікі міністраў замежных спраў – два разы на год), сустрэч паслоў і каардынатораў вішаградскага супрацоўніцтва.

Першым вынікам прынятага плана сталі шматлікія сустрэчы ў розным складзе: на ўзроўні міністраў унутраных спраў, абароны, юстыцыі, а таксама на ўзроўні экспертаў. Восенню 1999 г. пачала дзейнічаць вішаградская інтэрнетная старонка, а ў пачатку 2000 г. завяршыліся падрыхтоўчыя работы па стварэнні Вішаградскага фонда, які атрымаў статутны капітал у 1 млн еўра.

Істотную ролю ў разгортванні працы ў рамках плана рэалізацыі сумесных пачынанняў мела неафіцыйная, «без гальштукаў», сустрэча прэм'ер-міністраў у славацкім Яважыне 15–16 кастрычніка 1999 г. Яны засяродзіліся на важнейшых праблемах, што выцякаюць з перагаворнага працэсу з ЕС (у прыватнасці, вырашаліся шляхі адаптацыі да Шэнгенскай канвенцыі). Справа ў тым, што прыём Венгрыі, Польшчы і Чэхіі ў ЕС прадугледжвае ўвядзенне віз для грамадзян асобных краін (найперш СНД) і пагражае памежнымі бар'ерамі вакол Славакіі. Гэта звязана з велізарнымі дарэчнымі выдаткамі, сэнс якіх траціць логіку ў сувязі з паскоранай падрыхтоўкай уступлення Славакіі ў ЕС.

У пачатку снежня 1999 г. у славацкім Герлахоўце адбылася сустрэча прэзідэнтаў чатырох вішаградскіх дзяржаў, стаўшая вянцом адноўленага супрацоўніцтва. У спецыяльнай Татрскай дэкларацыі яны высока ацанілі вынікі супрацоўніцтва і выклалі сваё разуменне важнейшых праблем Еўропы (еўрапейская інтэграцыя, вайна ў Чачні, стан Косава). Сярод больш вузкіх праблем дэталёва аналізаваліся пытанні еўрарэгіянальнага і трансгранічнага супрацоўніцтва, а таксама пытанні міграцыі цыган. Па прапанове польскага прэзідэнта А.Квасьнеўскага наступная сустрэча ў тым жа складзе рыхтавалася ў 2000 г. у Польшчы.

ВГ аказалася найбольш разгалінаванай формай рэгіянальнага супрацоўніцтва і прыкладам сярэднееўрапейскай салідарнасці і ўзаемадапамогі, гатоўнасці і здольнасці вырашаць перспектывы сваіх краін і цэлага рэгіёна. Яна перажыла «спячку» з-за часовага захаплення Чэхіяй і Венгрыяй індывідуальнай інтэграцыяй у заходнееўрапейскія структуры, але ў канцы 90-х гг. аднавіла шырокае рэгіянальнае супрацоўніцтва. Аб яе прывабнасці сведчыць імкненне Украіны, Славеніі, а затым і Харватыі далучыцца да яе праектаў.

Сярэднееўрапейская асацыяцыя свабоднага гандлю. Субрэгіянальнае супрацоўніцтва ў гандлёва-эканамічнай сферы складвалася яшчэ больш цяжка, чым палітычнае. Адносінам былых членаў СЭУ шкодзілі палітыкі, якія з пачатку 1990-х гг. кінуліся разбураць усё, звязанае з гэтым аб'яднаннем. Прынамсі, рашэнне аб неадкладным пераходзе на доларавыя разлікі аказалася забойчым нават унутры ВГ. Гандаль спыніўся таксама з-за няразвітасці фінансавай інфраструктуры і немагчымасці тагнага крэдытавання фінансавых здзелак. Часта чэшскія або

венгерскія імпарцёры адмаўляліся ад польскіх прадуктаў на карысць заходнееўрапейскіх толькі з-за немагчымасці атрымаць 3-месячную адтэрміноўку аплат.

Аптымiсты выношвалі надзею дынамізацыі супрацоўніцтва паміж дзяржавамі ВГ праз CEFTA (Сярэднеўрапейская асацыяцыя свабоднага гандлю – англ. Central European Free Trade Association), якая стала дзейнічаць з 1 сакавіка 1993 г. Пазней членамі CEFTA сталі Славенія і Балгарыя, прэтэндэнтамі – Румынія, Украіна, Літва і (некалькі невыразна) Беларусь. Дзейнасць Асацыяцыі не выклікае аптымiзму. У ёй быў больш зацікаўлены Захад, чым удзельнікі. Там спадзяваліся, што актывізацыя непасрэднага эканамічнага супрацоўніцтва Венгрыі, Польшчы, Славакіі, Чэхіі астудзіць іх імкненне любой цаной трапіць у ЕС, а паступовае стварэнне сярэднеўрапейскай бяспошліннай зоны пашырыць магчымасці пранікнення заходніх канцэрнаў-інвестараў у маштабе ўсяго рэгіёна. Але ўзаемныя пошлінныя прэферэнцыі, усталяваныя ў рамках CEFTA, ахапілі вузкі асартымент прамысловых тавараў, а зніжэнне пошлін на харчовыя артыкулы зусім нязначнае і датычыць настолькі малых кантынгентаў, што не ў стане істотна актывізаваць гандаль у рэгіёне.

Усе краіны групы адчуваюць фатальныя вынікі ўзаемных эканамічных сувязей. Па-першае, яны канкуруюць паміж сабой, даводзячы справу да цэнавай вайны, імкнучыся прадаць на міжнародных рынках аднолькавую прадукцыю. Па-другое, заняпад узаемных сувязей прывёў вішаградскіх партнёраў да аднабокай залежнасці ад дзяржаў высокаразвітых. Агульны ўдзел краін CEFTA ў сумесных абаротах не перавышае 1 %, у той час як кожная краіна паасобку канцэнтруе на заходніх рынках ад 50 да 70 % агульнага абмену.

Невялікі поспех быў звязаны з паскораным увядзеннем з 1 ліпеня 1994 г. бязмытнай прасторы. Уся ж працэдура ўсталявання сферы свабоднага гандлю планавалася на пачатак 2000 г. – з улікам таго, што Асацыяцыя не ахоплівае сельскагаспадарчых прадуктаў. Гэта звязвалася са страхам сярод яе членаў прайграць у канкурэнцыі за забеспячэнне харчовай бяспекі сваіх краін і складанасцю радыкальных рэформ у аграрным сектары, дзе сялянства застаецца палітычнай базай некаторых уплывовых партый. З 1999 г. узаемны гандаль сельгаспрадуктамі амаль спыніўся. Прыпыніўся і працэс стварэння сферы свабоднага гандлю. Пасля безвыніковай сустрэчы прэм'ер-міністраў дзяржаў CEFTA ў 1998 г. вырашэннем спрэчных момантаў заняліся эксперты. Польшча і Чэхія запатрабавалі вяртання асноўных пошлінных тарыфаў, абавязковых для членаў СГА, а таксама ліквідацыі (ці абмежавання) бяспошлінных кантынгентаў. Да таго ж у мэтах аховы ўласнага рынку былі ліквідаваны мытныя льготы.

Важную ролю ў аднаўленні свабоднага гандлю паміж краінамі-ўдзельніцамі адыграла сустрэча ў вярхах членаў CEFTA ў Будапешце (20 кастрычніка 1999 г.). Стан гандлю стаў кантраляваць створаны падкамітэт па барацьбе з эканамічнымі злачынствамі. Славенія дабівалася змякчэння ўмоў членства ў Асацыяцыі для постюгаслаўскіх дзяржаў з улікам «працэсу рэканструкцыі Балкан». Зацікаўленасць да ўступлення выявілі Літва і Латвія. (Умовы членства: заключаны еўрапейскі дагавор з ЕС; членства ў СГА, заключаныя дагаворы аб свабодным гандлі з іншымі членамі CEFTA).

У перспектыве ўплывовай формай субрэгіянальнага супрацоўніцтва можа стаць **Цэнтральна-еўрапейская ініцыятыва (ЦЕІ)**. Яна першапачаткова складалася як 6-баковая форма зносін дзяржаў пад эгідай Італіі. Упершыню кіраўнікі дыпламатычных ведамстваў Італіі, Аўстрыі, Венгрыі і Югаславіі сабраліся разам у Будапешце ў лістападзе 1989 г., а на працягу наступных двух гадоў да групоўкі далучыліся Чэхія-Славакія і Польшча. Так стварыліся спачатку «пентага-нале», а пасля «б-вугольнік». Пазней ініцыятыва разраслася за кошт Славеніі, Балгарыі, Румыніі, Беларусі, Украіны, Македоніі.

У пачатку дзейнасці ЦЕІ на першы план вылучаліся палітычныя функцыі. З часам стала дамінаваць эканамічнае супрацоўніцтва, і таму чакаецца, што аб'яднанне ўзбагаціць формы двухбаковых эканамічных і гандлёвых кантактаў, абмену вопытам і ўсяго таго, што ўжо існуе, але можа быць дынамізавана. ЦЕІ вырашае праблемы пераадолення гандлёвых бар'ераў, не выключае магчымасці стварэння сферы вольнага гандлю ў сваім рэгіёне. Акцэнт надаецца трансгранічнаму супрацоўніцтву, апоры на еўрарэгіёны, падтрымцы малога прадпрыемства, стварэнню спецыяльных прамысловых зон. Супрацоўніцтва ў рамках ЦЕІ ажыццяўляецца ў рабочых групах, лік якіх дасягнуў 14. Яны звязваюць асобныя ведамствы ўсіх краін-удзельніц, вызначаюць праграмы ўзаемадзеяння. Такіх праграм ужо маеца каля 120.

У 1999 г. ЦЕІ, равесніца змен у рэгіёне, адзначыла сваё дзесяцігоддзе. Вынікі яе дзейнасці розныя. Разам з несумненнымі поспехамі – уключэннем чарговых дзяржаў у працэс рэгіянальнай інтэграцыі, сумесным з міжнароднымі арганізацыямі ажыццяўленнем фінансавых інфраструктурных праектаў, рэгулярным супрацоўніцтвам з вядучымі еўрапейскімі арганізацыямі – існавалі і праблемы, вынікаючыя пераважна з недахопу фінансавых сродкаў для ажыццяўлення прапанаваных праектаў, залішня фармалізацыя дзейнасці і спроба ахапіць занадта шмат абласцей. Акрамя таго, ЦЕІ заставалася важнай платформай для палітычнага дыялога аб рэгіянальных праблемах і ўдзелу сярэднееўрапейскіх дзяржаў у інтэграцыі кантынента. Для асобных членаў групы – Харватыі, Албаніі, Босніі і Герцагавіны, Беларусі – Ініцыятыва заставалася каштоўнай формай рэгулярных кантактаў з ЕС.

У 1999 г. ЦЕІ пад старшынствам Чэшскай Рэспублікі актыўна падключылася да міжнародных намаганняў па стабілізацыі і рэканструкцыі Балкан. Атрымаўшы статус удзельніка Пакта стабільнасці Паўднёва-Усходняй Еўропы, яна выпрацавала ўласныя праекты. У прыватнасці, на сустрэчы рэгіянальных груп ЦЕІ ў Вене 7 мая 1999 г. было скаардынавана супрацоўніцтва па ажыццяўленні Пакта. Варта нагадаць і аб арганізаваным у лістападзе 1999 г. у Празе II Эканамічным форуме ЦЕІ, які аказаўся прывабным месцам для кантактаў прадстаўнікоў малога і сярэдняга бізнесу дзяржаў-членаў.

Савет дзяржаў Балтыйскага мора. Апрача згаданых арганізацый субрэгіянальнага характару дзейнічае групоўка паўночна-еўрапейскіх дзяржаў, у якую ўваходзяць некалькі краін Сярэдняй Еўропы. Пад назвай Паўночны савет арганізацыя была створана яшчэ ў 1952 г. і аб'ядноўвала Данію, Ісландыю, Нарвегію, Швецыю і Фінляндыю. У пачатку 1991 г. парламентарыі гэтых краін правялі ў Хельсінкі I канферэнцыю па пытаннях супрацоўніцтва ў рэгіёне Балтыйскага мора. У наступныя гады такія сустрэчы аформіліся як Савет дзяржаў Балтыйскага мора. Рэгулярна ў ім таксама ўдзельнічаюць Германія, Польшча, Расія, прыбалтыйскія дзяржавы.

Нягледзячы на бягучыя цяжкасці, у Балтыйскага рэгіёна бліскучыя перспектывы. Гэта цэнтр развіцця партоў, камерцыі, марскога транспарту з вялікім патэнцыялам. Заходнія эксперты прадказваюць яму значны эканамічны рост. Сукупная колькасць насельніцтва краін рэгіёна – каля 84 млн чалавек. Па ВУП маштабы рэгіёна роўныя маштабам Вялікабрытаніі і складаюць больш за 10 % сукупнага ВУП Еўропы. Ва ўсіх дзяржавах-членах СДБМ, за выключэннем Расіі, тэмпы прыросту ВУП больш высокія, чым па АЭСР у цэлым.

Пры выкананні неабходных умоў Балтыйскі рэгіён можа стаць адным з гене-ратараў міру і супрацоўніцтва ўсяго кантынента, таму што існуючыя тут праблемы носяць неваенны характар. У лютым 1998 г. прадстаўнікі шасці яго дзяржаў (Данія, Латвія, Літва, Польшча, Расія, Швецыя) падпісалі пагадненне аб стварэнні самага буйнога на кантынэнце еўрарэгіёна «Балтыка». Дзяржавы рэгіёна, не ўваходзячы ў НАТО, удзельнічаюць у праграмах ПдМ, СЕАП, якія

носяць кансультацыйны характар. Гэта акалічнасць здаецца для часткі краін рэгіёна недастатковай, каб актыўна ўздзейнічаць на фарміраванне бяспекі, дэмакратычнага і паступальнага развіцця. Так, у сталіцах балтыйскіх дзяржаў пераважае меркаванне, што сітуацыя патрабуе ўступлення ў НАТО. Для яго абгрунтавання прыводзяцца аргументы: неабходнасць адгарадзіць сваю незалежнасць і суверэннітэт ад патэнцыяльнай пагрозы з Усходу, адкрыць прастору для ўрастання ў заходнюю цывілізацыю, гарантаваць прагрэс у сацыяльным і эканамічным развіцці.

У канцы 1990-х гг. захоўвалася дынаміка супрацоўніцтва ў рамках СДБМ. Чарговая сесія міністраў замежных спраў (14–15 чэрвеня 1999 г., Паланга, Літва), у якой прынялі ўдзел акрамя краін-членаў Украіна, Францыя, Вяліка-брытанія і ЗША як зацікаўленыя ў развіцці асобных праектаў у рамках СДБМ, была прысвечана дзейнасці дзяржаў рэгіёна па інтэграцыі ў ЕС. Сесія прызнала, што сам Савет адыгрывае прыкметную ролю ў трох аспектах палітыкі ЕС: пашырэння, сумеснай стратэгіі адносна Расіі і так званага паўночнага вымярэння. Быў адзначаны прагрэс у такіх абласцях, як супрацоўніцтва па ахове навакольнага асяроддзя, тэрытарыяльнае планаванне, транспарт, культура, сацыяльныя праблемы і барацьба з беспрацоўем, гандаль, маладзёжны абмен, прамысловасць, развіццё малога і сярэдняга бізнесу, энергетыка, аховы дзяцей ад негуманнага абыходжання. Падкрэсліваўся таксама актыўны выхад СДБМ за межы дзяржаў-членаў.

Чарнаморскае эканамічнае супрацоўніцтва. Аказалася рэальным рэгіянальнае супрацоўніцтва дзяржаў Прычарнамор'я, Сяродземнамор'я, Падунаўя і балканскага крыла Сярэдняй Еўропы. Гэты рэгіён мае значны пазітыўны патэнцыял, таму што ў стане садзейнічаць вырашэнню балканскіх праблем. Да таго ж чарнаморскі і прыдунайскі субрэгіёны аб'ядноўваюць у пераважнасці адны і тыя ж дзяржавы. Фундаментам супрацоўніцтва ў сферы ўзаемных кантактаў краін чарнаморскага абшару стала міжнародная рэгіянальная арганізацыя Чарнаморскае эканамічнае супрацоўніцтва (ЧЭС). Яго ініцыятарам і практычным правадніком стала Турцыя – раней хутчэй пасіўны, чым актыўны член балканскай групоўкі. ЧЭС заснавана 25 чэрвеня 1992 г., калі кіраўнікі 11 дзяржаў-удзельніц (Азербайджан, Албанія, Арменія, Балгарыя, Грузія, Грэцыя, Малдова, Румынія, Расія, Турцыя, Украіна) падпісалі ў Стамбуле адпаведную заключную дэкларацыю. Дакумент вызначыў прыярытэтных напрамкаў і асноўныя механізмы ўзаемадзеяння ЧЭС як адной з буйных рэгіянальных ініцыятыў добрасуседскага партнёрства. Галоўнай мэтай партнёрства вызначана дасягненне ў рэгіёне стабільнасці.

Шэраг краін праявілі цікавасць да гэтай ініцыятывы, і на канец 1997 г. яшчэ сямі краінам – Аўстрыі, Егіпту, Ізраілю, Італіі, Польшчы, Славакіі і Тунісу – прадастаўлена права ўдзелу ў якасці назіральнікаў ЧЭС. За мінулыя гады краіны-удзельніцы заключылі некалькі інстытуцыянальных пагадненняў, якія ахопліваюць дзейнасць міжурадавых, міжпарламенцкіх, міжпрадпрыемальніцкіх і фінансавых інстытутаў.

Да канца 1999 г. прайшло 14 пасяджэнняў міністраў замежных спраў – органа прыняцця канчатковых рашэнняў ЧЭС. Сярод галоўных напрамкаў дзейнасці найбольшую вагу набылі намаганні па стварэнні Чарнаморскага банка гандлю і развіцця (Салонікі, Грэцыя), Міжнароднага цэнтра чарнаморскіх даследаванняў (Афіны, Грэцыя). У рамках ЧЭС сфарміраваны і функцыянуюць больш за 10 міжурадавых органаў (рабочых груп), дзейнасць якіх накіравана на супрацоўніцтва ў шматбаковых праектах. Адзін з найбольш значных – стварэнне транспартнага кальца вакол Чорнага мора з выходам на трансэўрапейскія магістралі, транспартныя сеткі Цэнтральнай і Паўночнай Еўропы, Цэнтральнай Азіі, краін Блізкага і Сярэдняга Усходу.

Сустрэчы дзяржаўных лідэраў. Важным каналам рэгіянальнай актыўнасці з другой паловы 1990-х гг. сталі дэбаты паміж прэзідэнтамі сярэднеўрапейскіх дзяржаў. Важная сустрэча ў згаданым фармаце адбылася 14–15 мая 1999 г. ва ўкраінскім Львове. Па запрашэнні прэзідэнта Л. Кучмы прыехалі кіраўнікі Аўстрыі, Балгарыі, Венгрыі, Германіі, Польшчы, Румыніі, Славеніі, Чэхіі. Прэзідэнты Балгарыі і Венгрыі прымалі ўдзел у якасці асобных гасцей гаспадара. Традыцыйныя ўдзельнікі падобных сустрэч, прэзідэнты Італіі і Славакіі, адсутнічалі, бо былі заняты выбарамі ў сваіх дзяржавах. Галоўным чынам абмяркоўваліся праблемы Балкан, перад усім рэканструкцыя і пасляваенная рэарганізацыя гэтага рэгіёна. У адрозненне ад папярэдніх сустрэч, прэзідэнты прынялі сумесную дэкларацыю, у якой асудзілі палітыку этнічных чыстак і заклікалі прэзідэнта Сербіі С. Мілошавіча прыняць умовы «Вялікай васьмёркі», а таксама падтрымалі ідэю стабілізацыйнага пакта для краін балканскага рэгіёна.

Хоць падобныя сустрэчы не заканчваюцца абавязковымі рашэннямі, але яны з’яўляюцца важным элементам уладкавання Сярэдняй Еўропы. Гэта свайго роду працяг дыялога аб рэгіёне, які меў месца і ў 80-я гг.

Яшчэ адна важная падзея ў рамках шырокага паняцця «Сярэдняй Еўропа» і супрацоўніцтва паміж дзяржавамі «міжмор’я» (паміж Чорным і Балтыйскім морамі) адбылася 11 верасня 1999 г. у Ялце. Кіраўнік Украіны запрасіў тады прэзідэнтаў Арменіі, Азербайджана, Балгарыі, Венгрыі, Грузіі, Латвіі, Літвы, Малдовы, Польшчы, Румыніі, Славеніі, Фінляндыі, Эстоніі. Не змог удзельнічаць грэчаскі прэзідэнт з-за землятрасення ў краіне; у той жа час лідэр Беларусі А. Лукашэнка быў выключаны з-за «недэмакратычнага характару кіравання». У дыскусіях таксама прынялі ўдзел ніжэйшыя па ранзе прадстаўнікі Германіі, Даніі, Нарвегіі, Расіі, Турцыі, Чэхіі, Швецыі, НАТО, Савета Еўропы, АБСЕ, СНД. Асноўнай тэмай сустрэчы было абмеркаванне магчымасцей і спосабаў пераадолення ліній падзелу на кантыненте, паскарэнне цывілізацыйнага развіцця рэгіёна. Але перш за ўсё дэбаты сканцэнтраваліся на канкрэтных абласцях супрацоўніцтва дзвюх рэгіянальных груп: СДБМ і ЧЭС. У цэнтры ўвагі аказаліся нелегальная міграцыя і спадарожныя ёй з’явы, стварэнне транспартных калідораў і інфраструктуры для перасылкі энергетычных магутнасцей, ахова навакольнага асяроддзя. Сустрэча мела і ўкраінскі акцэнт – перад прэзідэнцкімі выбарамі падвышалася асоба Л. Кучмы як прызнанага рэгіянальнага палітыка.

Як бачна, субрэгіянальныя арганізацыі, у якія ўваходзяць краіны Сярэдняй Еўропы, стракатыя па характары, хоць кожная дзяржава праводзіць свае мэты рэгіянальнага супрацоўніцтва. Так, удзел Венгрыі і Чэхіі ў ЦЕІ тлумачыцца іх традыцыйнай блізкасцю да Вены, якую яны здаўна лічаць цэнтрам прыцягнення нацыі, сфарміраваных у басейне Дуная. Для Польшчы, Чэхіі і Славакіі субрэгіянальныя групы азначаюць удзел у новых перспектывных кірунках эканамічнага і палітычнага супрацоўніцтва. Пры гэтым Польшча не выключае ўласнай ролі цэнтра рэгіянальнага супрацоўніцтва. Для Венгрыі відавочнае значэнне мае вырашэнне ў гэтых рамках далікатных праблем, звязаных са становішчам венгерскай меншасці ў суседніх краінах.

Першапачаткова агульныя мэты 4-баковага супрацоўніцтва Польшчы, Чэхіі, Венгрыі, Славакіі выглядалі як калектыўныя намаганні вырвацца з-пад савецкага, а пазней расійскага ўплыву, скаардынаваць дзеянні на эканамічным «папялішчы» пасля развалу СЭУ. З часам мэты перажылі трансфармацыю. Кіраўніцтва гэтых дзяржаў імкнецца пазбыцца ўзнікшай паміж імі канкурэнцыі і, наадварот, наладзіць кааперацыю, каб «разам увайсці ў Еўропу». Варшава, Будапешт, Браціслава лічаць, што іх далучэнню да Еўропы павінен папярэднічаць працэс узгаднення і каардынацыі дзеянняў, які выключыць сутыкненне іх інтарэсаў на перамовах з ЕС. Прага за каардынацыю, але лічыць уступленне асабістай справай канкрэтнай краіны.

Пабуджальным матывам субрэгіяналізацыі, якая праходзіць з пачатку 1990-х гг., выступае непрадказальнасць гэтага пераломнага перыяду гісторыі – перыяду крушэння таталітарных рэжымаў у ЦУЕ, перабудовы ўсёй сістэмы міждзяржаўных адносін на кантынэнце, а таксама ўзнікненне ў Еўропе новага эканамічнага і палітычнага гіганта – аб’яднанай Германіі.

Што датычыць апошняга фактара, то субрэгіяналізацыя выглядае як рэакцыя сярэднеёрапейскіх дзяржаў на аб’яднанне Германіі, імкненне стварыць ёй нейкую процівагу. Пры гэтым Чэхія, напрыклад, занепакоена германскай эканамічнай гегемоніяй, Венгрыя – ростам не толькі эканамічнага, але і палітычнага ўплыву ФРГ. У асобных краінах не выключаецца верагоднасць узнікнення тэндэнцый экспансіянізму з боку немцаў. Асабліва моцная трывога ў дзяржаў, якія пацярпелі ад германскага фашызму ў час Другой сусветнай вайны: у Польшчы і Югаславіі.

У адрозненне ад «Малой Антанты» міжваеннага перыяду сучасныя субрэгіянальныя групы ў Сярэдняй Еўропе неносяць блокавага, ваенна-палітычнага характару, не накіраваны супраць каго-небудзь, аб чым пастаянна гавораць кіраўнікі гэтых дзяржаў. Само стварэнне цяперашніх палітыка-эканамічных аб’яднанняў звязана з неабходнасцю развіваць супрацоўніцтва ў такіх абласцях і па такіх пытаннях, якія цяжка вырашаюцца ў рамках адной краіны і ў той жа час не паддаюцца вырашэнню ў агульнаеўрапейскіх маштабах (транспарт, сувязь, ахова навакольнага асяроддзя і да т. п.).

Субрэгіянальныя аб’яднанніносяць адкрыты характар, да іх могуць далучацца іншыя дзяржавы. Не выключаецца, што павелічэнне ліку іх удзельнікаў можа адбывацца не толькі за кошт сярэднеёрапейскіх краін, але і іх суседзяў.

3.10. Еўрарэгіёны на абшары Сярэдняй Еўропы

Значэнне еўрарэгіёнаў. У канцы ХХ ст. актыўна праходзілі працэсы пера-адолення нацыянальных бар’ераў на шляху суседскага гандлёвага і інвестыцыйнага ўзаемадзеяння, стварэння прасторы для добрасумленнай канкурэнцыі, роўных умоў гаспадарчым суб’ектам дзяржаў Еўропы. У далейшым, зыходзячы з сумесна выпрацаваных эканамічных і сацыяльных прыярытэтаў, на аснове ўзгаднення, уніфікацыі і гарманізацыі бюджэтнай, падатковай, валютнай палітыкі, меркавалася фарміраваць адзіную эканамічную прастору.

Відавочна, што рэалізацыя згаданай мэты патрабавала адпаведных міжна-родна-прававых механізмаў, сумесных каардынуючых інстытутаў, надзеленых неабходнымі паўнамоцтвамі. Адзіная эканамічная прастора не зводзілася толькі да эканамічнай інтэграцыі, яна ўцягвала ў працэсы міждзяржаўнага памежнага супрацоўніцтва палітыку, сацыяльную, экалагічную сферы, маральнае і фізічнае здароўе грамадзян, свабоду і правы асобы, бяспеку грамадства. Іншымі словамі, рэгіянальная эканамічная інтэграцыя непазбежна набывала і іншыя формы: сацыяльную, палітычную, абаронную.

Як не dziўна, мадэллю рэгіянальнай інтэграцыі аказаліся Францыя і Германія – тыя дзяржавы, якія амаль заўсёды канфліктавалі паміж сабой. Аднак гэта стала рэальнасцю. Еўропа пацвердзіла, што можа перамагаць цяжкасці і крызісы, толькі аб’ядноўваючы сілы. Дапамагла памяць аб агульных каранях, аб тым, што грэка-рымская цывілізацыя аказала ўплыў на большасць еўрапейскіх нацый і іх дзяржаўнасць, а хрысціянства прапанавала адзіную сістэму вартасцей, культуры і этыкі.

Вынікам пераймання франка-германскай мадэлі адзінства сталі тысячы «малых айчын», аб’яднаных у Савеце правінцый і рэгіёнаў Еўропы і звязаных паміж сабой фармальна і нефар-

мальна. Удзел у працы Савета прадстаўнікоў «малых айчын» захоўвае грамадзянскую Еўропу. Якраз на гэта накіравана воля міралюбівых сіл кантынента. Увасабленнем згаданай мэты сталі таксама дагаворы паміж пародненымі гарадамі і так званыя еўрарэгіёны – міждзяржаўныя зоны супрацоўніцтва, створаныя на памежных тэрыторыях. Менавіта еўрарэгіёнам, як паказана вышэй, у фарміраванні новага парадку для Еўропы адведзена роля структуры, мінаючай нацыянальныя межы і гарантуючай першасны ўзровень інтэграцыі.

Еўрарэгіёны адыгралі вядучую ролю ў скасаванні эканамічных і мытных межаў паміж дзяржавамі-членамі ЕС. Яны аказаліся надзвычай эфектыўнымі для разгортвання прыгранічнага і трансгранічнага супрацоўніцтва, хоць часам яго ўскладняе ксенафобія розных палітычных групавак.

Узнікненне еўрарэгіёнаў у Сярэдняй Еўропе. Яўныя перавагі ў дзейнасці еўрарэгіёнаў абумовілі неабходнасць іх стварэння і ў сумежных раёнах Сярэдняй Еўропы. Дзякуючы еўрарэгіёнам на вонкавых межах стала лягчэй пераадолюваць цяжкасці, якіх іншым спосабам вырашыць нельга. Паміж Чэхіяй, Польшчай і Славакіяй патроілася колькасць памежных пераходаў. Сталі эфектыўней вырашацца праблемы аховы асяроддзя, стану тэлефоннай сувязі. Гэта ў сваю чаргу абумовіла развіццё эканомікі і гандлю, рынку працы, транспарту, турыстычнага руху. Ажыўленая гаспадарка гэтых рэгіёнаў запатрабавала выпрацоўкі сумесных планаў выкарыстання інфраструктуры. У выніку падпісаных у 1991–1993 гг. пагадненняў узніклі першыя ў Сярэдняй Еўропе чатыры еўрарэгіёны: «Карпаты», «Шпрэва – Ныса – Бубр», «Ныса» і «Пра Еўропа – Вядрына». Планы іх дзейнасці ахапілі рэструктурызацыю прамысловасці (стварэнне бяспшліннай сферы гандлю), ажыўленне прыватнага бізнесу ў гандлі і турызме, збудаванне сеткі камунікацый, выданне супольных рэгіянальных газет, маніторынг і пабудову прыстасаванняў для ачысткі паветра і сцёкаў. У наступным колькасць еўрарэгіёнаў значна вырасла.

Уздоўж усходняй мяжы Польшчы сфарміраваліся два еўрарэгіёны, патэнцыял якіх пакуль што запатрабаваны ў малой ступені. На паўднёвым усходзе аформіўся еўрарэгіён «Буг», створаны разам з Беларуссю і Украінай, на паўночным усходзе – «Нёман» (разам з Беларуссю, Літвой і Калінінградскай вобласцю РФ). Мяркуецца, што па меры ажыццяўлення эканамічнай экспансіі ЕС на Усход дзейнасць згаданых еўрарэгіёнаў дапаможа істотна актывізаваць гандаль паміж усходам і захадам кантынента.

Напрамкі трансгранічнага супрацоўніцтва. Хоць і з дваццацігадовым спа-зненнем адносна Заходняй Еўропы, але і ў сярэдзіннай частцы кантынента сталі дзейнічаць вырашальныя фактары еўрарэгіянальнага супрацоўніцтва. Шансы таго або іншага рэгіёна тут таксама перасталі вызначацца тонамі здабытага вугалю і выплаўленай сталі, даўжынёй чыгункі ці колькасцю працоўных рук. Гэтыя шансы акрэсліваюць блізкасць міжнароднага аэрапорта, аўтастрады, існаванне школы ў навуцы, адукацыйны ўзровень жыхароў, чыстае асяроддзе. Новыя крытэрыі адказваюць на галоўнае пытанне: далучыцца той або іншы еўрарэгіён да заходне-еўрапейскага эканамічнага працэсу ці акажацца адрэзаным і застанецца ў стане стагнацыі і нават рэгрэсу.

Ацэнкі паказваюць, што не ўсе еўрарэгіёны аднолькава перспектыўныя. Працэсы трансфармацыі прадвызначылі найбольшыя перавагі для еўрарэгіёнаў, размешчаных у трохвугольніку Будапешт – Браціслава – Вена. Мяркуецца, што гэта найбольш перспектыўны цэнтр Сярэдняй Еўропы. Але ў многіх даследчыкаў няма ўпэўненасці, што менавіта гэты абшар прадвызначыць воль будучага прагрэсу. Існуе і іншы падыход, які звязвае вяртанне Берлінам ролі адной з буйнейшых (акрамя Парыжа і Лондана) метраполій. Калі гэта здарыцца, тады воль пе-

расунецца на поўнач і захад, а перспектыўнасць набудуць Вялікапольшча з Познанню і Шчэцін.

Аднак пакуль што дэманструюць перавагі еўрарэгіёны, размешчаныя на паў-днёвай восі супрацоўніцтва. Тут знаходзяцца сталіцы трох сярэднееўрапейскіх дзяржаў, якія ўжо адчулі ўласную прыярытэтнасць. Прага вяртае даўнія пазіцыі міжнароднага культурнага і адукацыйнага цэнтра. У 1993 г. у сталіцы Чэхіі пражывала каля 35 тыс. іншаземцаў, пераважна моладзі. Дзякуючы статусу аднаго з прыгажэйшых гарадоў Еўропы, Прага хутка развівае турыстычны сектар, які становіцца адным з рухавікоў эканомікі, імкнецца набыць прызнанне «брамы Сярэдняй Еўропы». Для гэтага запланавана будаўніцтва аўтастрад з Прагі да Дрэздэна і Нюрнберга, якія цалкам падключаць яе да еўрапейскай шасейнай сеткі. Прага заняла дамінуючую ролю ў міжнародных эканамічных сувязях Чэхіі, змешчаныя ў сталіцы знешнія інвестыцыі складаюць амаль палову капіталу, які наплывае ў краіну.

У сваю чаргу Будапешт мае шансы стаць «сярэднееўрапейскім Франкфуртам», гэта значыць, фінансавым, гандлёвым і банкаўскім цэнтрам. Развіццё гэтага сектара эканомікі пасля 1990 г. было найхутчэйшым менавіта ў венгерскай сталіцы. Гэтым абумоўлены той факт, што Будапешт прыцягвае найбольш замежных капіталаў сярод іншых гарадоў Сярэдняй Еўропы (толькі да канца 1991 г. – больш за 1,5 млрд дол., больш чым ва ўсю Польшчу). У горадзе знаходзіцца да 80 % навукова-даследчага патэнцыялу краіны, што забяспечвае яму найбольшае насычэнне навуковымі цэнтрамі сярод гарадоў Еўропы. Будапешт застаецца самым вялікім горадам сярэднееўрапейскага рэгіёна, а рэальны сацыялізм не перапыніў у ім развіцця сучаснага турыстычнага і гандлёвага сектараў.

Браціслава захоўвае значныя шансы на выкарыстанне свайго статусу натуральнага тылу Вены, пераймаючы адначасова частку яе шырокіх міжнародных кантактаў. У выніку адпаведных даследаванняў Браціслава была прызнана на перспектыву лепшым горадам для размяшчэння замежных капіталаў. Прывабнасць сталіцы Славакіі абмежавана недахопам моцнага айчыннага эканамічнага тылу; сам горад нібы анкляў размешчаны на значна ніжэй развітай тэрыторыі. У параўнанні з пералічанымі сталіцамі Варшава размешчана перыферыйна. Нягледзячы на гэта, яе моцным бокам з'яўляецца транзітнае становішча на шляху Усход – Захад. Гэта дае падставу для надання польскай сталіцы ролі «брамы на Усход», але толькі пасля таго, як на поўную магутнасць запрацуюць усходнія еўрарэгіёны Польшчы: «Буг» і «Нёман», якім рыхтуецца роля плацдармаў і ўзораў гандлю паміж усходам і захадам кантынента.

Ажыўленае жыццё еўрарэгіёнаў Сярэдняй Еўропы пакуль што залежыць пераважна ад блізкасці да Захаду. Так, у паўночна-заходняй Венгрыі ўжо ў 1980-я гг. закупкі і паслугі, запатрабаваныя аўстрыйцамі, былі галоўным фактарам развіцця гэтага абшару. Падобная з'ява назіраецца на заходнім памежжы Польшчы. Падлік паказвае, што нямецкія пакупнікі, карыстаючыся выгадай у цэнах, пакідаюць штогод на гэтай польскай тэрыторыі каля 3–4 млрд германскіх марак, і гэта плённа ўплывае на яе. Абшары на захад ад Прагі таксама сваё мінулае звязваюць з супрацоўніцтвам з немцамі, і верагодна ў блізкай будучыні акажуцца ўцягнутымі ў германскую (галоўным чынам баварскую) эканамічную сістэму. Меншыя шансы на сувязь эканомікі з Захадам маюць еўрарэгіёны Славакіі; толькі яе паўднёва-заходні акраец можа атрымаць карысць ад блізкасці з Аўстрыяй.

Адначасова з развіццём тэрыторый, якія ахоплены перспектыўнымі еўра-рэгіёнамі, назіраецца адноснае адставанне астатніх раёнаў Сярэдняй Еўропы. У Венгрыі, дзе да апошняга існаваў падзел на багатую поўнач і бяднейшы поў-дзень, «мяжа шансаў» праходзіць па Дунаі. У Чэхіі падобны падзел вызначыўся паміж Багеміяй і Маравіяй. У Польшчы ён працягае

ўздоўж лініі Гданьск–Аполе; толькі Варшава аказалася адзіным перадавым востравам на ўсход ад гэтай лініі.

У постсавецкіх краінах Сярэдняй Еўропы адзначаецца актыўнае развіццё транспартных сектараў іх эканомік. Яно звязана з імкненнем палепшыць свае геаэканамічныя пазіцыі ў свеце, дыверсіфікаваць транспартныя калідоры зносін са знешнім светам. Адным з галоўных элементаў міжнароднай дзейнасці і нацыянальных эканомік Эстоніі, Латвіі і Літвы стаў транзіт як экспарт транспартных паслуг.

Паміж краінамі субрэгіёна адбываецца канкурэнцыя, якая дае імпульс развіццю і ўдасканаленню тэхналагічнай, тэхнічнай і прававой асновы арганізацыі міжнародных перавозак, разгарнула вострая барацьба за забеспячэнне большай долі сваіх портаў у перавалцы грузаў з захаду на ўсход. Актыўна дзейнічае латвійскі порт Вентспілс, на другім месцы Талін, на трэцім – Гданьск. У сваю чаргу, Вентспілс адчувае моцную канкурэнцыю з боку партоў Рыгі, Таліна і Клайпеды. Рэалізацыя расійскага праекта Балтыйскай трубаправоднай сістэмы (БТС) можа павялічыць прапускную здольнасць расійскіх партоў на Балтыцы і змяніць напрамак грузапатокаў і прыбыткаў паміж канкурэнтамі.

3.11. «Лінія бяспекі» ў кантэксце інтарэсаў сярэднееўрапейскіх дзяржаў

Пазіцыі еўрапейскіх краін адносна «лініі бяспекі». Пасля разбурэння сацыялістычнай сістэмы адносінаў ва Усходняй Еўропе, распаду СССР і ўзнікнення ў гэтым рэгіёне шматлікіх узброеных канфліктаў пытанне аб геаграфічных межах бяспекі стала актуальным для большасці краін кантынента, асабліва тых, якія непасрэдна сутыкаюцца з зонамі нестабільнасці.

Для іх адыходзяць на другі план і як бы забываюцца займальныя ідэі «Еўропы ад Атлантыкі да Уралу», «агульнаеўрапейскага дому» часоў гарбачоўскай перабудовы і нават сённяшняй «Еўропы ад Ванкувера да Уладзіва-тока». Сітуацыя, што склалася, пагражае ўтварэннем размежавальнай лініі на рубяжы былога СССР. Такая пагроза вызначылася перад 1994 г., калі Расія адмовілася ўвайсці ў праграму «Партнёрства дзеля міру» без прызнання яе асобага статуса. Заходнія дзяржавы тады палічылі пад асобым статусам жаданне Масквы захаваць сферу «спецыфічных інтарэсаў» у сярэднееўрапейскім рэгіёне.

У далейшым краіны Захаду ўсё часцей акцэнтавалі ўвагу на тым, што Беларусь і Украіна сапраўды займаюць асобае месца ў новай арыентацыі Расіі на ўмацаванне свайго геапалітычнага ўплыву на заходнім напрамку. Яе саюзнікам выступаў афіцыйны Мінск. Замацаванне еўрапейскага вектара Украіны стварала для беларускіх уладаў шэраг складаных момантаў, калі растуць ізаляцыя аддаляла іх не толькі ад Бруселя, але і ад Кіева. Аднак не выключалася, што калі на Украіне пачнецца новы віток, арыентаваны не на Запад, а на Усход, то Беларусь, згортваючы сваё не вельмі перспектыўнае супрацоўніцтва з балтыйскімі краінамі (калі яны ўступяць у НАТО і ЕС), пачне інтэсіфікаваць кантакты з паўднёвым суседам. Узнікнуць стымулюемыя шэрагам міжнародных палітычных сіл перадумовы будаўніцтва «славянскага трохвугольніка». Менавіта тады пагражаюць замацавацца практычныя абрысы скрытага процістаяння інтарэсаў Еўропы і Еўразіі. Гэта, безумоўна, будзе не лепшы варыянт рэгіянальнага, ды і еўрапейскага, развіцця.

З другога боку, сам факт пашырэння НАТО на Усход, няхай і падтрыманы былымі сатэлітамі СССР і акультураны канцэпцыяй «прасунутай стабільнасці», з’яўляецца класічным

прыкладам блокавай палітыкі, якая заўсёды мае на мэце стварэнне і ўвекавечанне зон уплыву і ліній падзелу.

Новая пагроза размежавальных бар'ераў у пачатку 1990-х гг. Як вядома, існаваўшая пасля Другой сусветнай вайны блокавая сістэма мела сваю раздзяляльную «лінію бяспекі», якая тэрытарыяльна супрацьпастаўляла дзяржавы Паўночнаатлантычнага блока і Арганізацыі Варшаўскага дагавора. Але гэта лінія (т. зв. «жалезная заслона») пачала размывацца ўжо ў другой палове 1980-х гг. ва ўмовах змякчэння міжнароднай напружанасці. Заслона канчаткова «ўпала» ў 1989 г. разам з ліквідацыяй берлінскай сцяны.

Пасля прыходу да ўлады ў краінах Сярэдняй Еўропы некамуністычных урадаў летам 1990 г. была зроблена спроба «пераадолення блокавай мадэлі бяспекі і падзелу кантынента», як аб гэтым гаварылася ў дакументах маскоўскай нарады Палітычнага кансультаўнага камітэта АВД. У іх падкрэслівалася гатоўнасць краін Варшаўскага дагавора ўзаемадзейнічаць з НАТО ў вырашэнні праблем еўрапейскай бяспекі. У хуткім часе і НАТО на лонданскай сесіі заявіла аб умацаванні палітычных (пры захаванні ваенных) прыярытэтаў у сваёй дзейнасці. На ўзроўні намераў паміж АВД і НАТО стала фарміравацца пачатковая ступень узаемаразумення і даверу. Але ў хуткім часе паралельна пачаўся імклівы дэмантаж Варшаўскага дагавора.

Са студзеня 1991 г. у Венгрыі, Польшчы, Чэхаславакіі, а затым у Румыніі і Балгарыі ўсё настойлівей сталі раздавацца заклікі да роспуску АВД. Альтэрнатыўная ініцыятыва М. Гарбачова аб рэфармаванні ваеннай арганізацыі Дагавора фактычна павісла ў паветры. Тады ж у венгерскім горадзе Вішаградзе міністры замежных спраў Венгрыі, Чэхаславакіі і Польшчы наўпрост заявілі, што адпаведна волевыяўленню сваіх урадаў і парламентаў яны настойваюць на хутчэйшым роспуску АВД і ў першую чаргу – яе ваеннай арганізацыі.

Менавіта тады ў постсацыялістычных краінах умацавалася ідэя «агульнаеўрапейскага дому» і быў узяты напрамак на «вяртанне ў Еўропу». Гэты рух су-праваджаўся таксама рэнесансам сярэднеўрапейскай ідэі і надзеяй на рэгіянальную самаідэнтыфікацыю пражываючых тут народаў.

У той жа час рабілася ўсё больш акрэсленым жаданне былых членаў усходняга блока любымі чынам інтэгравацца ў Паўночнаатлантычны саюз. Асабліваю актыўнасць у гэтым напрамку праяўлялі краіны Вішаградскай групы, спрабуючы падштурхнуць НАТО да таго, каб яго ахоўны «парасон» пашырыўся ва ўсходнім кірунку. Аргументавалася гэта неабходнасцю абароны ад непрадказальнасці і палітычнай нестабільнасці СССР, якія маглі выліцца ў ваенную пагрозу, а таксама патрэбай забяспечыць мірны пераход краін Сярэдняй Еўропы да рынкавай эканомікі і ліберальнай дэмакратыі.

Лідэры краін ВГ сталі заклікаць на справе падключыцца да дзейнасці такіх еўрапейскіх арганізацый, як Еўрасаюз і НАТО. Гэта азначала, што ў выпадку вяртання СССР да аўтарытарных метадаў кіравання мяжа бяспекі пралягла б па яго заходніх рубяжах. Аб гэтым не гаварылася, але падразумывалася і заходнімі і ўсходнімі палітыкамі.

Пасля распаду СССР праблема інтэграцыі сярэднеўрапейскіх дзяржаў у альянс на нейкі час перайшла ў спакойную плоскасць. Праўда, перспектыва непасрэднага пашырэння НАТО за кошт краін рэгіёна не выклікала безумоўнага адабрэння і ў саміх кіраўнічых колах пакта. Там лічылі, што ўступленне былых саюзнікаў па АВД у НАТО выкліча негатыўную рэакцыю новай Расіі і затармозіць працэсы яе ўнутранай дэмакратызацыі і наладжвання з ёю дзелавога супрацоўніцтва. Разам з тым, нельга было пакінуць без увагі і просьбы краін Сярэдняй Еўропы (у тым ліку, ужо і Балтыі) аб прадастаўленні ім ахоўнага «парасона».

Тым часам адносіны Расіі да верагоднага пашырэння сферы дзейнасці НАТО рабіліся ўсё больш неадназначнымі. У жніўні 1993 г. Б. Ельцын заявіў аб прызнанні права Польшчы далучыцца да Паўночнаатлантычнага саюза, гэта на-ват было зафіксавана ў сумесным польска-расійскім дакуменце. Палітычныя і ваенныя колы Расіі разгарнулі крытыку такой пазіцыі. Нарастала ўнутраная няўзгодненасць па важнейшых кірунках расійскай знешняй палітыкі. На Захадзе з’явіліся меркаванні, што Расія мае не адну, а дзве знешнія палітыкі, а мабыць і больш.

«Партнёрства дзеля міру» як альтэрнатыва лініі размежавання. У канцы 1993 – пачатку 1994 гг. зноў стала актуальным пытанне аб межах бяспекі ў Еўропе. Адначасова намеццўся і новы этап супрацоўніцтва сярэднеўрапейскіх дзяржаў, запатрабаваўшых сваёй бяспекі з боку НАТО. У прыватнасці, часова ажывілася дзейнасць ВГ. Яе члены згуртаваліся на сумеснай палітычнай платформе, паставіўшы ў парадак дня пытанне аб тэрміновай выпрацоўцы крытэрыяў іх членства ў НАТО і наступнага ўваходжання ў гэту арганізацыю.

Кіруючыя колы ЗША і НАТО аказаліся перад няпростай дылемай: прыняць частку дзяржаў Сярэдняй Еўропы (найперш Польшчу, Чэхію, Венгрыю) у свае ахоўныя структуры ці чакаць дэмакратызацыі грамадскага ладу Расіі. Сітуацыю на той момант выратавала канцэпцыя С. Тэлбата, другой па ўплыву асобы ў дзярждэпартаменце ЗША. Яе сутнасць: ніякіх новых размежавальных ліній у Еўропе. Увасабленнем канцэпцыі стала праграма «Партнёрства дзеля міру», адкрытая для ўсіх дзяржаў-членаў НБСЕ. Прыняцце праграмы ў студзені 1994 г. на сесіі Паўночнаатлантычнага саюза ў Бруселі азначала не толькі перамогу здаровага сэнсу – любое іншае рашэнне, якога дабіваліся члены ВГ, азначала б крок да новага падзелу Еўропы – але і верагодны поспех амерыкана-расійскага супрацоўніцтва.

Затое рэакцыя краін ВГ на прапанаваную праграму выявіла напачатку іх расчараванне і занепакоенасць. Яе адкрыта крытыкаваў польскі прэзідэнт Л. Валенса, заявіўшы аб «памылковасці бытуючых на Захадзе ўяўленняў», нібыта пашырэнне зоны стабільнасці ў Еўропе аслабіць дэмакратыю ў Расіі і ўмацуе там імперскія настроі. «Уласна Ельцын кіруе Захадам і НАТО», – зрабіў недыпламатычнае рэзюмэ польскі прэзідэнт. Больш дыпламатычна выказаўся чэшскі кіраўнік В. Гавел: «Свет павінен прывыкнуць, што гаворка ідзе аб самастойных дзяржавах, і адмовіцца ад манеры звальваць вядомыя краіны ў адзін мяшок». Тым не менш ужо ў першай палове 1994 г. краіны ВГ не толькі падпісалі рамачны дакумент ПдМ, але і перадалі індывідуальныя прэзентацыйныя дакументы.

Далучэнне ў маі 1994 г. усіх былых краін АД і рэспублік Балты да Заходнеўрапейскага саюза ў расійскіх колах стала каменціравацца як правядзенне ў Еўропе новай размежавальнай лініі – ад Фінляндыі на поўначы да Балгарыі на поўдні. На Захадзе адхілялася такое сцвярджэнне, а галоўнай прычынай пашырэння ЗЕС называлася нежаданне Расіі далучыцца да ПдМ на тых умовах, якія прынялі іншыя. Імкненне Масквы дасягнуць асобага статусу са спецыфічнымі інтарэсамі ў Сярэдняй Еўропе, – як сцвярджаюць у краінах гэтага рэгіёна, – застаўляе яго рабіць захад па як мага больш хуткім і цесным збліжэнні з заходняй абарончай супольнасцю. У святле сказанага падпісанне Расіяй у чэрвені 1994 г. рамачнага дакумента ПдМ было запозненым і толькі выклікала новую хвалю ўнутранай крытыкі.

Па вялікім рахунку ўсялякія спробы ўмацаваць еўрапейскую бяспеку без удзелу Расіі з’яўляюцца нежыццяздольнымі. З другога боку, можна зразумець і грамадзян краін Сярэдняй Еўропы. У венграў, палякаў, чэхаў і іншых народаў яшчэ свежыя ўспаміны аб «брацкай дружбе» з таталітарным папярэднікам Расіі – Савецкім Саюзам у рамках Варшаўскага дагавора. Гістарычны вопыт раіць ім асцерагацца двух гігантаў – Расіі і Германіі, паміж якімі ў тэрытарыяльнай прасторы знаходзіцца хістка астравок іх бяспекі.

3.12. Уплыў пазіцыі Расіі на змену геапалітычных прыярытэтаў сярэднеўрапейскіх дзяржаў

Аднаўленне еўрапейскага ўплыву Расіі. Пасля распаду СССР сярэднеўрапейскім аналітыкам здавалася, што Расія як яго пераемніца, застанеца ў лепшым выпадку рэгіянальнай звышдзяржавай. Тым часам, нягледзячы на аслабленне, Масква паволі вяртала сабе ранг глаўнага партнёра Захаду. Аднаполусная мадэль свету верагодна перастане існаваць, тым больш што амерыканцы не ў стане выканаць ролю «глаўнага жандара». З сярэдзіны 1990-х гг. вырысоўвалася, хай і ўяўна, новая мяжа расійскай сферы ўплываў. Зразумела, у перспектыве яна найперш ахопіць так званае блізкае замежжа з наступным далучэннем дзяржаў былога сацыялістычнага блока.

Краіны Сярэдняй Еўропы могуць і здольныя змагацца за ўласнае месца паміж Расіяй і Захадам, аднак рэальная палітыка, як і раней, не пакідала ім ілюзій аб магчымасці пераадолення ўплыву звышдзяржаў. Мэта здзяйснялася толькі ва ўсходнім напрамку, менавіта: акрэсліліся прыкметы рэальнага адрыву ад постсавецкай прасторы. Гэта прадэманстравалаў расійскі фінансавы крызіс, што выбухнуў летам 1998 г. У рэгіёне не праявіліся ні абумоўленыя гэтым крызісам працэсы спаду, ні падобныя да расійскіх дэструктыўныя праблемы ў фінансавым і гаспадарчым сектарах.

Сур'ёзным пралікам Расіі на ўсім працягу постсацыялістычных пераўтварэнняў з'яўляецца фактычнае ігнараванне краін Сярэдняй Еўропы як партнёраў пры вырашэнні важных унутраных і міжнародных праблем. Увесь час яна захоўвае магчымасць усталявання з імі дэмакратычных па характары і раўнапраўных адносін дзеля ўзнаўлення там уласных пазіцый. Варта іх будаваць такім чынам, каб далучэнне першай групы гэтых дзяржаў да НАТО не зрабіла іх перадавым плацдармам для разгортвання буйных кантынгентнаў узброеных сіл, што магчыма, калі Расія прадпрыме канфрантацыйную тактыку. Фактычна ж у яе адсутнічае мэтанакіраваная палітыка адносна былых саюзнікаў па Варшаўскім дагаворы. Патэнцыяльна яна нават можа аднавіць да іх былое высакамернае стаўленне, якое ўжо з'явілася асноўнай прычынай іх перакананых уцёкаў у НАТО, каб раз і назаўсёды пазбегнуць уплыву Расіі.

Фактычна ж зараз і ў абсяжнай будучыні Расія не ў стане прычыніць былым сатэлітам сур'ёзнай непрыемнасці. Больш таго, у перспектыве ёй спатрэбіцца актывізаваць адносіны – і з тымі дзяржавамі, якія ўступілі ў НАТО, і з тымі, якія заявілі аб сваім жаданні гэта здзейсніць. Калі расійскі падыход будзе заснаваны на павазе і роўнасці, гатоўнасці зняць трывогу, як абгрунтаваную, так і надуманую, то працэс пашырэння НАТО не пойдзе далей, ці як мінімум, не набудзе характару адкрытага выкліку Маскве.

Расія заўсёды займала жорсткую і вызначаную палітыку супраць пашырэння НАТО на Усход. Аднак, у палітыцы новага прэзідэнта У. Пуціна акцэнт сталі трохі змяняцца. Ён «з цяжкасцю ўяўляе сабе Паўночнаатлантычны альянс як ворага», а пагрозы для Расіі бачыць хутчэй на Поўдні, і звязаны яны з ваяўнічым экстрэмізмам, дэстабілізуючым сітуацыю ў Цэнтральнай Азіі і на Каўказе.

Сутнасць і значэнне палітыкі ў блізкім замежжы. Іншае пытанне – і таксама першаступеннай важнасці для Расіі – адносіны з дзяржавамі так званага блізкага замежжа. Ад іх у велізарнай ступені залежыць, ці захочуць яны ў будучым далучыцца да НАТО, каб дабіцца для сябе гарантый бяспекі ад непрадказальных дзеянняў Расіі. Ключом для бяспекі Расіі ў гэтым

сэнсе была і застаецца Украіна. Калі Масква засяродзіцца толькі на даволі дзіўных схемах аб'яднання з Беларуссю і забудзе пра Украіну ці, яшчэ горш, узмоцніць на яе націск, то паўто-рыць памылкі, дапушчаныя ў мінулым у адносінах да дзяржаў Сярэдняй Еўропы, але ў значна горшым для сябе варыянце.

Падставай для прагназавання розных варыянтаў будучых паводзін Расіі адносна краін сярэднееўрапейскага рэгіёна, якая сама стала з пачатку 1990-х гг. на шлях дэмакратычных пераўтварэнняў, з'яўляецца тое, што Расія не толькі была «пашкодвана» камунізмам, як Чэхія ці Польшча. Расія нарадзіла камунізм і ідэнтыфікавала сябе па камуністычных мерках. Расійскую нацыю адрознівае іншы менталітэт, а трансфармацыя патрабуе там значна большага часу і высілкаў.

Акрамя таго, алергія Масквы на змену прыярытэтаў былых сатэлітаў па сацыялістычным лагеры мае глыбокі псіхалагічны падтэкст. У выніку геапалітычных змен апошніх дзесяцігоддзяў Расія падарвала былыя пазіцыі і аказалася прыніжанай. Для расіян палітычнае ўлада-ранне ў Сярэдняй Еўропе, акупленае 20 млн загінуўшых падчас Другой сусветнай вайны, было плёнам ваеннай перамогі. Аднак іх вымусілі адступіць. З гэтым яны ў рэшце рэшт пагадзіліся, але напэўна не пагодзяцца, калі туды ўвойдзе амерыканская армія ды раскватаруецца ў былых савецкіх базах. Для Расіі гэта будзе ганьбай, патэнцыяльна правакуючай небяспечную рэакцыю. Пашырэнне НАТО замыкае перад ёй дзверы ў Еўропу, адпыхвае ў Азію. Для расійскіх рэфарматарскіх сіл гэта сігнал, што Захад недаацэньвае іх намаганні. Адначасова гэта вада на млын кансерватыўных, нацыяналістычных і аўтарытарных колаў, якія бачаць у Еўропе ворага. Калі нават Расія пагодзіцца з пашырэннем НАТО як з фактам рэчаіснасці, то не паго-дзіцца з гэтым духоўна, а незадаволенасць расіян выкарыстаюць праціўнікі дэмакратыі і Еўропы. Краіна верагодна скоціцца на агрэсіўны курс.

Захаду належыць будаваць масты, падтрымліваць дэмакратычныя і рынкавыя сілы, а не антаганізаваць гэту дзяржаву з-за ўцягвання сярэднееўрапейскіх краін у еўраатлантычны блок. Такого пераканання там, аднак, няма. Адначасова з усведамленнем падтрымкі на Захадзе існуе процілеглая думка: важнейшай мэтай лічыць не працэсы дэмакратычных перамен у Расіі, а захаванне там парадку. Дзеля гэтага мяркуецца аказваць дапамогу ўраду і адначасова «адным махам» пашырыць НАТО на Усход, уключыўшы праз некалькі год краіны Балтыі. Тым самым пазбавіць Маскву прасторы ўплыву і нейтралізаваць яе намеры на адраджэнне імперыі. Так, восенню 1998 г. у Вільнюсе вядомы амерыканскі палітолаг З. Бжэзінскі заклікаў прыняць Літву ў НАТО і тым самым пераступіць пакуль што «забароненую чырвоную лінію». Паводле яго слоў паўтарэнне гадамі пустых абяцанняў Літве, Латвіі і Эстоніі толькі ўмацоўвае рэальнасць згаданай лініі.

Расія рашуча прырэчыць гэтым імкненням, лічачы, што надзейнай гарантыяй палітычнай і эканамічнай бяспекі дзяржаў Балтыі можа стаць аўтарытэт АБСЕ і іх уступленне ў блізкай пер-спектыве ў ЕС: хто адважыцца пагражаць члену ЕС, той наткнецца на калектыўную рэакцыю ўдзельнікаў гэтай групоўкі, аб'яд-наўшай найбольш перадавыя і квітнеючыя краіны кантынента.

Ацэнка пашырэння НАТО на Усход. У расійскім грамадстве разглядаецца здзейсненае ў 1999 г. пашырэнне НАТО за кошт трох дзяржаў Сярэдняй Еўропы – Венгрыі, Польшчы і Чэхіі – як стратэгічная памылка Захаду ва ўзаемаад-носінах з Расіяй у працэсе будаўніцтва новай Еўропы і сістэмы міжнародных адносін у цэлым.

Галоўная прычына негатыўнай пазіцыі афіцыйнай Масквы да пашырэння НАТО заключаецца ва ўсведамленні таго, што рэалізацыя гэтых планаў замацуе новую раздзяляльную лінію

паміж Усходам і Захадам, а таксама паміж Поўначчу і Поўднем Еўропы, пагоршыць агульную геапалітычную сітуацыю ў свеце. Пашырэнне непазбежна пацягне рост адчужэння паміж дзяржавамі кантынента, паміж ЗША і Еўропай, калі ўлічваць звязаныя з гэтым палітычныя, ваенныя і псіхалагічныя аспекты, можа прывесці да спаўзання ў новую канфрантацыю, да недаверу паміж Расіяй і заходнімі дзяржавамі. У перыяд, калі фарміруецца новая сістэма еўрапейскай бяспекі, няма падстаў нанова дзяліць стратэгічную прастору Еўропы на процістаячыя полюсы.

Па меркаванні Расіі складваецца парадаскальная сітуацыя: пры адсутнасці ваеннай пагрозы звонку, ва ўмовах ліквідацыі наступстваў ваеннай канфрантацыі ў шэрагу еўрапейскіх краін мае месца рэальны рост ваенных выдаткаў, распрацоўваюцца планы мадэрнізацыі і пераўзбраення войск, аснашчэння новай баявой тэхнікай, прычым, не толькі абарончага характару. Усе гэтыя ваенныя прыгатаванні для Масквы ўяўляюцца дзіўнымі і насцярожваючымі.

З'яўленне ў альянсе «навічкоў», быўшых у свой час дзяржавамі-членамі АВД, аб'ектыўна стварае новыя цяжкасці ў адносінах Расіі і НАТО. Узнікшая сітуацыя ўносіць дадатковыя складанасці ў працэс ўзгаднення адаптаванага варыянта Дагавора аб ЗУСЕ, асабліва ў тое, што датычыцца сіл НАТО, вызначаных для размяшчэння на тэрыторыях новых членаў альянсу.

Непрымальным фактарам становіцца і ўзмацненне суполкі паміж трыма «навабранцамі» НАТО і прыбалтыйскімі дзяржавамі. Крэмль перакананы, што калі ў краін Сярэдняй Еўропы і Балтыі сапраўды існуе заклапочанасць адносна забеспячэння ўласнай бяспекі, ён гатовы ўдзельнічаць у пошуках адказаў на яе. Але адхіляе логіку, якая апраўдвае распаўсюджанне ваеннай кампаненты НАТО на рэгіёны, не ўваходзячыя ў зону адказнасці альянсу. Спрэчным для афіцыйнай Расіі падаецца і сцвярджэнне натаўцаў, нібыта членства ў ваенным саюзе будзе спрыяць паглыбленню дэмакратычных рэформ у краінах Сярэдняй Еўропы, умацаванню бяспекі і стабільнасці ў гэтым рэгіёне.

Развіццю дыялога Масквы з Талінам, Рыгай і Вільнюсам сур'ёзна перашкаджае і іх уласнае імкненне ўступіць «неадкладна і любой цаной» у НАТО і ЕС. Яшчэ ў 1997 г. пры падпісанні Асноватворнага акта Масква папярэдзіла кіраўніцтва альянсу, што ў выпадку прыняцця ў НАТО рэспублік былога Савецкага Саюза Крэмль пакідае за сабой права карэннай змены знешнепалітычнага курсу. Улічваючы гэта, у Балтыі ўсё ж стараюцца, з аднаго боку, заспакоіць Маскву тым, што ўступленне Эстоніі, Латвіі і Літвы ў пакт не павінна палохаць Расію, а з другога – забяспечыць такі ўзровень эканамічнага супрацоўніцтва, на які палітычныя змены не ўплываюць. У прыватнасці, у Балтыі жадалі б мець гарантыі таго, што заслонка на нафтаправодзе з Расіі не будзе перакрыта нават у выпадку змены архітэктуры бяспекі ў Еўропе і палітычнай кан'юнктуры ў Маскве, а транзітны паток па-ранейшаму будзе працягвацца ў Расію і адтуль.

3.13. Ініцыятыва бяз'ядзернай прасторы ў Сярэдняй Еўропе

Ідэя і сутнасць бяз'ядзернай тэрыторыі. У еўрапейскіх сталіцах па-розна-му ўспрынята ініцыятыва Рэспублікі Беларусь, падтрыманая Украінай, аб стварэнні бяз'ядзернай прасторы ў Сярэдняй Еўропе. Зона, свабодная ад ядзернай зброі, разглядаецца беларускім бокам у якасці адной з альтэрнатыў пашырэнню НАТО. Ініцыятыва заклікана стаць магутным сродкам умацавання агульнаеўрапейскай бяспекі.

Ідэя стварэння бяз'ядзернай тэрыторыі была ўпершыню вылучана Савецкім Саюзам у 1956 г., калі ён прапанаваў стварыць у Цэнтральнай Еўропе зону абмежавання і інспекцыі ўзбраенняў, пагадненне аб якой прадугледжвала б «недапушчэнне размяшчэння атамных ваенных злучэнняў і якіх-небудзь відаў атамнай і вадароднай зброі». Далейшае развіццё гэтай ідэя атрымала ў ініцыятыве міністра замежных спраў Польшчы А. Рапацкага, распаўсюджанай на 12-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН у 1957 г. Згодна з польскай прапановай («план Рапацкага»), бяз'ядзерная зона ў Цэнтральнай Еўропе павінна была ахапіць тэрыторыі Польшчы, Чэхаславакіі, ГДР і ФРГ. Абавязацельствы, што выцякалі са стварэння такой зоны, меркавалася аформіць шляхам заключэння адпаведнага міжнароднага дагавора альбо абвясчэння чатырох аднабаковых дэкларацый гаспадароў зоны і падобных дэкларацый-гарантый вялікіх дзяржаў.

Асобныя члены НАТО – Бельгія, Данія, Нарвегія – пазітыўна адрэагавалі на польскую ініцыятыву. Аднак прапановы не знайшлі разумення сярод вядучых краін альянсу – ЗША, Вялікабрытаніі і ФРГ. Пазіцыя НАТО абумоўлівалася тым, што любое пагадненне не размяшчаць ядзерную зброю ў Цэнтральнай Еўропе паставіць яе стратэгічную канцэпцыю пад удар. Справа ў тым, што стрыжнёвая натаўская канцэпцыя «гнуткага рэагавання» прадугледжвала на выпадак агрэсіі магчымасць адказу з выкарыстаннем як звычайных, так і ядзерных сіл. Больш таго, у ранейшай стратэгіі ядзернага стрымлівання дапускалася выкарыстанне першымі натаўскай тактычнай ядзернай зброі як адказ на ўзброены напад. У гэтым сэнсе размяшчэнне ядзернай зброі на «перадавых рубяжах» лічылася безумоўна неабходным. Такі стан быў выкліканы логікай халоднай вайны з уласцівымі ёй узаемнымі абвінавачваннямі ў агрэсіўных намерах.

Тым не менш распрацоўка агульнай канцэпцыі працягвалася. Для яе абазначэння шырока ўжываўся тэрмін «бяз'ядзерная зона». Многія спецыялісты лі-чаць, што больш дакладны тэрмін «зона, свабодная ад ядзернай зброі» (ЗСЯЗ). Ён прадугледжвае забарону ядзернай зброі пры дапушчальным выкарыстанні ядзернай энергіі ў мірных мэтах. Існуе таксама меркаванне, што тэрмін «бяз'я-дзерная зона» не дае ў адрозненне ад ЗСЯЗ гарантыі з боку ядзерных дзяржаў.

Пад суб'ектам ЗСЯЗ належыць разумець дзяржаву, якая прыняла на сябе тыя ці іншыя абавязкі па зоне. Можна выдзеліць групы дзяржаў-суб'ектаў ЗСЯЗ у залежнасці ад абавязацельстваў, якія яны бяруць на сябе:

1. Ядзерныя дзяржавы, частка суверэннай тэрыторыі якіх увахо-дзіць у зону. Яны выконваюць наступныя абавязкі: не мець ядзернай зброі ў межах зоны; не перадаваць яе, не дапамагаць у яе вытворчасці, не транспартаваць яе ў межах зоны; не выкарыстоўваць ядзерную зброю супраць тэрыторый іншых дзяржаў, уваходзячых у зону; не дапускаць размяшчэння замежнай ядзернай зброі ў сваёй частцы зоны.

2. Ядзерныя дзяржавы, тэрыторыі якіх не ўваходзяць у ЗСЯЗ, але гэтыя дзяржавы абавязваюцца: выключыць дадзены рэгіён са сферы разгортвання ядзернай зброі; устрымлівацца ад любых крокаў, якія прама ці ўскосна маглі б парушыць статус зоны; не выкарыстоўваць ядзерную зброю супраць тэрыторый, уваходзячых у зону.

3. Наядзерныя краіны, тэрыторыі якіх поўнасьцю ці часткова ўва-ходзяць у ЗСЯЗ. Яны абавязваюцца падтрымліваць на сваіх тэрыторыях статус бяз'я-дзернай зоны, які азначае забарону вытворчасці, размяшчэння, выпрабавання ядзернай зброі і падлягае гарантыям Міжнароднага агенцтва па атамнай энергіі (МАГАТЭ).

Функцыянаванне зон, свабодных ад ядзернай зброі. Зоны, свабодныя ад ядзернай зброі, абвешчаны і юрыдычна аформлены ў Лацінскай Амерыцы, паўднёвай частцы Ціхага акіяна.

Апрача Сярэдняй Еўропы, абмяркоўваюцца ідэі стварэння такіх зон на поўначы Еўропы, на Балканах, на Блізкім Усходзе, у Афрыцы, на Карэйскім паўвостраве і ў Паўднёва-Усходняй Азіі. Да ЗСЯЗ, верагодна, трэба аднесці і дзяржавы пастаяннага нейтралітэту: Аўстрыю, Мальту, Швейцарыю (удзельнікаў Дагавора аб нераспаўсюджванні ядзернай зброі). Іх статус юрыдычна прэрэчыць размяшчэнню на іх тэрыторыях замежных узбраенняў, у тым ліку, і ядзерных. Бяз'ядзернымі зонамі сталі Беларусь і Украіна, у асноўныя законы якіх уключана такая норма.

Пасля заканчэння халоднай вайны і пераадолення канфрантацыі на лініі Усход – Захад чакалася, што Паўночнаатлантычны саюз выкажа прыхільнасць да ідэі бяз'ядзернай прасторы ў Сярэдняй Еўропе. Аднак у новай стратэгічнай канцэпцыі НАТО захавалася палажэнне аб тым, што «ў агляднай будучыні альянс будзе падтрымліваць належнае спалучэнне ядзерных і звычайных сіл, размешчаных у Еўропе... хоць і на значна больш нізкім узроўні».

Як адзначана вышэй, ініцыятыва бяз'ядзернай прасторы ў Сярэдняй Еўропе патэнцыяльна здольная стаць магутным стымулам умацавання агульнаеўрапейскай бяспекі. Аднак было б непрадуктыўна вылучаць яе ў якасці вядучай праграмы альбо, што яшчэ горш, альтэрнатывы іншым канцэпцыям бяспекі ў Еўропе. У процілеглым выпадку яны (Пакт аб стабільнасці ў Еўропе, ПдМ, намаганні АБСЕ) адасобяцца і стануць узаемна выключаць адна адну.

Ідэя прасторы ў Сярэдняй Еўропе, свабоднай ад ядзернай зброі, укладваецца ў агульную канцэпцыю еўрапейскай бяспекі і істотна яе ўзмацняе, але існуе сумненне, ці хопіць сіл і аўтарытэту матэрыялізаваць яе намаганнямі ініцыя-тараў. З пачатку абвясчэння яе рэалізацыя натыкаецца на штучныя бар'еры. Кіраўнікі асобных краін Вішаградскай групы, прэтэндуячы на першачарговае ўступленне ў НАТО, яшчэ ў сярэдзіне 1990-х гг. выступілі з заявамі аб гатоўнасці размясціць ядзерную зброю альянсу на ўласных тэрыторыях. Тым самым яны падалі сігнал сваёй лаяльнасці да НАТО і імкнення прыняць на сябе абавязацельствы, што датычаць стратэгіі ядзернага стрымлівання. Ясна, што для гэтых краін прыярытэтам з'яўляецца ўваходжанне ў Паўночнаатлантычны саюз з дапушчальным падключэннем да яго ядзернага механізма. Таму аказалася (ды і была ад пачатку) малаверагоднай усебаковая падтрымка ініцыятывы Беларусі з боку яе заходніх суседзяў. Польшча, напрыклад, у 1997 г. заявіла, што не мае намеру «ні прымаць, ні падтрымліваць» агучаныя прапановы аб стварэнні ў Сярэдняй Еўропе бяз'ядзернай зоны.

Здаровы сэнс сведчыць аб недапушчальнасці ўсіх спробаў правесці новую «размежавальную лінію» ў Еўропе, ад каго б яны ні зыходзілі. Але відавочным застаецца і адваротнае: дасягнуць рэалістычнай ацэнкі ўсіх акалічнасцей і пераканаць Усход і Захад у неабходнасці ўтварэння бяз'ядзернай прасторы ў цэнтры Еўропы будзе надзвычай складана.

У якасці падагульнення мэтазгодна адзначыць наступнае: у 1999 г. дзяржавы Сярэдняй Еўропы ўжо адсвяткавалі 10-годдзе падзей, якія прынеслі ім незалежнасць і з-за якіх распаўся сацыялістычны блок на кантыненте. Яны выклікалі шматлікія роздумы, аналіз і высновы. Паводле адной трапнай ацэнкі, апрача ўспамінаў, згаданыя падзеі пакінулі гісторыі новую мадэль рэвалюцыі без насілля, якая можа стаць прыкладам для залежных дзяржаў. Яны вярнулі рэгіёну былую геапалітычную назву «Сярэдняя Еўропа» і ўмацавалі там новую рэальнасць, якая да апошняга была негатыўнай і сумнай. Нацыянальная спецыфіка кожнай з дзяржаў рэгіёна падказала метады і тэмпы ўнутранай трансфармацыі, а таксама знешнія прыярытэты.

Аднак засталася і агульная мэта – дасягненне народамі гэтага абшару гарантаванай бяспекі і пастаяннага развіцця. З дадзенага пункта погляду можна гаварыць аб дзвюх аформленых мадэлях сістэмных змен – сімвалічна іх можна назваць «Вішаград» і «Балканы». Ацэньваючы стан

пераўтварэнняў, магчыма беспамылкова прадказаць, якая з іх хутчэй вядзе да палітычнай стабільнасці і жаданага тэмпу эканамічнага развіцця.

Дзесяць год – занадта кароткі гістарычны прамежак, каб паспяхова завяршыць працэс трансфармацыі. Гэтага перыяду аказалася дастаткова толькі для таго, каб надаць пераўтварэнням незваротны характар. А рэформы – з улікам адрозненняў у часе, ахопе сфер і рашучасці краін і лідэраў, што іх праводзяць – ідуць і будуць працягвацца.

Падзеі рубяжа II і III тысячагоддзяў дазваляюць бачыць дынамічную карціну рэгіёна, які імкнецца нанова вызначыць уласнае месца на карце кантынента і прыняць рашэнні, якія садзейнічаюць развіццю і бяспецы. Пераўтваральны працэс, распачаты ў 1989 г., набыў незваротны характар пасля рашэнняў НАТО і ЕС аб пашырэнні на Усход. Укараняецца меркаванне аб вяртанні «выкрадзенай часткі Еўропы» на яе законнае месца ў заходняй сістэме, таму сярэднееўрапейскі фактар застаецца адным з важнейшых на кантынэнце.

Адначасова акрэсліўся працэс чарговага знікнення Сярэдняй Еўропы як геапалітычнай цэласнасці, хоць гэта паняцце будзе і далей функцыянаваць у культурных, гістарычных і духоўных катэгорыях. Асобныя дзяржаўныя дзеячы, палітолагі лічаць, што сярэднееўрапейскае самавызначэнне ў дадзены момант знаходзіцца пад пагрозай па-глынання працэсам глабалізацыі. Прадухіліць згаданую пагрозу можа толькі адно, менавіта: вяртанне жыхароў рэгіёна ў «калыску Еўропы» не павінна стаць працэсам аднабаковым, гэта значыць, аднабаковым перайманнем еўрапейскіх прыкладаў і стандартаў. Сярэдняю Еўропу павінен захаваць свой унікальны гістарычны вопыт, ён жа, дарэчы, здольны істотна ўзбагаціць увесь кантынент. Вопыт жыцця ва ўмовах таталітарызму, супраціўлення яму і пераадолення яго можа стаць урокам для ўсіх, паслужыць агульным інтарэсам цывілізацыі.

4. ПЕРАЎТВАРЭННІ Ў КРАІНАХ СЯРЭДНЯЙ ЕЎРОПЫ ЯК УМОВА ІНТЭГРАЦЫІ З СУСВЕТАМ

4.1. Прычыны і перадумовы палітычных і сацыяльна-эканамічных змен

З першай паловы 1990-х гг. на велізарным абшары былога сацыялістычнага блока адбываецца ачышчальны працэс гіганцкай сістэмнай грамадска-палітычнай і эканамічнай перабудовы. Крыніцай такой змены з'явіўся распад ваенна-палітычнай і міжнароднай эканамічнай структуры, якую ўтваралі краіны блока, а таксама асэнсаваны пераход ад антыдэмакратычных рэжымаў праўлення да прававых дзяржаўна-палітычных сістэм, ад камандна-адміністрацыйнай эканомікі да рынкава рэгуляванай гаспадаркі. Кожная з прычын асобна магла выклікаць глыбокі крызіс. Іх злучэнне азначала, што заняпаду сацыялізму спадарожнічае сапраўднае патрасенне на ўсёй яго былой прасторы.

У папярэдні перыяд сацыялізм страціў рэальныя перавагі перад капіталізмам і дапусціў глабальны проігрыш. У 80-я гг. сталі відавочнымі яго наступныя праявы:

– у эканамічнай сферы былі страчаны магчымасці пашыранай вытворчасці, заснаванай на дзяржаўнай уласнасці на сродкі вытворчасці. ВУП фактычна падаў, у лепшым выпадку заставаўся нязменным. Магчымасці экстенсіўнага развіцця СССР, які быў эканамічнай базай сацыялізму, аказаліся вычарпанымі. Спробы рэфармавання ў межах сацыялістычных адносін у 80-я гг. ужо не давалі нават часовага эфекту;

– у сацыяльнай сферы прадаўжалі дзейнічаць рычагі сацыяльных гарантый і дапамогі. Але яны ахоплівалі ўсё шырэйшыя слаі насельніцтва. Гэта было абумоўлена падзеннем рэальнага дабрабыту і патрабавала ўсё больш значных выдаткаў. Сацыяльная сфера набывала скажоны характар: сацыяльныя датацыі ўсё больш распаўсюджваліся на працаздольныя слаі насельніцтва, чаго ў здаровым грамадстве быць не павінна; там дапамагаюць толькі малалетнім, пажылым ды нямоглым. Усё больш значныя слаі грамадства пераконваліся, што «капіталізм загінае, але вельмі прывабна». У 80-я гг. фактычна ва ўсіх сацыялістычных краінах нарасталала хваля забастовак, што безумоўна з'яўляецца нонсенсам для сацыялістычнага грамадства;

– у палітычнай сферы камандна-адміністрацыйная сістэма падышла да мяжы банкруцтва: «зашпіленыя на ўсе гузікі» сацыялістычная ідэалогія і палітыка страцілі магчымасці спаборнічаць з заходнім адкрытым грамадствам; гэтаму пасадзейнічалі дэмакратызацыя і галоснасць, прадэклараваныя перабудовай у СССР. У гэты час праявіліся ўсе заганы аўтакратычнай палітычнай сістэмы «партыя–дзяржава». Шырока прыняты тэзіс аб тым, што перабудова ў Савецкім Саюзе стала своеасаблівым клапанам, які выпускаў частку грамадскага незадавальнення, прадухіліўшы жудасны сацыяльна-палітычны выбух;

– у міжнароднай сферы сацыялістычны лагер прайграў гістарычнае спаборніцтва ў гонцы ўзбраенняў. Слабела «рука Масквы», якая трымала ў паслушэнстве рэжымы ў братніх краінах. У грамадскім асяроддзі Чэхаславакіі, Польшчы, Венгрыі абвастралася гістарычная памяць, звязаная з сапраўдным суверэнітэтам. Пашырылася мэтанакіраваная прапаганда Захаду дзеля выкрыцця «злачыннасці камуністычных рэжымаў» і дэманстрацыі пераваг заходніх каштоўнасцей.

Такім чынам, палітычнае банкруцтва кіраўніцтва правячых партый, негрунтоўнасць адміністрацыйна-камандных метадаў кіравання і нежаданне пераважнай большасці насель-

ніцтва жыць па-старому – усё гэта прадвызначыла ўзнікненне своеасаблівай рэвалюцыйнай сітуацыі ў краінах Сярэдняй Еўропы. Яна складвалася і развівалася па-рознаму ў асобных краінах. Але агульным для ўсіх іх было імкненне ліквідаваць манапольную партыйную ўладу, усталяваць сапраўдную дэмакратычную форму кіравання і на гэтай аснове абнавіць сацыяльна-эканамічнае і палітычнае жыццё грамадства. Рэвалюцыі разгортваліся амаль адначасова – у другой палове 1989 г. Гэта тлумачылася, па-першае, сталасцю перадумоў і высокай ступенню сацыяльнай напружанасці ва ўсіх краінах і, па-другое, усведамленнем таго, што СССР не будзе ўмешвацца ў справы краін рэгіёна, каб падтрымаць кансерватыўныя сілы, што намагаліся процідейнічаць дэмакратычнаму працэсу.

4.2. Параўнаўча-гістарычны аспект пераўтварэнняў у рэгіёне Цэнтральнай і Усходняй Еўропы

Палітычныя, сацыяльныя і эканамічныя пераўтварэнні ў краінах ЦУЕ занялі адно з цэнтральных месц у дыскусіях па праблемах развіцця сусветнай эканомікі і міжнародных адносін. Сталі актыўна абмяркоўвацца тэарэтычныя і практычныя аспекты гэтых пераўтварэнняў, магчымыя шляхі і метады рэалізацыі эканамічных рэформ, падабенства і розніца ў развіцці гэтых працэсаў з тым, што мела месца на Захадзе, у новых індустрыяльных і транзітывых краінах, а таксама ў розных краінах «пераходнага характару». Акрамя таго, у саміх краінах ЦУЕ паступова назапашваўся пэўны вопыт, які патрабаваў абагульнення і аналізу. З пачатку 1990-х гг. рэгіён стаў своеасаблівай лабараторыяй гісторыі, дзе ў залежнасці ад краіны выпадковасць змешваецца з мэтанакіраванасцю, а вынік ніколі цалкам не адпавядае намерам ініцыятараў. Зрэшты, такая натура гісторыі. Незвычайнасць жа змен у гэтай частцы свету заўважная, калі параўнаць іх з іншымі прыкладамі радыкальных пераўтварэнняў. Бацацца найменш чатыры папярэднія трансфармацыі.

Трансфармацыі, якія папярэднічалі пераўтварэнням у ЦУЕ. Першая з іх – класічная дэмакратызацыя на Захадзе ў 1860–1920 гг., або паступовае пашырэнне выбарчага права на новыя слаі насельніцтва аж да ператварэння яго ва ўсеагульнае. Другой з’яўляецца посткласічная дэмакратызацыя (пасля Другой сусветнай вайны) як сілавы пераход ад недэмакратычнага рэжыму да дэмакратыі. У Заходняй Германіі, Італіі, Японіі гэта адбылося пасля прайгранай вайны і пад уплывам заходніх саюзнікаў; у Іспаніі і Партугаліі ў 1970-я гг. – пасля смерці дыктатараў Франка і Салазара. У іншых выпадках, напрыклад, у Чылі і Паўднёвай Карэі ў 1980-я гг. падставай дэмакратызацыі аказаўся своеасаблівы пакт паміж элітай аўтарытарнага рэжыму і дэмакратычнымі сіламі. Там здзяйснялася дагаворная дэмакратызацыя.

Трэцяй трансфармацыяй патрэбна назваць рынкавыя эканамічныя рэформы ў некамуністычных краінах. Тут найперш вырысаваліся рэформы Л. Герхарда ў Заходняй Германіі ў 1948 г.; праэкспартнае пераўвасабленне эканомікі на Тайвані і ў Паўднёвай Карэі на пачатку 1960-х гг.; рэформы ў Чылі ў 70–80-х гг. XX ст. пасля эканамічнай разрухі гэтай краіны; пра-рынкавыя рэформы ў Турцыі ў 1980-я гг. і крыху пазней – у Мексіцы, Аргенціне і Індыі.

Чацвёртая трансфармацыя – гэта змены ў эканоміцы Кітая, распачатыя ў канцы 1970-х гг. з дэкалектывізацыі сельскай гаспадаркі, дзе занята большасць насельніцтва краіны. Кітайскія рэформы ахапілі таксама развіццё прыватнага і квазіпрыватнага сектараў, уключаючы лібералізацыю экспарту і імпарту і адкрытасць для замежнага капіталу.

Асаблівасці пераўтварэнняў у ЦУЕ. Згаданыя чатыры трансфармацыі дазваляюць заўважыць асаблівасці пятай – у краінах ЦУЕ. Першай з іх аказаўся незвычайна вялікі абшар пераўтварэнняў у эканоміцы, выразна большы, чым у некамуністычных краінах, таму што існаваўшы раней капіталізм у ЦУЕ быў знішчаны і ліквідаваны ўсе яго інстытуты: прыватная ўласнасць, біржы, канверсаванасць грошай і да т. п. У той жа Заходняй Германіі капіталізм быў раней усяго толькі прыпынены ці дэфармаваны магутным уварваннем дзяржсектара.

Маштаб неабходных змен у эканоміцы краін ЦУЕ можна параўнаць толькі з пераўтварэннем эканомікі Кітая – першым прыкладам адыходу ад сацыялізму ў народнай гаспадарцы. Аднак Кітай меў перавагі, недасягальныя для краін ЦУЕ, перад усім нашмат больш прыдатны да прыватызацыі аграрны сектар і мала дэфармаваную сацыялізмам прамысловасць. У адрозненне, напрыклад, ад Расіі там не адчувалася і напружанасці ад страты імперыі.

Вялікім зменам у эканоміцы краін ЦУЕ спадарожнічае дэмакратызацыя палітычных сістэм. Гэта другая гістарычная асаблівасць тутэйшай трансфармацыі. (Адначасова дэмакратызацыя і эканамічная рэформа праходзяць таксама ў Аргенціне, але там маштаб неабходных змен значна меншы, чым у ЦУЕ). Сістэмнасць трансфармацыі ў сэнсе адначасовасці рэформ інстытутаў кіравання, уладання і гаспадарання ўласцівая толькі рэгіёну ЦУЕ. У іншых месцах змены засяроджваліся або на палітычнай сістэме (класічная і посткласічная дэмакратызацыя), або на эканоміцы (рэформы ў некамуністычных краінах, кітай-ская эканамічная трансфармацыя). Радыкальныя эканамічныя пераўтварэнні тут рэалізаваліся часта ва ўмовах аўтарытарнай палітычнай сістэмы.

Мімаходам заўважым, што не існуе гістарычнай заканамернасці, згодна з якой да капіталістычнага рынку можна дайсці ў рамках толькі дэмакратыі ці толькі дыктатуры. Дарэчы, недэмакратычныя сістэмы даволі розныя з пункта гледжання ўплыву на эканоміку. Апрача пракапіталістычнай аўтакратыі (яшчэ нядаўна – Паўднёвая Карэя, Тайвань), вядомыя аўтакратыя папулісцкая (Аргенціна часоў Х. Перона) і аўта-кратыя сацыялістычная, якая існавала ва Усходняй Еўропе да 1989 г. Два апошнія рэжымы аказаліся надзвычай шкоднымі для эканомікі: папулісты фарміравалі яе ва ўмовах дэмагогіі дзеля кароткачасовых палітычных мэт, а камуністы ўсталявалі рэжым «партыя–дзяржава» не толькі ў грамадстве, але і ў эканоміцы. Кітай адзіны скасаваў рэжым у эканоміцы, але захаваў яго ў дзяржаўна-палітычнай сферы.

Дэмакратызацыя, стварэнне прававой дзяржавы і правядзенне рынкавых рэформ у краінах ЦУЕ, разгорнутых у складанай сітуацыі, унаследаванай ад папярэдняй сістэмы, адбываліся з вялікімі цяжкасцямі. Адна з іх датычылася паўнаты выкарыстання першага этапа (адразу пасля палітычнага пералому) для ажыццяўлення радыкальных змен у эканоміцы. Гэтаму спрыяў грамадскі псіхалагічны клімат, але перашкаджала вузкая партыйная палітыка. Тым не менш у суме ствараліся ўмовы для карэнных змен менавіта тады, а не пазней, калі пачатковую эйфарыю змяніла расчараванне ад няспоўненых надзей і набралі моц партыкулярныя (мясцовыя і групавыя) інтарэсы і логіка палітычнай барацьбы. Краіны, якія паўней выкарысталі першы этап надзвычайнай палітыкі – Чэхія, Польшча, Эстонія – стварылі адносна іншых больш стабільную аснову далейшых пераўтварэнняў.

Далёка не ўсе эканамічныя змены стала магчымым ажыццявіць у гэтай фазе. Асобныя з іх, асабліва прыватызацыя велізарнага спадчын-нага сектара дзяржаўных прадпрыемстваў, патрабавалі працяглага часу. І гэта прывяло да трэцяй вялікай асаблівасці трансфармацыі ў краінах ЦУЕ. Усе папярэднія змены праходзілі ў паслядоўнасці капіталізм – дэмакратызацыя. Так было як у час класічнай, так і посткласічнай дэмакратызацыі; такі сцэнарый, магчыма, паўторыць

Кітай. Краіны ЦУЕ прадэманстравалі іншую гістарычную паслядоўнасць: спачатку шырокая дэмакратызацыя, пасля капіталізм.

У гэтых умовах расквітнелі папулісцкія групы і палітыкі, а поспех рэалізацыі рэформ пасля перыяду надзвычайнай палітыкі ў значнай меры залежаў ад ступені абцяжарвання папулістамі новай дэмакратычнай сістэмы. Яны кіраваліся рознай рыторыкай: этатызму (неабходнасць дзяржаўнага ўмяшання), нацыяналістычнай (прэч чужы ка-пітал), сентыментальна-сацыялістычнай (чалавек перад усім), апартуністычнай (гаварыць усё, што падабаецца незадаволеным). Вынік іх дзейнасці быў аднолькавы: вёў да тармажэння рэформ, без якіх траціліся шансы на хуткае і працяглае развіццё, а значыць – на моцную дзяржаву і паляпшэнне ўмоў жыцця бяднейшых. Парадокс трансфармацыі ў ЦУЕ выпякаў з незлічонай колькасці спакус і магчымасцей для папулізму пры нязначным у цэлым успрыманні яго грамадствам.

Чацвёртая вялікая асаблівасць змен у ЦУЕ: нягледзячы на рэвалюцыйны характар, яны працякалі амаль паўсюдна мірна. Узніклі крывавыя канфлікты ў Югаславіі і некаторых частках былога СССР (Каўказ, Таджыкістан). Аднак яны сталі вынікам нацыяналістычных выбухаў, справакаваных крайне апартуністычнымі палітыкамі дзеля дасягнення ўлады, а не логікі эканамічных пераўтварэнняў. «Пяшчотныя» рэвалюцыі ў ЦУЕ выгадна адрозніваюцца ад працэсаў класічнай дэмакратызацыі (напрыклад, чартызм у Англіі XIX ст.) і ад кітайскага рэфармавання (ахвяры на плошчы Цянаньмынь), не гаворачы пра крывавыя Французскую ці Кастрычніцкую рэвалюцыі.

Падкрэсліваючы бяскроўны характар перамен у рэгіёне ЦУЕ, трэба ўлічваць яго прычыны і наступствы. Галоўная прычына негвалтоўнай змены грамадскага ладу вынікала з таго, што, як і ў асобных краінах Лацінскай Амерыкі, яна мела дагаворны характар паміж сіламі старога і новага парадку. «Круглы стол» быў арганізаваны не толькі ў Польшчы, але крыху пазней і ў Чэхіі-Славакіі, Венгрыі, Балгарыі. Толькі ў Румыніі не было папярэдніх перагавораў, менавіта там дайшло да праліцця крыві, а сілы, што прышлі да ўлады, выходзілі каранямі з былога палітычнага рэжыму. У былым Савецкім Саюзе не было яўнага дагавора, але склалася маўклівае пагадненне, дзякуючы якому члены камуністычнай эліты бачылі, што не падпадуць пад рэпрэсіі і знойдуць сваё месца ў новай сістэме.

Паводзіны былой эліты, звязаныя з мірным характарам перамен, мелі важныя наступствы для трансфармацыі ў ЦУЕ. Адным з іх з'явілася тое, што сілы мінулай сістэмы захавалі магчымасць палітычнай дзейнасці ў новых умовах. Парадаксальна, але чым у горшым стане яны пакінулі краіну, тым большыя шансы мелі на вяртанне палітычнага ўплыву, даказваючы грамадству, што цяжкасці ў працэсе трансфармацыі – вынік эканамічнай палітыкі рэфарматараў, а не спадчына мінулай эпохі. Іх шансы дадаткова ўзрасталі, калі такі самы курс праводзілі іншыя папулістычныя сілы апазіцыі.

Зразумела, што ў гэтых умовах новыя палітычныя сілы, разгарнуўшы радыкальныя рэформы, часта трацілі ўладу ў канкрэтнай краіне. Аднак і тады дадзеная краіна заставалася ў лепшай эканамічнай кандыцыі, чым іншыя, дзе такія рэформы не ажыццяўляліся. У гэтым лёгка пераканацца, параўноўваючы эканамічную сітуацыю ў адпаведных постсацыялістычных дзяржавах рэгіёна.

Параўнаўчая характарыстыка транзітывых краін. Уласны шлях кожнай з краін ЦУЕ прадвызначаны канкрэтнымі гістарычнымі, грамадска-палітычнымі і сацыяльна-эканамічнымі ўмовамі, якія меліся ў пачатку і змяняліся на працягу пераходнай эвалюцыі. Адначасова склаліся некалькі груп дзяржаў, тыповасць якіх абумоўлена колькаснымі і якаснымі паказчыкамі пераходнага рэфармавання.

За гады пераўтварэнняў вызначыўся шэраг краін-лідэраў. Славе-нія, Венгрыя, Польшча, Чэхія, Эстонія, Харватыя здзейснілі рэфарматарскі рывок і ўяўляюць сабой у цэлым адкрытую і шырока ўключаную ў міжнародныя гаспадарчыя працэсы эканамічную прастору, якая грунтуецца на здаровых фінансах, стабільнай нацыянальнай валюце і рынкавай сістэме гаспадарання. Там адбыліся сапраўды рэвалюцыйныя змены ў знешнім гандлі: хутка пашырыўся знешнегандлёвы тавараабарот і адбылася рэзкая пераарыентацыя таварных патокаў з Усходу на Запад. Праведзена вялікая работа па прававым рэгуляванні ўнут-ранай і міжнароднай гаспадарчай дзейнасці. Адкрытасць эканомікі дапаўняецца дзелавітасцю і надзейнасцю айчынных партнёраў, якія прытрымліваюцца кантрактаў і тэрмінаў таварных паставак. Рашэнні аб лёсе больш паловы грамадскага прадукта гэтых краін прымаюцца за мяжой, найперш у ЕС.

Другую групу склалі дзяржавы сярэдніх пераўтваральных тэмпаў. У Славакіі, Балгарыі, Румыніі, Расіі, Латвіі, Літве, Босніі і Герцагавіне ў агульным выглядзе вырашэнне задач па выхадзе са складанага зацяжнага фінансавага і вытворчага крызісу пераўзыходзіць па прыярытэце непасрэдна трансфармацыйны працэс. Галоўная іх праблема ў прыпыненні сацыяльна-эканамічных рэформ, у выніку чаго нягледзячы на праведзеную прыватызацыю так і не з’явіліся паўнакроўныя рынкавыя суб’екты, заснаваныя на прыватнай і акцыянернай уласнасці. Нягледзячы на змену вывесак і атрыманыя рэальныя правы ў сферы бягучага гаспадарання былыя дзяржаўныя прадпрыемствы па-раней-шаму засталіся па сутнасці ў нічыёй уласнасці, без канкрэтных яе суб’ектаў, ці нават пад уплывам крымінальных структур. Часткова адмоўны ўплыў аказала выбраная мадэль прыватызацыі, хоць галоўная прычына ў іншым – у змене формы ўласнасці толькі на паперы і ў захаванні на справе неэфектыўных прадпрыемстваў з нярынкавымі паводзінамі. Што датычыць выбранай мадэлі, то пралік быў у тым, што галоўнымі мэтамі прыватызацыі абвешчаліся сацыяльная справядлівасць і прыцягненне дадатковых сродкаў у даходы дзяржбюджэту, а не стварэнне паўнаважных рынкавых суб’ектаў. Пры рэалізацыі менавіта гэтых мэт рэфарміраванне непазбежна прыводзіла да кансервацыі вытворчага крызісу і як вынік – кампраметацыі самой ідэі прыватызацыі.

У найбольш выразнай форме такія па сутнасці антыпрыватызацыйныя працэсы або ўвогуле імітацыя рэформ сталі ўласцівымі трэцяй групе – пераходным краінам-аўтсайдэрам, да якіх адносяць Албанію, Македонію, Сербію, Малдову, Украіну, Беларусь. Выхад з бесперапыннага крызісу ім неабходна шукаць не ва ўмацаванні апэратыўных функцый дзяржавы, а ў прадастаўленні прадпрыемствам усё большых фактычных правоў і адказнасці за вынікі гаспадарання. Належыць пазбавіцца галоўнай памылкі: дзяржаўнага рэгулявання цэн, пераклучыўшыся на іншыя фінансавыя рычагі – падаткі, датацыі, субсідыі. Гэтыя крокі дазваляць усталяваць свабоднае цэнаўтварэнне, атрымліваць рэальныя прыбыткі ці несці страты, дасягаць росту вытворчасці такой прадукцыі, якая сапраўды карыстаецца плацежаздольным попытам, і могуць стаць першымі на шляху падрыхтоўкі да сапраўднай эканамічнай трансфармацыі як з улікам ужо страчанага маральна-псіхалагічнага рэфарматарскага патэнцыялу свайго насельніцтва, так і набытага іншымі дзяржавамі рэгіёна вопыту пераўтварэнняў. Краінам-аўтсайдэрам безумоўна патрэбна разгортванне сапраўдных рынкавых рэформ, без якіх немагчыма дасягнуць ні праўдзівай прыватызацыі, ні неабходнай рэструктурызацыі грамадскай вытворчасці.

Такім чынам, нягледзячы на аднатыпнасць, аднолькавую стратэгічную накіраванасць рынкавых рэформ у транзітывых дзяржавах, у метадах і тэмпах іх ажыццяўлення маюцца істотныя адрозненні, абумоўленыя як спецыфічнымі эканамічнымі, сацыяльнымі, геапалітычнымі ўмовамі той ці іншай краіны, так і палітыкай яе кіруючай эліты. Адпаведна шмат у чым адроз-

нымі аказаліся і першыя вынікі рынкавых пераўтварэнняў, іх уздзеянне на эканамічную сітуацыю краін постсацыялістычнага абшару.

4.3. Пачатак ажыццяўлення ўнутраных пераўтварэнняў

Уступленне ў пераходную стадыю развіцця. Працэс трансфармацыі грамадскага, дзяржаўна-палітычнага і эканамічнага ладу, разгорнуты ў краінах Сярэдняй Еўропы з пачатку 90-х гг., можна параўнаць з пірамідай, якую ўзводзілі з вяршыні. Той вяршыняй было стварэнне дэмакратычных дзяржаўна-палітычных інстытутаў, а вось асновы рынкавай эканомікі (канструкцыя фундамента) не дзейнічалі. Недахоп фірм, прадпрымальнікаў, рынкаў і канкурэнцыі ўзмацняў загану грамадства і не дазваляў атрымаць належную падтрымку для сапраўднага разгортвання дэмакратычных інстытутаў. І толькі дзякуючы энтузіязму грамадзян ажыццяўляліся першыя крокі сістэмнай трансфармацыі.

Такога грамадскага капіталу хапала на 2–3 гады пераўтварэнняў (падтрымка прыватызацыйных працэсаў сярод апытаных палякаў знізілася з 90 % у 1990 г. да 20 % у 1994 г.). Таму трансфармацыя стварала як новыя шансы, так і шматлікія праблемы. Шансы звязваліся пераважна з тым, што парламенцкая альбо прэзідэнцкая дэмакратыя замянілі дыктатуру камуністычных партый, а цяжкасці – наколькі эканоміка рынкавая выцесніла эканоміку цэнтральна рэгулюемую. Можна сцвярджаць, што большасць краін рэгіёна вярталася ў капіталізм, хоць сярод тэарэтыкаў узнікшай грамадска-эканамічнай сістэмы няма згоды адносна яе дэфініцыі. У прыватнасці, апаненты тэрміна «капіталізм» прапаноўваюць назваць новую эпоху постіндустрыяльнай.

У пачатку 1990-х гг. неабходнасць трансфармацыі грамадскай сістэмы была прызнана асноўнымі палітычнымі сіламі ўсіх краін рэгіёна. А вось адзінства ў падыходах да пераўтварэнняў эканомікі не існавала. Працяглы час нават іх архітэктары слаба ўсведамлялі, якога капіталізму жадаюць. У сучасным свеце ёсць як мінімум дзве формы яго праяўлення: першая нацэлена на выкарыстанне сацыяльна-арыентавана-най рынкавай эканомікі, другая патрабуе эканамічнай сістэмы ліберальнага тыпу. Але краіны рэгіёна рухаліся ўперад без генеральнага плана, як бы вобмацкам. Адсутнасць узгодненага погляду на сістэмныя змены ускладняла прыняцце заканадаўчых і выканаўчых рашэнняў. Не падтрымала перамены большасць простых людзей. Яны не разумелі ні канчатковых мэт, ні логікі падыходаў.

Тым часам у англійскім і германскім падыходах да стварэння рынку эканоміка прынцыпова адрозніваецца. Адрозненні вынікаюць з неаднолькавых ролі і ступені ўмяшання дзяржавы, ахопу і характару рынку. Ужо ў самым пачатку трансфармацыі тыя, хто праектаваў першыя законы, уводзячы новы эканамічны парадак, сутыкнуліся са згаданай праблемай. Яна датычылася стратэгіі развіцця рынку капіталаў і спосабаў прыватызацыі.

Пры першай хвалі прыватызацыі пераважаў англійскі падыход: прадмет продажу (прадпрыемствы) дзяліўся на «часцінкі» ў выглядзе акцый, развезеных па як найбольшай колькасці насельніцтва. Гэты выбар прымаўся як падставовы курс, але хутка страціў шансы. Немцы ж у былой ГДР выбралі зусім іншы падыход. Там за кароткі тэрмін было прыватызавана каля 13 тыс. прадпрыемстваў, але ні аб якім масавым удзеле насельніцтва не было гаворкі. Яны зрабілі стаўку на ўласніка, а не на распаўсюджванне акцый на рынку капіталаў, і паказалі здольнасць прыватызацыі паводле такой логікі. Шматлікія аналізы розных мадэляў капіталізму набылі моду на Захадзе, але не засяроджваюцца на эканамічных перавагах той або іншай з іх. З

гэтага вынікае, што ў пераходных умовах стварэння новага грамадска-эканамічнага ладу дзяржавам Сярэдняй Еўропы немэтазгодна вызначыць адназначную перавагу адной з капіталістычна-рынкавых сістэм.

Стратэгія пераўтварэнняў. З цягам часу ў краінах рэгіёна паволі сталі акрэслівацца рысы айчыннага капіталізму. Яго выгляд залежаў пераважна ад таго, якую мадэль вырашэння сацыяльных праблем прыняла дзяржава: германа-скандынаўскую (беспрацоўныя і бедныя варты падтрымкі як ахвяры новага ладу) ці амерыканскую (беспрацоўныя і бедныя хутчэй самі віноўнікі, бо ляніўцы і чакаюць манны з неба). Усталяванне той ці іншай мадэлі вынікала з таго, якую сістэму сацыяльнай аховы выбірае грамадства – дзяржаўную, грамадскую або прыватную. З гэтага складваўся агульны сэнс новага ладу: ці з элементамі сацыяльнай падтрымкі, ці на аснове неалібералізму. Стан жыцця насельніцтва патрабаваў хутчэйшага вызначэння мадэлі (або гібрыду) капіталізму. На справе такая мадэль шукалася безупынна, у працэсе заказаўчых і выканаўчых дзеянняў. Складанасць згаданага працэсу абумоўлівала яго працягласць, калі яму спадарожнічалі рознага роду нестыкоўкі, карэктывы, зігзагі, якія істотна пагаршалі жыццёвы ўзровень.

Дэмакратычныя перамены зрабілі магчымым шырокі ўдзел грамадзян у прыняцці рашэнняў і стварылі ўмовы для правядзення самастойных выбараў па ўсіх пытаннях жыцця, пры гэтым шануючы правы і свабоды асобы. Увядзенне рынкавых механізмаў дае шанс дынамічнага гаспадарчага развіцця, значнага паляпшэння эфектыўнасці гаспадарання і павелічэння нацыянальнага даходу ў разліку на асобу, а тым самым – дасягнення здавальняючага ўзроўню забеспячэння галоўных людскіх патрэб. Праводзячы рынкавыя пераўтварэнні, краіны рэгіёна выкарысталі сходныя стратэгічныя дзеянні ў сферах кіравання эканомікай, прыватызацыі, лібералізацыі знешнеэканамічных сувязей, у забеспячэнні макраэканамічнай раўнавагі і стварэнні сацыяльнай структуры.

Складанасці пераадолення сістэмнага крызісу. Ні адной з пост-сацыялістычных краін не ўдалося пазбегнуць так званага трансфармацыйнага спаду грамадскай вытворчасці і забеспячэння асноватворных патрэб, які ў пераважнай большасці краін быў працягам сістэмнага крызісу сацыялістычнай эпохі (гл. табл. 1, 2).

Як бачна з табліц, сітуацыя ў асобных тэрытарыяльных групах рэгіёна мела адрозненні, хоць у 1990–1991 гг. ва ўсіх краінах паказчыкі напружання ад крызісу былі збліжаны. Пазней Славенія, Польшча, а затым і іншыя краіны ВГ (Чэхія, Венгрыя, Славакія) пачалі пераадольваць спад. Гэта азначала, што яны перайшлі найцяжэйшую фазу трансфармацыі – адыходжанне ад планавай эканомікі. З 1994 г. праяснілася сітуацыя ў краінах Балтыі, асабліва ў Эстоніі абрысавалася станоўчая перспектыва пераўтварэнняў, хоць страты ад спаду ВУП з пачатку крызісу былі большымі, чым у вішаградскіх краінах.

Табліца 1

Дынаміка вытворчасці валавога ўнутранага прадукту ў краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў 1991–1994 гг. (у %)

Аб'яднанні рэгіёна	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	Сярэдні за 1989–1994 гг.
Вішаградская група	- 10,5	- 1,6	1,2	3,9	- 14,0
Краіны Балтыі	-	-	-	1,5	- 48,0

	11,8	29,6	17,2		
СНД (еўрапейская частка)	- 12,1	- 18,2	- 12,3	- 17,0	- 50,0

Табліца 2

**Параўнаўчыя паказчыкі эканамічнага развіцця асобных пераходных краін
Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. 1989–1998 гг.**

Краіна	Най- большае падзенне твор- часці (1989 г. = 100 %)	Рост вы- твор- часці з моманту най- больша- га па- дзення	Ад- носіны ВУП у 1998 г. да 1-га года транс- фар- мацыі	ВУП на душу насель- ніцтва ў 1989 г. (у дол.)	Доля ганд- лю з краіна мі СЭУ у 1990 г.	Доля сель- скай гаспа- даркі	Доля знеш- няга доўгу ў % да ВУП у дарэфор- менны год
Чэхія	15,4	12,8	0,97	8207	10	7	12,2
Венгрыя	18,1	16,3	0,95	6081	10	14	64,0
Польшча	13,6	42,6	1,23	5687	17	13	63,4
Славенія	20,4	25,4	1,00	1152 5	5	5	6,8
Славакія	24,7	32,9	1,00	6969	10	7	6,8
Эстонія	36,4	25,7	0,89	6475	27	20	0,0
Латвія	52,8	17,0	0,64	5204	31	19	0,0
Літва	40,8	19,8	0,71	3603	34	27	0,2
Расія	45,1	0,0	0,61	5627	18	15	12,1
Украіна	63,8	0,8	0,42	4658	25	21	0,0
Беларусь	36,9	24,0	0,81	6667	45	22	0,1
Усе краіны ЦУЕ	28,0	21,9	0,9	5901	18	12	31,1
Хуткія рэфар- маты	21,6	26,8	0,9	7565	9	9	36,8
Паволь- ныя рэфар- маты	37,5	14,5	0,7	3406	32	16	22,6
Краіны Балтыі	43,3	20,8	0,7	5094	31	22	0,1
Краіны былога	54,4	11,8	0,6	3517	25	25	1,7

Драматычнай аказалася сітуацыя ў астатніх краінах еўрапейскай часткі былога СССР, Албаніі, Сербіі. Паўсюдна там з 1994 г. абвастрыўся эканамічны спад. Тэндэнцыя ўказвала на тое, што эканоміка гэтых краін, вызвалена ад дзяржаўнага рэгулявання, не знаходзіць здольнасці для самастойнай дзейнасці. Відавочна, звышцяжкасці Расіі, Беларусі, Украіны ў наладжванні нацыянальнай эканомікі былі абумоўлены тым, што ад веку яны стваралі ядро імперыі. Абвастрэню цяжкасцей спрыяў таксама недахоп адвагі і рашучасці дзяржаўнага кіраўніцтва, каб разгарнуць рэформы, увесці стабілізацыйныя праграмы, цвёрдую ўпарадкаваную фінансавую палітыку, як гэта зрабілі краіны ВГ.

У далейшым сітуацыя ў постсавецкіх краінах пагаршалася, яны перайшлі ў разрад аўтсайдэраў рэформ, стваралася ўражанне безна-дзейнасці пераўтварэнняў. Грамадства гэтых краін усвядоміла, што змарнаваны некалькі год. Увядзенне стабілізацыйнай палітыкі пагражала расцягнуць гэты перыяд яшчэ на пэўны час. З-за працяглага эканамічнага спаду з'явіліся сімптомы імкнення да рэстаўрацыі адзяржаўленай і рэгуляванай эканомікі, да вяртання к адзінаму палітычнаму і гаспадарчаму арганізму. Цяжкасці рэфарміравання тут вастрэй чым у іншых узбуджалі жаданне адмовіцца ад рынку. Прыклад беларускага рэферэндуму ў 1995 г. паказваў, што ў краінах, цесна звязаных з імперскім мінулым Расіі, усё згаданае можа прывесці да «ўцёкаў ад незалежнасці».

На магчымасці выхаду з крызісу ўплывалі шматлікія фактары. У Польшчы пачатак рэформ ускладніўся гіперінфляцыяй і знешняй запазычанасцю. На Славакію негатыўна ўздзейнічалі вынікі канверсіі абарончай прамысловасці. З другога боку, Чэхія і Славакія мелі аблегчаныя адносна іншых краін субкантынента ўмовы старту дзякуючы таму, што эканамічны дысбаланс у іх не быў такім рэзкім. Чэхія выкарыстала перавагі эканамічнай сталасці, а Венгрыя і Польшча абпіраліся на частковыя рэформы, праведзеныя да 1989 г. Але ўжо ў працэсе рэформ выгады і нявыгады папярэдняга становішча больш-менш выраўняліся. Прыкметнае адставанне ў сферы трансфармацыі захавалі Балгарыя і Румынія.

Распаўсюджана меркаванне, што грамадская плата закладвання падвалін рынкавай эканомікі была занадта высокай. У Польшчы, напрыклад, у 1989–1991 гг. жорсткі манетарызм давёў – з-за падаражэння крэдытаў – да банкруцтва шматлікіх прадпрыемстваў, запаволення вытворчасці і росту беспрацоўя. Але большасць эканамістаў-рыначні-каў не згаджаецца з такой ацэнкай, параўноўваючы краіны, якія паступілі падобна – Чэхію ці Венгрыю – з тымі, у якіх на старце не праводзіліся радыкальныя змены, напрыклад, Расію ці Румынію. Грамадскія выдаткі ў другім выпадку аказаліся значна вышэй, а эканамічны рост і дынаміка прадпрымальніцтва – непараўнальна нізкія. Сумнявацца ў мэтазгоднасці радыкальных змен можна было ў пачатку працэсу трансфармацыі, пазней сумненні аказаліся абвергнуты фактамі. Прычына высокіх страт у іншым: паводле ацэнак, амаль палова законаў, прынятых у 1991–1996 гг., практычна не дзейнічалі, паколькі ўрады нядбайна адносіліся да сваіх абавязкаў і не прымалі для іх рэалізацыі падзаконных актаў.

Больш таго, трэба зазначыць, што першапачатковы лідэр, Чэхія, не заплаціла такой высокай цаны як палякі, яна мела ніжэйшую інфляцыю і беспрацоўе. Чэшскі эффект палягаў на большым узаемаразуме паміж урадам і прафсаюзамі, дзе апошнія не такія моцныя, як у Польшчы, і паводзілі сябе больш разважна. Маючы на выбар масавыя звальненні альбо зніжэнне рэальных аплат, яны часцей выбіралі другое. У Польшчы такі выбар нават уявіць бы-

ло цяжка. Апроч таго, урад В. Клаўса больш дэцэнтралізаваў бюджэт і паслядоўна пазбягаў яго дэфіцыту.

Залежнасць ад знешніх фактараў. Агульнавядома, што галоўнай умовай інтэграцыі краін Сярэдняй Еўропы з сусветам выступаюць унутраныя пераўтварэнні. Між тым, іх правядзенне абцяжарвалася значным бюджэтным дэфіцытам, уласцівым большасці гэтых краін. Такі стан вельмі насцярожваў патэнцыяльных інвестараў і крэдытараў. Толькі Чэхія і Славенія мелі ў 1996 г. ураўнаважаны дэфіцыт бюджэту на пакрыццё ВУП у межах 0,3–0,5 %. У 1997 г. яны захавалі такое ж становішча. Польшча, Румынія і Славакія мелі дэфіцыт у 1996 г. у межах 3 % і толькі Славакія спадзявалася зменшыць яго ў 1997 г. да 2 %. Бюджэтны дэфіцыт у Венгрыі складаў 4 %, адной з найцяжэйшых была сітуацыя ў Балгарыі: у 1996 г. – 6 % і без шанса на паляпшэнне.

Ажыццяўленне ўнутраных пераўтварэнняў ускладнялася таксама знешнімі даўгамі постсацыялістычных краін. Сярод іх па стану на 1994 г. Расія мела доўг каля 80 млрд дол., Польшча – амаль 47,4 млрд. Венгры павінны былі вярнуць 23,5 млрд, балгары – 13 млрд, чэхі і славакі – 11,1 млрд, менш за іншых румыны – «толькі» 4,3 млрд дол. Апроч палякаў і балгар, іншыя дзяржавы рэгіёна пэўны час не хадайнічалі аб зніжэнні доўгу, а наадварот, імкнуліся прадэманстраваць сябе моцнымі крэдытарамі з правам на большы давер з боку замежных інвестараў і банкаў.

Значны ўплыў на ажыццяўленне пераўтварэнняў аказвалі інвестыцыйныя і крэдытныя ін'екцыі Захаду, хоць узровень замежных інвес-тыцый у эканоміку краін Сярэдняй Еўропы ўяўляў сабой разнародную карціну. У 1996 г. асобныя краіны атрымалі інвестыцый (у млрд дол.): Венгрыя – 2,3; Чэхія – 1,9; Польшча – 1,6; Румынія – 0,7; Славакія – 0,4; Балгарыя – 0,25; Славенія – 0,2. Эксперты Эканамічнай камісіі ААН падлічылі, што ў эканоміку гэтай часткі Еўропы ўкладвалася толькі крыху больш за 5 % сусветнага інвестыцыйнага капіталу. Яны аднаталі тэндэнцыю, паводле якой тут для замежных інвестараў стала змяншацца значэнне таннай рабочай сілы. Інвестыцыі ўсё больш залежалі ад размаху прыватызацыі. Таму ў згаданых постсацыялістычных краінах працяглы час перажывалі ўздым невялікія прыватызаваныя прадпрыемствы.

У рэйтынгу інвестыцыйнай надзейнасці краін рэгіёна на 1995–1996 гг. першымі стаялі Венгрыя, Славенія, Чэхія, Славакія, Польшча. Вартасць непасрэдных замежных інвестыцый у пераліку на аднаго жыхара складала: для Славеніі – 600 дол., Венгрыі – 525, Чэхіі – 360, Польшчы – 150 дол.

У большасці краін Сярэдняй Еўропы пачаў сістэматычна паніжацца так званы паказчык інвестыцыйнай рызыкі. Сінтэзаваны каэфіцыент інвестыцыйнай небяспекі, які ўлічвае палітычную, сацыяльную і інфраструктурную рызыку і вымяраецца ў інтэрвале ад 0 да 5 пунктаў, склаў у 1995 г.: для былой ГДР – 1,7, Чэхіі і Венгрыі – па 2,5, Польшчы – 2,8. Істотна, што агульны ўзровень рызыкі становіўся ўсё больш не залежным ад рызыкі палітычнай. Гэта азначала, што на выхадзе з пачатковай фазы пераўтварэнняў эканамічныя працэсы набывалі пэўную аўтаномнасць, а палітычная кан'юнктура ўсё менш уплывала на эканоміку. У час прэзідэнцкіх кампаній у Венгрыі, Польшчы, Эстоніі, нават Румыніі і Балгарыі не наступаў характэрны для ранейшага перыяду абвал інвестыцый.

Паралельна з інвестыцыямі па-ранейшаму істотную ролю адыгрывала фінансавая заходняя дапамога краінам Сярэдняй Еўропы. Апрача праграмы PHARE, гэтыя краіны выкарыстоўвалі дапамогу Еўрапейскага інвестыцыйнага банка (ЕІБ) – 3,7 млрд ЭКЮ да 1995 г. уключна, атрымлівалі сродкі ад праграм двухбаковай дапамогі, ад Еўрапейскага банка развіцця і рэкан-

струкцыі (ЕБРР) – 60 % ад агульнай сумы крэдытаў гэтага банка, якая склала 6 млрд ЭКЮ, мелі займы Еўрасаюза на рэгуляванне плацёжнага балансу (каля 2,9 млрд ЭКЮ), а таксама займы Міжнароднага валютнага фонду (МВФ), Сусветнага банка (СБ), Парыжскага і Лонданскага клубаў крэдытараў.

Хутчэй нетыповай з’явай выступала выкарыстанне раней назапашаных сродкаў. Напрыклад, яшчэ ў 1989 г. быў створаны стабіліза-цыйны фонд для падтрымання польскага златага. Тады на польскі рахунак у банку Н’ю-Йорка быў пакладзены 1 млрд дол для гарантыі абменнасці (канверсаванасці) златага. Доўгі час уклад не быў запатрабаваны. Прэс на злоты не быў настолькі цяжкі, як папярэдне прадбачвалася. Пазней палова валютных зберажэнняў была выкарыстана на ўмацаванне банкаў, якія апынуліся ў цяжкіх умовах пераважна з-за банкруцтва дзяржпрадпрыемстваў і маладых некрэдытаздольных прыватных фірм. Частка сродкаў была накіравана на станаўленне буйнейшага ў краіне страховага таварыства.

4.4. Стварэнне праграм пераходу да рынку

Зыходныя пункты для эканамічнай рэформы. Сітуацыя ў розных краінах Сярэдняй Еўропы, уступіўшых на рубяжы 1990-х гг. у пераходную стадыю развіцця, была настолькі складанай, а развіццё падзей часцяком набывала так непрадказальны характар з цалкам нечаканымі наступствамі, што не ўяўлялася магчымым распрацаваць нейкую агульную для ўсіх гэтых краін дакладную праграму пераходу да рынку.

Толькі з цягам часу сталі вырысоўвацца асобныя агульныя падыходы да ўзнікаючых праблем, найперш у плане метадалогіі іх аналізу. Па-першае, упор рабіўся на неабходнасць аналізу накопленых эканамічных праблем і складанасцей у кожнай краіне паасобку. Па-другое, пры ўсім шматаліччы і асаблівасцях, адпраўным пунктам ацэнкі стану вызначалася цэнтральная планаваная сістэма з усімі яе наступствамі. Па-трэцяе, выдзялялася такая асаблівасць вытворчай базы ўсіх эканомік, як арыентацыя не на задавальненне патрэб насельніцтва, а на выкананне плана, мэты якога толькі часткова супадалі з запытамі грамадства. Вось чаму буйная вытворчасць з пачаткам пераўтварэнняў аказалася нежыццязольнай. Чацвёртай асаблівасцю называлася нізкая фінансавая дысцыпліна; коштавыя характарыстыкі часта адыходзілі на апошняе месца дзеля выканання плана. Пры скажонай сістэме цэна-ўтварэння рэформы былі немагчымыя.

Далей: звычайныя для рынкавай эканомікі з’явы, як інфляцыя, беспрацоўе і да т. п. былі загнаны ў катэгорыю «схаваных», а іх уплыў падаўляўся. Аднак гэта не азначала іх адсутнасці. Для ўсіх краін быў характэрным высокі ці па крайняй меры істотны ўзровень знешняй запасычанасці; існавала манаполія ці амаль манаполія дзяржаўнай (сацыялістычнай) і кааператыўнай уласнасці, але побач паўсюдна заставаўся неафіцыйны прыватны сектар. Прадпрымальніцтва як эканамічная катэгорыя практычна адсутнічала, па крайняй меры легальна, і існавала ў так званай ценявой эканоміцы ў скажоным па рынкавых крытэрыях выглядзе. Ва ўсіх краінах захоўваўся значны разрыў паміж плацежаздольным попытам і прапановай. У выніку на руках насельніцтва перад рэформамі аказаліся даволі значныя свабодныя грашовыя сродкі, не забяспечаныя таварнай масай. Амаль усе гэтыя грошы былі расцярушаны сярод мноства трымальнікаў, значная частка іх аказалася ў руках дзяльцоў ценявой эканомікі. Магчымасці прыцягнення накупленняў дзеля канцэнтрацыі пры вырашэнні прыватызацыі дзяржуласнасці былі абмежаванымі.

Узровень жыцця насельніцтва не адпавядаў узроўню эфектыўнасці функцыянавання эканомікі. Жыццёвы ўзровень, паводле меркавання заходніх эканамістаў, падтрымліваўся штучна шляхам павышэння долі спажывання ў нацыянальным даходзе і коштам знешняй запазычанасці. З гэтага пункта погляду ўзровень жыцця быў завышаны, хоць па заходніх крытэрыях быў нізкі. Такім чынам сістэма забяспечвала насельніцтву, незалежна ад індывідуальнага ўкладу, прыблізна аднолькава нізкі ўзровень жыцця. Гэта быў трывожны сімptom, таму што пры пераходзе да рынку ліквідацыя «ўраўнілаўкі» і адмова дзяржавы ад функцыі сацыяльнай абароны пагражалі сацыяльным выбухам.

Станавілася ясна, што пераходны перыяд будзе выключна балючым сацыяльным ударам; эканамісты папярэджвалі, што «горкія плады капіталізму выпяваюць значна раней за астатнія». Чакалася, што гэта ўсё прыйдзе ў рэзкае супярэчэнне з чаканнямі і надзеямі насельніцтва, якое было ўпэўнена, што пераход да рынкавай сістэмы імгненна прыводзіць да павышэння ўзроўню жыцця па заходнім узору.

Выпрацоўка новай эканамічнай палітыкі ў большасці выпадкаў ажыццяўлялася паралельна з разгортваннем пераўтварэнняў. У рэшце рэшт усім краінам пераходнага перыяду прыйшлося адразу вырашаць дзве выключна складаныя задачы: стабілізацыю эканомікі і пераадоленне крызіснай сітуацыі; ажыццяўленне эканамічных рэформ з мэтай пераўтварэння эканомікі і пераходу да рынку. Іх складанасць узрасла з-за неабходнасці вырашэння абедзвюх задач адначасова. Спробы прыпыніць працэс эканамічных пераўтварэнняў і засяродзіць намаганні на стабілізацыі эканомікі вялі да вяртання мінулых, дыскрэдытаваўшых сябе ў вачах грамадзян метадаў кіравання эканомікай, да зацягвання працэсу трансфармацыі, яе спынення і нават вяртання назад. Пры гэтым узнікала нечакана рэзкая супярэчнасць паміж новымі палітычнымі структурамі і эканамічным базісам.

З другога боку, спробы ажыццявіць эканамічныя рэформы любой цаной, без належнай увагі да пытанняў пераадолення эканамічнага крызісу вялі да банкруцтва ўсяго працэсу перабудовы ва ўсіх яе аспектах (палітычным, эканамічным і сацыяльным) з тымі ж негатыўнымі наступствамі. Галоўная праблема ўпіралася ў вызначэнне аптымальнага спалучэння стабілізацыйных і пераўтваральных мер, у расстаноўку правільных акцэнтаў у ходзе гэтага працэсу. Відавочна, што такое спалучэнне было розным для розных краін у залежнасці ад асаблівасцей іх эканамічнага стану, накіраванасці эканомікі, глыбіні крызісу і да т. п. Дапамога Захаду не мела рашаючага значэння, прыходзілася разлічваць пераважна на ўласныя сілы.

Пераход да рынку непазбежна звязваўся з цяжкімі рашэннямі, таму было асабліва важна мець калі не нацыянальны кансенсус дзеля іх падтрымкі, то хоць бы выразна выказанае меркаванне большасці насельніцтва і палітычных сіл, незалежна ад таго, аформлены яны ў партыі ці не. З гэтай мэтай прыйшлося даводзіць да ведама насельніцтва поўную карціну эканамічнага стану, асноўных тэндэнцый развіцця падзей і такім чынам даказваць абсалютную неабходнасць прымаемых рашэнняў. Не ўтойвалася інфармацыя адносна негатыўных наступстваў ад разгортваемых рэформ. Абнародаваліся праграмы эканамічных пераўтварэнняў, уключаючы неппулярныя меры, на якія вымушаны былі ісці ўрады дзеля рэфарміравання, шмат дзе рабіліся крокі для пошуку падтрымкі з боку апазіцыі.

Стадыі рынкавай рэформы. Эканамічная палітыка ў ходзе асноватворных рынкавых рэформ праходзіла тры ўзроўні: макраэканамічную стабілізацыю, мікраэканамічную лібералізацыю і глыбокую структурную перабудову.

Макраэканамічная стабілізацыя мела на мэце згортванне спадчыннай інфляцыі з дапамогай такіх сродкаў, як абмежаванне дэфіцыта бюджэту, змяншэнне тэмпу росту грашовай масы,

павышэнне працэнтаў на ашчадныя ўклады, кантроль за аплатамі, стабілізацыя курсу нацыянальнай валюты з мэтай вярнуць ёй давер і да т. п. Макраэканамічная стабілізацыя была тым больш неабходнай, чым больш дэстабілізаваная гаспадарка прымалася ў спадчыну.

Мікраэканамічная лібералізацыя азначала пашырэнне эканамічнай свабоды метадам адмаўлення дзяржавы ад абмежавання ва ўтварэнні і развіцці прыватных прадпрыемстваў, ад бюракратычных абмежаванняў у экспарце і імпарце, кантролі цэн і да т. п. Нарэшце, глыбокая структурная перабудова заключалася ў пераўтварэнні ці нават утварэнні цэлых сегментаў новага эканамічнага ладу: прыватызацыі прадпрыемстваў, рэформе падатковай сістэмы і мытна-падатковых служб, будове біржы каштоўных папер і разнастайных фінансавых устаноў, увядзенні сапраўднага мясцовага самакіравання, перабудове пенсійна-дапаможнай сістэмы, службы аховы здароўя і да т. п.

Галоўнай задачай макраэканамічнай стабілізацыі стала ўмацаванне нацыянальнай грашовай адзінкі. Мікраэканамічная лібералізацыя ў сваю чаргу вылілася ў пашырэнне легальнага рынку ў эканоміцы, таму што рынак – гэта маса свабодна заключаных трансакцый. Глыбокая ж структурная перабудова спатрэбілася пераважна для таго, каб эканоміка набыла капіталістычны характар і каб усталяваліся фінансавыя структуры і рынак.

4.5. Разгортванне эканамічнай трансфармацыі

У агульным плане змест постсацыялістычнай эканамічнай трансфармацыі можна вызначыць як пераход ад таталітарнага нярынкавага грамадства да дэмакратыі і рынку шляхам прыватызацыі і камерцыялізацыі дзяржаўнай уласнасці і стварэння рынкавай інфраструктуры.

«**Шокавая тэрапія**». К пачатку 1990-х гг. эканоміка большасці сярэднеўрапейскіх краін знаходзілася ў стане крызісу. А да гэтага на працягу цэлага дзесяцігоддзя нацыянальны даход на душу насельніцтва ў лепшым выпадку заставаўся на адным узроўні, у горшым – аказаўся ніжэй дасягнутага ў 70-я гг. Абясцэньванне нацыянальных валют дайшло да гіперінфляцыі; напрыклад, у Польшчы яна дасягала 900 % у год, у Славеніі склала 550 % у 1990 г. Інфляцыя спадарожнічалі недахоп тавараў і паслуг, штучна заніжаныя цэны і маса «пустых» грошай. Фінансавую сітуацыю ўскладнялі велізарныя бюджэтныя дэфіцыты (да 7 і больш працэнтаў гадавога ВУП) і замежныя даўгі (да 80 % гадавога ВУП).

У той сітуацыі кіруючыя эліты краін рашаліся на прыняцце радыкальнай стратэгіі пераадолення гаспадарчага крызісу шляхам пераходу на рынкавыя рэйкі. Гэтым дзеяннем спадарожнічалі супраціўленне адыходзячых сіл і вялікая грамадская боязь, якая ўкараняла мноства міфаў, асабліва, на тэму прыватызацыі як асноўнага спосабу стварэння рынку. Таму ў постсацыялістычных краінах эканамічная палітыка – вырашальны рычаг уладкавання грамадскіх адносін – набыла вельмі разнастайныя праявы ў залежнасці ад таго, хто стаяў на чале рэформ, якую меў канцэпцыю эканамічнага рэфармавання, якія настроі і ступень палітычных канфліктаў панавалі ў краіне. Такая разнастайнасць узораў эканамічнай палітыкі вылілася ў своеасаблівы натуральны эксперымент адыходу ад сацыялізму.

У большай альбо меншай ступені такая палітыка набывала сэнс «шокавай тэрапіі». Яна рэальна вылілася ў паступовую прыватызацыю дзяржаўных прадпрыемстваў, унутраную канверсаванасць грошай, ліквідацыю бюджэтнага дэфіцыту, лібералізацыю цэн і гандлю, у тым ліку, шырокую адкрытасць унутранага рынку на замежныя тавары, значнае змяншэнне сферы

датацый да цэн і для прадпрыемстваў, абмежаванне росту аплат, строгае выкананне прынцыпу «чым менш умяшання ўрада ў функцыянаванне эканомікі, тым лепш».

Прыватызацыя аднак рэалізавалася з неаднолькавымі поспехам – часцей у залежнасці ад палітычных умоў у краіне. У Чэхіі-Славакіі, дзе яны заставаліся адносна стабільнымі, удалося ўжо ў 1992 г. увесці праграму дынамічнай прыватызацыі. Чэшскі шлях лічыцца самым радыкальным. На практыцы, аднак, чэшскі ўрад не рабіў стаўку на «лячэн-не шокам», аддаючы перавагу «лячэнню па метаду Клаўса» (прэм’ер-міністра ў 1992–1996 гг.), дзе прадугледжваліся адпаведныя меры сацыяльнай абароны.

Аналагічная праграма была падрыхтавана і ў Польшчы, але стала ахвярай палітычнай барацьбы і аказалася рэалізаванай толькі ў 1994 г. Выразная ж «шокавасць» польскай рэформы на старце тлумачылася тым, што пад кіраўніцтвам радыкальнага эканаміста, віцэ-прэм’ера Л. Бальцэровіча (1989–1991) была шырока разгорнута прыватызацыя ў сектарах спажывання і абслугоўвання без дастатковых сацыяльных гарантый калектывам, таму яна хутка захлынулася. Венгерскі шлях назвалі «аздараўленчай тэрапіяй», хоць і тут былі элементы «шоку». Радыкальным шляхам пайшла Славакія, разгарнуўшы так званую «сямейную» (або «дырэктарскую») прыватызацыю існаваўшага пры сацыялізме сектара самакіруемых прадпрыемстваў. Абвяшчэнне дзеючых дырэктараў уласнікамі сваіх фірм за сімвалічны выкуп супярэчыла традыцыям рабочага самакіравання, прыводзіла да абвастрэння сацыяльнай напружанасці. Таму з часам у славацкую прыватызацыю былі ўведзены некаторыя карэктывы, каб знізіць негатыўны ўплыў трансфармацыі на грамадства. Па характары дырэктарскай (нават наменклатурнай, па вызначэнні апазіцыі) была прыватызацыя ў Харватыі.

«Народная» чэкавая прыватызацыя ў Літве нагадвала хаатычны і цяжкакіруемы працэс, які меў адну відавочную мэту: хутчэй усё раздаць. Завяршаючы этап прыватызацыі праводзіўся за валюту і таксама не пазбег цяжкасцей. Самымі істотнымі з іх былі палітычныя рашэнні пры прыватызацыі (фактычна перадачы) асобных комплексаў і адсутнасць згоды сярод саміх прыватызатараў аб шляхах яе правядзення.

Нетаропка праводзілася прыватызацыя ў Славеніі, дзе мэты былі такія ж, як у іншых краінах, а канкрэтныя задачы і выбраная мадэль – спецыфічныя. Там мацней, чым у Славакіі, улічваліся традыцыі самакіравання і менталітэт нацыі, таму на справе галоўная задача прыватызацыі з’ялася да прывядзення фармальна-юрыдычных праў уласнасці ў адпаведнасць з фактычнай самастойнасцю раней акцыянера-ваных прадпрыемстваў. Вывад прадпрыемстваў з-пад кантролю дзяржавы не патрабаваўся, таму што і раней толькі нязначная іх частка знаходзілася ў дзяржаўнай уласнасці. Масавае акцыяніраванне ажыццяўлялася з выкарыстаннем сертыфікатаў уласнасці (ваўчараў); бясплатна ці на вельмі льготных умовах прадпрыемствы перадаваліся калектывам і ўсім грамадзянам, набыўшым ваўчары. Аналагічная методыка ў Беларусі, як вядома, прывяла да асядання ваўчараў мёртвым грузам на руках іх уладальнікаў, а прадпрыемствы засталіся ва ўласнасці дзяржавы.

Пачатак эканамічнай рэформы. Як нагадвалася вышэй, адным з найбольшых ворагаў на старце рэформ аказалася інфляцыя. Правільна паступалі тыя краіны, дзе на самай ранняй стадыі пераўтварэнняў паклапаціліся аб стварэнні механізму арбітража паміж урадам і арганізацыямі, абараняючымі інтарэсы розных груп насельніцтва (прафса-юзамі, гандлёвымі палатамі і да т. п.). Зніжэнне інфляцыі да 3–5 % было прымальным (нават для нармальна функцыянуючай эканомікі). Узровень у 25–30 % уяўляў небяспеку не столькі ў эканамічным, колькі ў сацыяльным плане, і ўтаймаванне інфляцыі станавілася адной з першачарговых задач. Калі прычынай

такога ўзроўню здараўся некантраляваны выпуск грашовай масы, тады адзіным выйсцем было спыненне выпуску грошай звыш агульнага кошту вытворчасці тавараў. Аднак пасля страты кантролю над грашовым абарачэннем праблема ўтаймавання інфляцыі звычайна набывала складаны характар.

Прынцыповай умовай для выпрацоўкі і рэалізацыі антыінфляцыйнай палітыкі, арыентаванай на рынак, было стварэнне эфектыўнай банкаўскай сістэмы. Згодна з заходняй мадэллю, такая сістэма фарміравалася з цэнтральнага банка і шэрагу камерцыйных банкаў, якія маглі свабодна канкурыраваць паміж сабой. Характар дзейнасці апошніх нагадваў прыватныя кампаніі, але з боку дзяржавы прадугледжваліся пэўныя гарантыі захавання ўкладаў.

Наступным важным пытаннем становілася пераадоленне манапалізацыі вытворчасці і рынкаў, характэрнае для краін з цэнтральна планаванай эканомікай. Перш за ўсё прыходзілася распрацоўваць і прымаць антыманапольнае заканадаўства і заканадаўства на выпадак банкруцтва. Далей ажыццяўлялася ацэнка асноўных фондаў дзяржаўных прадпрыемстваў і іншых відаў дзяржаўнай уласнасці, уключаючы зямлю. Ставіліся бар'еры супраць спроб прыватных кампаній, якія куплялі (ці атрымлівалі) гэту ўласнасць, занізіць яе кошт дзеля спекуляцыйных мэт.

Ключавым пытаннем пераходу да рынку з'явілася фарміраванне прыватнага сектара эканомікі. Гэта выклікала ў першую чаргу стварэнне новага заканадаўства. Спатрэбіліся наступныя тыповыя законы, што рэгулявалі гэты працэс:

- прыватнай ўласнасці надаваліся поўная роўнасць і ўсе правы для ўдзелу ў эканамічнай дзейнасці. Забеспячэнне прыватнага сектара сыравінай, матэрыяламі, машынамі і абсталяваннем у тым ліку за кошт імпарту набывала недыскрымінацыйную аснову;
- устанаўліваўся непразмерны прагрэсіўны падатак на прыватную ўласнасць. Прыватныя інвестыцыі цалкам ці амаль цалкам вызваліліся ад падаткаў;
- усталёўваўся свабодны доступ прыватнага сектара да дзяржаўных крэдытаў;
- акрэсліваўся заканадаўчы парадак прадастаўлення льготных крэдытаў і льготных умоў на этапе станаўлення прыватных фірм і прадпрыемстваў.

Спадарожнымі мерамі пачатковага этапу пераўтварэнняў сталі скарачэнне выдаткаў на дзяржапарат, капітальныя ўкладанні, ваенныя затраты і на ўсё тое, што садзейнічала змяншэнню дэфіцыта дзяржаўнага бюджэта і аздараўленню сацыяльнай атмасферы.

Радыкальная і мяккая мадэлі эканамічнай стратэгіі. Эканамічную стратэгію, рэалізаваную асобнымі постсацыялістычнымі краінамі, можна з пэўным спрашчэннем падзяліць на радыкальную і «мяккую» (запаволеную). Радыкальная стратэгія ўваходжаньня ў рынак азначала:

- увядзенне ў жыццё цэласнага пакета макраэканамічнай стабілізацыі, мікраэканамічнай лібералізацыі і глыбокай структурнай перабудовы;
- рэалізацыю як мінімум двух першых узроўняў эканамічнай палітыкі з хуткасцю, набліжанай да максімальнай.

Стратэгія радыкальных рэформ у постсацыялістычных краінах стала атаясамлівацца з манетарысцкімі падыходамі, або «шокавай тэрапіяй». «Шокавая тэрапія» прадугледжвала такія меры, як ліквідацыя эканамічных абмежаванняў і стабілізацыя валютнага курсу, увядзенне жорсткай грашова-крэдытнай і бюджэтнай палітыкі, «адсячэнне» шляхам пазбаўлення бюджэтнай падпідкі слабых, неканкурэнтаздольных галін і вытворчасцей. Згаданыя меры ажыццяўляліся «адным махам». Да асноў радыкальнай стратэгіі належала таксама абвясчэнне хуткай прыватызацыі дзяржаўных прадпрыемстваў.

Антыподам «шокавай тэрапіі» аказаўся «мяккі» падыход (стратэ-гія запаволеных рэформ), які меркаваўся як паступовае ўваходжанне ў рынак пры захаванні дзяржаўнага рэгулявання значнай часткі эканомі-кі і сістэмы сацыяльных амартызатараў. Маштабы лібералізацыі гаспадарчай дзейнасці і прыватызацыі пры гэтым падыходзе абмежаваны; у шэрагу выпадкаў практыкуюцца адміністрацыйныя метады кіра-вання эканомікай (напрыклад, дзяржаўны заказ). Фінансава-манетарная палітыка звычайна арыентуецца не толькі на ўтаймаванне інфляцыі, але і на недапушчэнне абвала рэальнай вытворчасці і сацыяльнай сферы.

З часам стала модным крытыкаваць манетарысцкія метады рэфарміравання, і як уяўляецца, беспадстаўна. Яны з'яўляліся непазбежнымі на пачатковым этапе пераўтварэнняў з-за канкрэтна-гістарычна-нага стану эканомікі. Іншая справа, што ў многіх краінах пасля першай радыкальнай хвалі рэформы рэзка запаволіліся. Наступіўшыя затым таптанне на месцы, непаслядоўнасць рэформ ужо былі вынікам дзяржаўнага рэгулявання і стратэгіі запаволеных змен, хоць віну паў-сюдна ўсклалі на перагібы «шокавай тэрапіі». На справе ж быў страчаны дарагі час, і ў эканоміцы і сацыяльнай сферы сталі нарастаць сур'ёзныя цяжкасці. Адбывалася гэта не таму, што ўзмацніўся манетарызм, а галоўным чынам з-за непаслядоўнасці ва ўкараненні рынкавых метадаў гаспадарання: штучнага згортвання канкурэнцыі на рынку капіталаў і працы, няўвагі да банкруцтва перспектыўных прадпрыемстваў, заняўвання патрэбы іх санацыі і рэструктурызацыі.

Як вынік, рынкавыя рэформы ў важнейшай сферы – вытворчай – спыняліся. З-за гэтага расла колькасць неплацежаздольных прадпрыемстваў, на іх заставалася залішняя рабочая сіла без магчымасці атры-мання рэгулярных заробкаў. Падалі аб'ёмы вытворчасці прадукцыі, а выраблены тавар спажыўцы, што аказаліся таксама ў незайздроснай сітуацыі, маглі набываць толькі без свечасовай аплаты. Расквітнеў бартэрны абмен – магільшчык рынку.

Мерапрыемствы па стабілізацыі. З пачатку 90-х гг. большасць краін Сярэдняй Еўропы прынялі праграмы стабілізацыі і пераўтварэнняў. Такія дзяржавы прынята называць пераходнымі (транзі-тыўнымі). Першай сярод іх аказалася Польшча; яна стала ажыццяўляць стабілізацыйныя мерапрыемствы са студзеня 1990 г. У сакавіку таго ж года падобную праграму пачала рэалізоўваць Венгрыя, затым – Чэхія-Славакія (студзень 1991 г.), Славенія (кастрычнік 1991 г.). Астатнія краіны рэгіёна ўводзілі адпаведныя праграмы ў 1992–1994 гг.

Стрыжнем эканамічнай палітыкі на гэтым этапе становілася фі-нансавая стабілізацыя. Яе перадумовай былі крокі па падтрыманні пакупной здольнасці нацыянальнай валюты, яе больш-менш устойлівага курсу, а ў новаўзнікшых дзяржавах – яшчэ і ўвядзенне ўласнай грашовай адзінкі. Нягледзячы на шматлікія цяжкасці, нават першыя «шо-кавыя працэдуры» прыносілі адносна хуткія і заўважныя эфекты. Прапанова тавараў і паслуг значна ўзрасла, зніклі вельмі характэрныя для перыяду «рэальнага сацыялізму» чэргі і разнастайныя спосабы пазарынкавага размеркавання і продажу «з-пад прылаўка» дэфіцытных тавараў. Грошы зноў становіліся рэальнай катэгорыяй гаспадарання, удавалася таксама забяспечыць іх абмежаваную канверсаванасць.

У большасці транзітыўных краін фінансавая стабілізацыя дасягалася ў значнай меры коштам прыцягнення крэдытаў МВФ і іншых займаў на Захадзе. Выключэннем з гэтага сталі Славенія, Балгарыя, Румынія, Украіна, Беларусь. Пры гэтым Славенія дабівалася стабілі-зацыі і росту вытворчасці, выкарыстоўваючы ўнутраныя рэзервы, што было вынікам свядомай палітыкі ўрада і сведчыла аб здаровых асновах пачатковага эканамічнага развіцця. Астатнія

дзяржавы сутыкнуліся з немагчымасцю (ці з крайняй абмежаванасцю магчымасцей) прыцягваць замежныя інвестыцыі.

Агульнапрызнанымі мерамі па стабілізацыі сталі кадравыя змены на вышэйшых дзяржаўных пасадах. У рэгіянальным разрэзе яны выглядаюць наступным чынам. Найбольш шырокая замена кіруючых кадраў адбылася ў Чэхіі, найменшая – у Расіі, дзе зарадзіліся прыкметы наменклатурнага капіталізму. Венгрыя, Польшча, Славенія аказаліся пасярэдзіне гэтых полюсаў. Але і там верагодным заставаўся дрэйф у бок алігархіі, тыповай для лацінаамерыканскіх грамадстваў. Крытычны пункт фарміравання «нармальных» капіталістычных кадраў у краінах-лідэрах рэфарміравання быў перакрочаны толькі ў другой палове 1990-х гг. А дагэтуль заставалася нявырашаным: ці кадравы склад замацуецца на традыцыйных прафесіяналізму, ці будзе расколваць грамадства на даперабудовачнае і постперабудовачнае. У цэлым кадравы кіраўнічы рынак краін рэгіёна і пазней заставаўся неўпа-радковым, асабліва на вышэйшых паверхах улады і эканомікі. Таму без свядомых палітычных крокаў уся трансфармацыя пагражала пагрузіцца ў стыхію, а новая грамадская сістэма – набыць тупіковы напрамак развіцця.

Палітычнымі варыянтамі стабілізацыі станавіліся гучныя адстаўкі ідэолагаў рэформ, якія па-папулісцку абвясчаліся віноўнікамі цяжкасцей. Бадай, першай ахвярай стаў Л. Бальцэровіч, пазней – венгерскі міністр фінансаў Л. Бокраш. Апошні пакінуў пасаду ў 1996 г., калі названая яго імем балючая праграма «заціскання рэменя» (шляхам аздараўленчай тэрапіі) ужо пачала прыносіць першыя эфекты. Адыход ідэ-олага адбываўся звычайна ў момант, калі грамадства дасягала парогу цяжкіх і меў на мэце ўлагодзіць небяспечныя для ўлады настроі. Нетыповая сітуацыя ўтрымлівалася працягла час толькі ў Чэхіі, дзе адзін з ідэолагаў рэформ міністр прамысловасці і гандлю У. Длоўгы каля трох гадоў лідзіраваў у рэйтынгу папулярных палітыкаў. На старце трансфармацыі ён пазбег празмернага абцяжарвання чэшскага грамадства рэформамі. В. Клаўс – прэм’ер-міністр, з якім таксама асацыіра-валіся чэшскія пераўтварэнні – сцвярджаў, што грамадства не адчула недамагання ад глыбокіх змен таму, што яны былі праведзены маланкава. Пры гэтым ён спасылаўся на заповіт Н. Макіявелі да ўладаў: усё нядобрае праводзіць адным махам, усё добрае расцягваць у часе.

Пераадоленне крызісу, стабілізацыя, спробы прыватызацыі, рэструктурызацыя і стварэнне рынкавых умоў у краінах Сярэдняй Еўропы аказаліся даўжэйшым, цяжэйшым і балючым працэсам, чым пачаткова закладвалася. На ўзмацненне ступені складанасцей без сумнення паўплывала адмоўная кан’юнктура, што панавала да 1993 г. у сусветнай гаспадарцы і была асабліва выразнай у краінах Заходняй Еўропы, а таксама развал гаспадарча-гандлёвых сувязей у рамках СЭУ. Найбольш пакутлівай была страта экспертных рынкаў былога СССР, які быў амаль выключным спажывецтвам прадукцыі прадпрыемстваў сацыялістычных краін-партнёраў.

Як бачна, краіны Сярэдняй Еўропы не вынайшлі звышэфектыўных метадаў рэалізацыі эканамічнай палітыкі. Аднак большасць з іх ужо да сярэдзіны 1990-х гг. адчулі першыя поспехі і ўсе без выключэння – апраўданыя надзеі на добрыя вынікі эканамічнай трансфармацыі. Гэта звязана найперш з тым, што яны рэалізоўвалі мерапрыемствы па стабілізацыі народнагаспадарчага комплексу, стварылі рынкавыя структуры і выбралі перспектыўную эканамічную палітыку. Пospеху садзейнічалі таксама ліквідацыя перашкод для прадпрыемальніцтва, стварэнне нармальнага умоў дзейнасці прыватнага сектара, прыватызацыя значнай часткі нацыянальнай маёмасці, паляпшэнне магчымасцей ажыццяўлення замежнага гандлю, фінансавая стабілізацыя. Усё ж у цэлым першыя тры гады пераўтварэнняў не былі падмацаваны ўстойлівымі крыніцамі эканамічнага росту і паўсюдна аказаліся перыядам эканамічнай стагнацыі і спаду

ўзроўню жыцця насельніцтва. Пазней выявіліся пазітыўныя зрухі, хоць і не ва ўсіх краінах рэгіёна.

4.6. Важнейшыя вынікі эканамічнай трансфармацыі

Укараненне рынкавых адносін. У наступныя гады краіны Сярэдняй Еўропы дасягнулі пэўных эканамічных поспехаў ва ўмовах па-глыблення рынкавых пераўтварэнняў (гл. табл. 3). Пры іх параўнанні бачна, што далей іншых рэформы пайшлі ў Славеніі, Харватыі і Чэхіі, аб чым сведчаць паказчыкі мінулых гадоў і прагнозы на будучыню. Праўда, у сярэдзіне 90-х гг. чэхі перажылі істотнае пагаршэнне эканамічнай кан'юнктуры. Бяспрэчных поспехаў дасягнула славацкая эканоміка, нядрэжныя вынікі ў Польшчы. Венгерскі шлях быў менш паспяховым, але ў параўнанні з іншымі краінамі яна набрала больш вопыту і дасведчанасці. Эстонскія ўрады ажыццяўлялі комплексную і добра збалансаваную праграму дасягнення макраэканамічнай стабільнасці і завяршэння структурных рэформ. Такая палітыка пасадзейнічала працэсу эканамічнага аздаравлення і заклала асновы для ўстойлівага росту. Пасля расійскага крызісу ў жніўні 1998 г. ва ўсіх дзяржавах Балтыі назіраўся рэзкі спад эканамічнай актыўнасці, і толькі ў Эстоніі з другой паловы 1999 г. аднавіўся рост, а затым набыў паскарэнне. У Румыніі і Балгарыі вытворчасць стабілізавалася, з'явіліся, асабліва ў Румыніі, прыкметы эканамічнага росту. Літоўская экано-міка пасля значных поспехаў у макраэканамічнай стабілізацыі і правядзенні структурных рэформ з канца 1998 г. адчула эканамічны спад з-за палітычных пралікаў і знешніх уздзеянняў. Адначасова нарастаў дэфіцыт плацежнага балансу і знешні доўг. У 2000 г. спад дасягнуў сваёй ніжняй рысы, адначасова абрысаваліся магчымасці яго пераадолення. Эканамічныя рэформы ў Албаніі ў 1992–1996 гг. праводзіліся неканструктыўна, гэты час можна лічыць у цэлым страчаным для трансфармацыі албанскага грамадства.

Заходнія аналітыкі адзначаюць, што ў большасці краін рэгіёна адбываецца працэс уцягвання ў эканамічны абарот зберажэнняў насельніцтва. Эксперты ААН ужо ў 1996 г. прышлі да высновы, што Чэхія, Венгрыя і Славенія стварылі больш эфектыўную эканоміку, чым самы слабы член Еўрасаюза – Іспанія і набліжаліся да ўзроўню Грэцыі. Тым не менш тады ЕС працаваў рапарт, у якім выказвалася незадаволенасць вынікамі пераўтварэнняў уласнасці ў краінах Сярэдняй Еўропы да 1994 г.

Бытаваўшыя ў краінах Сярэдняй Еўропы ўяўленні, што дзяржава павінна поўнаасцю выйсці з эканомікі, разышліся з практыкай. У большасці з іх дзяржава захавала за сабой шырокія эканамічныя функцыі, забяспечыла кіруемаць працэсам трансфармацыі. Праўда, характар дзяржаўнага ўздзеяння на эканоміку кардынальна змяніўся: прамы інтэрвенцыянізм зменшыўся, адбыўся зрух у функцыях дзяржаўных органаў ад падмены рынку да яго дапаўнення, падтрымкі і стымулявання працы. Гэта, дарэчы, адпавядае стандартам членства ў ЕС.

Прыватывацыю найбольш радыкальна працягвалі чэхі і венгры. Яны рашыліся аддаць у прыватныя рукі такія ўнушальныя сектары эканомікі, як нафтахімія, тэлекамунікацыя, камунальныя паслугі. У Чэхіі дзяржава засталася ўласнікам толькі двух з шасці банкаў. Венгры першымі ў рэгіёне распачалі прыватывацыю энергетычнага сектара, адмовіліся ад дзяржаўнага пакета акцый на тэлефонную галіну. У іншых краінах, дзе фарміраванне прыватнага сектара адбывалася без эфектыўных механізмаў кіравання дзяржаўнымі актывамі, без прадуманай прыватывацыйнай структуры, адбылося ўзмацненне карупцыі, ценявой эканомікі (Балгарыя,

Румынія, Албанія). Спецыфічны шлях фарміравання прыватных капіталаў у гэтых краінах нярэдка выходзіць за межы закона. Ён сказваецца на сацыяльна-палітычным клімаце вакол прыватызацыі, прадвызначае асобыя паводзіны новых уласнікаў.

Табліца 3

Дынаміка пераўтварэнняў у некаторых пераходных краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў 1999–2000 гг.

Краіна	Дата прыняцця праграмы стабілізацыі	Рост ВУП у 1999 г. / 2000 г.	ВУП на душу насельніцтва ў 1999 г. (дол.)	Інфляцыя (сярэдня за 1999 г. / 2000 г.)	Гандлёвы баланс у 1999 г. (млрд дол.)	Бюджэтны баланс у 1999 г. (% ад ВУП)	Агульныя інвестыцыі да 2000 г. (млрд дол.)	Насельніцтва (млн чал.)
Венгрыя	III. 1990	4,5 / 5,5	4853	10,0 / 9,5	-3,0	-4,9	21,0	10,2
Польшча	I. 1990	4,1 / 5,0	4024	7,3 / 10,0	-14,4	-2,0	30,0	38,6
Славакія	I. 1991	1,9 / 2,0	3654	10,6 / 12,0	-1,1	-1,9	3,5	5,4
Славенія	X. 1991	4,9 / 4,5	10000	6,1 / 8,6	-1,3	-0,6	2,7	2,0
Чэхія	I. 1991	-0,2 / 2,5	5189	2,1 / 4,0	-1,9	-1,9	23,0	10,3
Эстонія	VI. 1992	-1,1 / 6,0	3564	3,3 / 4,0	-1,2	-4,6	2,7	1,5
Балгарыя	II. 1991	2,4 / 5,0	1510	0,3 / 9,0	-1,0	1,8	3,0	8,2
Румынія	1991	-3,2 / 1,5	1515	45,8 / 43,0	-1,1	-2,6	6,0	22,5
Латвія	VI. 1992	0,1 / 4,0	2582	2,4 / 3,5	-1,0	-4,2	2,4	2,4
Літва	VI. 1992	-4,2 / 2,0	2880	0,8 / 1,0	-1,5	-8,6	2,4	3,7
Беларусь	XI. 1994	3,4 / 3,9	1777	293,8 / 183,0	0,5	-3,0	0,8	10,2
Расія	IV. 1995	3,2 / 6,5	2249	85,7 / 20,0	33,4	-1,6	21,0	146,0
Украіна	XI. 1994	-0,4 / 4,0	1619	22,7 / 26,0	-0,2	-1,3	3,9	49,5

На глыбіню ўкаранення рынкавых адносін прама паўплывалі знешнія капіталаўкладанні, якія, як заўважана, накіроўваліся выключна ў недзяржаўны гаспадарчы сектар

постсацыялістычных краін Еўропы. Таму ступень сталасці рынкавых адносін знаходзіцца ў прамой залежнасці ад аб'ёму замежных інвестыцый. Рэйтынг атрымальнікаў замежных інвестыцый, якія ўкладзены ў 1999 г. (у дол. ЗША на душу насельніцтва), наступны: Венгрыя – 2070, Славенія – 1350, Чэхія – 1260, Польшча – 945, Славакія – 342, Румынія – 191, Балгарыя – 189. Найбольш сціплую прывабнасць прадэманстравалі Беларусь – 45 дол., Украіна – 54, Расія – 94.

Структурная перабудова эканомікі. Эканамічная палітыка кожнага з урадаў пераходных краін, нацэленая на дасягненне рынкавых адносін, базіравалася на заахвочванні вырабу прамысловай прадукцыі на экспарт, на стымуляванне развіцця малых і сярэдніх прадпрыемстваў. Прымаўся курс на ўдасканаленне сферы абслугоўвання ўнутры краіны і далейшае развіццё працэсу інтэграцыі ў еўрапейскія структуры. Сярод задач першаступеннай важнасці фігуравалі таксама ўзмацненне канкурэнтаздольнасці нацыянальных эканомік, правядзенне рэструктурызацыі дзяржаўных галін гаспадаркі, папярэджанне празмернага беспрацоўя, дапамога сацыяльна неабароненым слаям насельніцтва. Гэтыя захады і патрэбы абумоўлівалі неабходнасць значнай структурнай перабудовы эканамічнага патэнцыяла кожнай асобнай дзяржавы сярэднееўрапейскага рэгіёна.

Паслядоўная структурная перабудова станавілася магчымай пры наяўнасці шэрагу фактараў, сярод якіх былі:

- прыход да ўлады палітычных лідэраў-рэфарматараў;
- стварэнне кампетэнтных каманд эканамічных рэфарматараў у ключавых міністэрствах і эканамічных інстытутах;
- падрыхтоўка і выкарыстанне спецыяльных нацыянальных кадраў менеджэраў;
- наяўнасць нацыянальнага і прыток замежнага капіталу ў аб'ёмах, дастатковых для эканоміка-структурнага манеўравання.

Буйнейшай праблемай структурнай перабудовы стала трансфармацыя і прыватызацыя стратных гігантаў сацыялістычнай індустрыі. Пасля шматлікіх бясплённых спроб іх аздаўлення (санацыі) намаганні дзяржавы справа аб прыватызацыі ў большасці краін рэгіёна перадавалася спецыяльна створанаму фонду. Фонд станавіўся ўласнікам акцый і прадаўцом гэтых прадпрыемстваў. Дзеля санацыі ён клапаціўся аб тым, каб крэдыторы неплацежаздольных і стратных прадпрыемстваў скарацілі свае фінансавыя прэтэнзіі ці забіралі даўгі акцыямі. Далей для правядзення прыватызацыі патрабавалася рэструктурызацыя дзяржуласнасці. Фонд на падставе ацэнак фінансавага стану дзяліў яе, як правіла, на тры групы: а) у асноўным здаровыя прадпрыемствы; б) прадпрыемствы са структурнымі праблемамі; в) прадпрыемствы, вызначаныя для ліквідацыі. Рэструктурызацыя дзвюх апошніх груп вылівалася ў дзяленне прадпрыемстваў на больш дробныя і поўнасамоўстойныя юрыдычныя асобы, якія падлягалі пакупцы і якія, у сваю чаргу, вырашалі праблемы лішкаў рабочай сілы і вялі перагаворы з крэдытарамі аб спосабах вяртання даўгоў.

Прыкметныя структурныя змены ў гаспадарчым комплексе большасці пераходных краін назіраліся з сярэдзіны 90-х гг. Аб гэтым сведчылі, па-першае, пераарыентацыя знешняга гандлю, дзе прыкладна дзве трэці экспартна-імпартных акцый стала прыпадаць на рынкі ЕС, па-другое, змены ў структуры галін з пункта гледжання ўтварэння новага кошту: палову і больш яго сталі ствараць у сферы паслуг, вырасла яго доля ў будаўніцтве і, наадварот, рэзка спала – у прамысловасці.

Аб ступені сталасці структурнай перабудаванай эканомікі краін Сярэдняй Еўропы сведчыць назіранне аб распаўсюджанні расійскага фінансавага крызісу летам 1998 г. Крызіс выклікаў у

свецце спад даверу да так званых уваходзячых рынкаў. Аднак фінансавыя рынкі большасці краін рэгіёна пасля нязначных ваганняў вярнуліся да нормы. Стала зразумелым, што ўжо нельга трактаваць усе краіны так, як Расію, Венгрыя, Польшча, Славенія, Чэхія, нават вельмі залежная ад гандлю з Расіяй Эстонія выпалі з абоймы ўваходзячых і дасягнулі групы так званых пераўтваральных рынкаў. Яны зраўняліся з краінамі Лацінскай Амерыкі, дзе працэсы трансфармацыі разгарнуліся значна раней.

Паказчыкі эканамічнага развіцця. Павелічэнне аб'ёмаў ВУП і прамысловай прадукцыі, зніжэнне ўзроўню інфляцыі, рост унутранага і знешняга гандлю і іншыя паказчыкі пацвярджаюць факт укаранення рынкавых адносін як галоўнага дасягнення эканамічнай трансфармацыі.

Урады, прадэманстраваўшы палітычную волю, змаглі сфарміраваць каманды прафесіяналаў, максімальна скарацілі час на перабудову эканамічных падсістэм. Перад пачаткам рэформ эканамісты не прагназавалі такога моцнага падзення ВУП. У сярэднім па 25 краінах ЦУЕ аб'ём вытворчасці скараціўся на 40 %. Ужо ў 1998 г. у 20 з іх назіраўся эканамічны рост. У сярэдне-еўрапейскім рэгіёне падзенне было меншым, чым у краінах былога Савецкага Саюза (акрамя краін Балтыі). За 10 год рэформ толькі Польшча, Славенія і Славакія перавысілі ўзровень 1989 г. Калі ж браць 6-гадовы перыяд з пачатку рэформ, то толькі палякам удалося аднавіць узровень ВУП. У краінах Сярэдняй Еўропы было адноўлена 90 % ад узроўню 1989 г., у той час як у краінах Балтыі – 70 %, у краінах экс-СССР – толькі 60 %. Хоць паказчык ВУП і мае шэраг істотных недахопаў пры ацэнцы пераходнай эканомікі, але з улікам іншых паказчыкаў можна ацаніць эфектыўнасць розных нацыянальных мадэляў (гл. вышэй табл. 2, 3).

Так, ВУП у 1998 г., у параўнанні з 1989-м, аказаўся лепшым у той жа Польшчы – 123 %; у Славеніі і Славакіі ён зраўняўся з першым годам трансфармацыі, у Чэхіі склаў 97 %, Венгрыі – 95 %. У астатніх пераходных краінах ён вагаўся ў межах ад 42 % (Украіна) да 89 % (Эстонія); Беларусь дасягнула 81 %.

Падобную дынаміку меў і рост вытворчасці з моманту найбольшага падзення (1989 г.) да канца 1998 г. Так, пасля значнага падзення вытворчыя паказчыкі за гэты перыяд выраслі: у Польшчы на 42,6 %, Славакіі – на 32,9, Славеніі – на 25,4, Венгрыі – на 16,3, Чэхіі – на 12,8 %. У Румыніі і Балгарыі (як і ў Расіі) вытворчасць у цэлым дасягнула ўзроўню 1989 г. Аднак значнасць гэтых дасягненняў можна правільна ацаніць толькі супастаўленнем з узроўнем ВУП (дол. ЗША) у пераліку на душу насельніцтва за гады трансфармацыі. Дадзены паказчык найбольш аб'ектыўна расстаўляе краіны ў рэйтынг вытворчых здольнасцей. Такі рэйтынг у канцы 1999 г. выглядаў наступным чынам: Славенія – 10,0 тыс. дол. (11,5 тыс. у 1989 г.), Чэхія – адпаведна 5,18 тыс. і 8,2 тыс., Венгрыя – 4,85 тыс. і 6,08 тыс., Польшча – 4,0 тыс. і 5,6 тыс., Славакія – 3,65 тыс. і 6,96 тыс., Эстонія – 3,56 тыс. і 6,47 тыс., Літва – 2,88 тыс. і 3,6 тыс., Латвія – 2,58 тыс. і 5,2 тыс., Расія – 2,24 тыс. і 5,6 тыс., Беларусь – 1,77 тыс. і 6,66 тыс., Украіна – 1,6 тыс. і 4,66 тыс., Румынія – 1,5 тыс. і 3,2 тыс., Балгарыя – 1,5 тыс. і 3,0 тыс.

Неабходнай умовай размеранага перспектывага развіцця з'яўляецца барацьба з інфляцыяй, пагражаючай вынікам усіх рэформ. Паступовае зніжэнне цэнаў пасля заканамернага інфляцыйнага шоку на пачатку 90-х гг. лічыцца поспехам рэформ. Славакія і Чэхія ў гэтым сэнсе да 1996 г. дасягнулі большага, чым астатнія. Жорсткая бюджэтная і фінансавая палітыка, падтрыманая цэнтральнымі банкамі разам са спрыяльнай макраэканомікай на старце рэформ сталі ў гэтых краінах добрым фундаментам для барацьбы з інфляцыяй. Польшча нясе на сабе ярмо інфляцыі, хоць і мае лепшыя перспектывы, чым Венгрыя.

У наступныя гады сітуацыя часткова змянялася і ў цэлым па стане на канец 1999 г. працэнт гадавой інфляцыі нацыянальных валют склаў: у Балгарыі – 0,3, Чэхіі – 2,1, Харватыі – 6,0, Славакіі – 6,1, Польшчы – 7,3, Венгрыі – 10,0, Славеніі – 10,6, Румыніі – 45,8. Найбольш неспрыяльная сітуацыя ў Беларусі (293,8 %) і Расіі (85,7 %).

Дзейным фактарам эканамічнага росту дзяржаў Сярэдняй Еўропы стала пашырэнне знешняга гандлю. Асноўным гандлёвым партнёрам выступае Еўрапейскі саюз. Ажыўленне эканамічнай кан'юнктуры ў ім самім пасля 1993 г. аказала станоўчы ўплыў на гаспадарку краін-партнёраў. Праўда, гандаль з ЕС застаецца для іх адначасова адным з найбольш спрэчных момантаў. Спіс артыкулаў да ўзгаднення вельмі вялікі. Кожная краіна рэгіёна, як і сам Еўрасаюз, імкнецца як мага ахоўваць свае рынкі ад імпарту асобных тавараў. Тым не менш, дзякуючы выключна пашырэнню гандлю з ЕС, у 1994 г. сума экспарту ў пераліку на аднаго грамадзяніна краіны склала для Польшчы 440 дол., а для Чэхіі і Венгрыі – нават удвая больш.

Вызначальныя фактары пераўтварэнняў. У першай палове 1990-х гг. лакаматывамі эканамічнага развіцця транзітыўных краін былі:

- рост унутранага спажывання на аснове павышэння плацежаздольнага попыту свайго насельніцтва;

- пашырэнне наменклатуры і геаграфіі экспарту тавараў і паслуг.

З сярэдзіны 90-х гг. адбывалася паступовая змена прыярытэтаў, якія вызначаюць далейшы ход і глыбіню пераўтварэнняў. На першае месца выйшлі:

- зніжэнне сабекошту экспартнай прадукцыі з мэтай павышэння яе канкурэнтаздольнасці на знешніх рынках;

- інвестыцыі ў рэструктурызацыю і мадэрнізацыю перспектывных прадпрыемстваў.

Рэформы ў рэгіёне пацвярджаюць, што вызначальнымі фактарамі эканамічных пераўтварэнняў нельга лічыць наяўнасць прыродных рэсурсаў, высокіх тэхналогій, культурнага фактару. Сцвярджэнні, што эканамічны поспех гарантуюць вялікія памеры дзяржавы, гучаць недарэчна і абвергнуты гісторыяй. Усе гэтыя фактары важныя, пажаданыя, але – спадарожныя. З другога боку, гістарычнае развіццё паказвае, што існуюць агульныя для ўсіх прынцыпы і метады дасягнення эканамічнай эфектывнасці. Іх забяспечвае дзяржава, якая дзеля нацыянальнага росквіту, па-першае, стварае структуры, якія цвёрда абараняюць права ўласнасці і, па-другое, сочыць за выкананнем усіх абавязкаў. Гэта і ёсць тыя фактары, якія адказваюць на асноватворныя пытанні: што рабіць і дзеля чаго старацца. Менавіта яны з'яўляюцца вызначальнымі фактарамі пераўтварэнняў.

4.7. Заходнія ўзоры ў дзяржаўна-палітычных сістэмах

Усталяванне новага дзяржаўнага ладу. На рубяжы 80–90-х гг. XX ст. спынілі сваё існаванне ўзнікшыя пасля Другой сусветнай вайны псеўдасацыялістычныя рэжымы ў краінах Сярэдняй Еўропы. У Польшчы гэта адбылося ў красавіку, у Балгарыі – у лістападзе, у Румыніі – у снежні 1989 г., у Венгрыі – у красавіку, у Албаніі – у снежні 1990 г. Крах гэтых рэжымаў быў вынікам глыбокага палітычнага, эканамічнага, духоўнага крызісу і, як вынік, адхілення ад улады правячых там таталітарных структур, што называлі сябе камуністычнымі і рабочымі партыямі і сацыялістычнымі дзяржавамі.

Сярод шматлікіх прагнозаў ліквідацыі камунізму адсутнічаў настолькі лагодны сцэнарый, які фактычна быў увасоблены ў жыццё. Чакалася, што сістэма, усталяваная коштам мільёнаў

ахвяр, будзе абараняцца нават тады, калі яна зусім перастане адпавядаць грамадскім надзеям і цяргенню. Ніхто не дапускаў, што рэжым «партыя–дзяржа-ва» адыдзе такім аксамітным спосабам.

Хоць працэс пераходу ад аўтарытарнага праўлення да дэмакратыі ў большасці краін Сярэдняй Еўропы меў характар «перагаворнай рэвалюцыі», трэба падкрэсліць, што гэтым рэвалюцыям папярэднічалі выбухі масавага грамадскага пратэсту. Адзін з такіх пратэстаў у Польшчы закончыўся ўвядзеннем у снежні 1981 г. ваеннага становішча. У Румыніі рэвалюцыйныя падзеі суправаджаліся ўзброенымі стычкамі і ахвярамі, народнае паўстанне там змяло рэжым Н. Чаушэску, і ўлада перайшла ў рукі Фронта нацыянальнага выратавання, аснову якога склалі былыя камуністы, якія выступілі супраць дыктатуры. У Балгарыі адхіленне гэтых структур ад улады адбылося першапачаткова шляхам «вярхушачнага перавароту», адыходу ў адстаўку Т. Жыўкава і яго бліжэйшага акружэння. У Албаніі на першым этапе перамены адбываліся па ініцыятыве самога кіраўніцтва партыі і дзяржавы, толькі з палітбюро ЦК АПП і з урада былі выведзены найбольш адыёзныя фігуры, актыўна выступаўшыя супраць дэмакратычных рэформ.

Пасля дэмакратычных «аксамітных» або «перагаворных» рэвалюцый постсацыялістычныя, уключаючы постсавецкія, краіны ЦУЕ сталі на шлях, скіраваны да традыцый заходняга грамадства – дэмакратыі і рынкавай эканомікі. Фарміраванне заснаванай на верхавенстве права дэмакратычнай грамадскай сістэмы і з’яўляецца сутнасцю працэса палітычнай трансфармацыі ў гэтых краінах. На згаданым шляху больш істотных поспехаў дасягнулі краіны Сярэдняй Еўропы.

Правячым элітам сярэднеўрапейскіх дзяржаў доўга не ўдавалася канчаткова ўзгадніць прынцыпы палітычнага ладу. Паволі і з цяжкасцямі ішла праца над канстытуцыямі. Галоўная перашкода ўзнікла пры вырашэнні спосабу ажыццяўлення ўлады: ці ствараць парламенцкую дэмакратыю з моцным урадам, ці – прэзідэнцкую сістэму з шырокімі паўнамоцтвамі прэзідэнта і слабейшымі заканадаўчымі органамі. Да апошняга не ўдаецца таксама акрэсліць ступень цэнтралізацыі дзяржавы. У некаторых краінах (Польшча, Славакія, Балгарыя) тармазіліся працэсы развіцця мясцовага самакіравання. Назіраліся нават адваротныя працэсы: цэнтральныя органы перахоплівалі кампетэнцыю органаў самакіравання.

І ўсё ж за гады пераўтварэнняў дэмакратыя тут пусціла дастаткова глыбокія карані. Найперш удалося стварыць адносна трывалыя дзяржаўныя інстытуты дэмакратыі, забяспечыць падзел і баланс паміж рознымі галінамі дзяржаўнай улады. Ва ўсіх краінах стабілізавалася парламенцкая сістэма. Ні ў адной з іх не склалася прэзідэнцкая рэспубліка, не ўсталявалася моцная прэзідэнцкая ўлада. Усе яны з’яўляюцца парламенцкімі рэспублікамі. Прэзідэнт застаецца гарантам канстытуцыі, агульнанацыянальным аўтарытэтам, але нідзе не бярэ на сябе вызначэнне эканамічнай палітыкі і адказнасці за яе ажыццяўленне.

Уся паўната заканадаўчай ўлады належыць парламенту, а цэнтрам выканаўчай улады з’яўляецца ўрад. Прэстыж парламента забяспечваецца тым, што ён зацвярджае склад урада, ажыццяўляе кантроль за яго дзейнасцю, прымае законы і дзяржаўны бюджэт. Вопыт краін рэгіёна сведчыць, што найбольш эфектыўна функцыянуе такі парламент, у якім прадстаўлена як мага менш партый. Кожныя чатыры-пяць год праводзяцца парламенцкія і прэзідэнцкія выбары. Напрыклад, у Венгрыі яны адбыліся тры разы (усе былі чарговымі), у Балгарыі – пяць (двойчы былі датэрміновымі), у Польшчы – тройчы прэзідэнцкія і тройчы парламенцкія (адзін раз датэрміновыя). Асноўныя дэмакратычныя інстытуты дзейнічаюць як самарэгулюючы механізм.

Палітычныя свабоды, усталяванне рынку фарміруюць у дзяржавах Сярэдняй Еўропы новую сацыяльную структуру і адпаведна новыя сацыяльныя інтарэсы. Палітычны плюралізм, які мае на мэце выражэнне і абарону гэтых інтарэсаў, стаў рэальнасцю ў згаданых краінах. Аднак гэты плюралізм пакуль павярхоўны. Слой палітычных лідэраў шмат-аблічны, канкурэнцыя паміж імі вельмі вялікая. У краінах рэгіёна яшчэ недастаткова ўплываюць на станаўленне і ўмацаванне палітычных сіл свабодныя парламенцкія выбары і прадуманыя выбарчыя сістэмы.

Рэжымы, якія прыходзяць да ўлады ў выніку свабодных выбараў, яшчэ нельга лічыць дэмакратычнымі ў поўным сэнсе слова. Нерэалістычна спадзявацца на тое, што ў гэтых краінах у гістарычна кароткі прамежак часу адбудзецца пераход ад таталітарызму да дэмакратыі. Перадумовай такога пераходу з'яўляецца, як вядома, наяўнасць структураванай грамадзянскай супольнасці і дэмакратычных традыцый. І першае, і другое рэальна адсутнічала як у міжваенных буржуазных, так і ў пасляваенных камуністычных грамадствах краін Сярэдняй Еўропы. Далей, неабходная сацыяльная апора дэмакратыі на сярэдні клас, зацікаўлены ў стварэнні прававой дзяржавы. Такі слой фарміраваўся паволі, па меры таго, як людзі станавіліся рэальнымі ўласнікамі і на справе дасягаўся адчувальны прагрэс ад прыватызацыі прамысловых і сельскагаспадарчых прадпрыемстваў.

У большасці дзяржаў Сярэдняй Еўропы склаліся шматпартыйныя сістэмы. У пачатковай фазе палітычнай трансфармацыі ўзніклі сотні палітычных партый, грамадска-палітычных арганізацый і рухаў. У далейшым прапарцыянальная выбарчая сістэма, прадуманыя выбарчыя законы не заахвочвалі драблення палітычных сіл. Усё больш жорсткія правілы рэгістрацыі партый прывялі да стабілізацыі і ўзбуйнення партый. Яно адбывалася шляхам стварэння палітычных кааліцый, палі-тычных лагераў. У большасці краін рэгіёна актыўнасць у палітычным жыцці сталі праяўляць не больш 10-15 партый. Вядучымі сярод іх з'яўляюцца ліберальныя, посткамуністычныя (новыя сацыял-дэмакра-тычныя), аграрныя, хрысціянска-дэмакратычныя.

Усе палітычныя партыі стаяць на пазіцыях дэмакратыі і рынку. Знаходзячыся ва ўладзе ў Балгарыі, Венгрыі, Польшчы, Літве, сацыял-дэмакраты праводзілі правую сацыяльна-эканамічную палітыку, што сведчыць аб няздольнасці якіх-небудзь грамадскіх сіл прапанаваць альтэрнатыву неаліберальнай эканамічнай палітыцы. Але на гэтай аснове ўдаецца падтрымліваць грамадскую згоду. Экстрэмісцкія партыі і групы знаходзяцца на перыферыі палітычнага жыцця.

Асаблівасці дзяржаўна-палітычнага будаўніцтва ў краінах рэгіёна. Разам з агульнымі рысамі працэс палітычнай трансфармацыі ў розных краінах рэгіёна набыў сваю адметнасць. Яна абумоўлена асаблівасцямі дэмакратычных рэвалюцый 1989 г. у той ці іншай дзяржаве, рознай сацыяльна-эканамічнай сітуацыяй, суадносінамі палітычных сіл, узроўнем палітычнай культуры эліт і насельніцтва. У адных краінах аднапалатны парламент, у другіх – двухпалатны. У функцыянаванні адных і тых жа дзяржаўных інстытутаў ужываюцца адрозныя дэмакратычныя працэдуры. Не аднолькавы прагрэс дасягнуты ў стварэнні новага права. Разнастайнымі аказаліся інстытуты і формы кантролю за дзейнасцю ўрада, дзяржаўнай адміністрацыі. Рознай з'яўляецца структура ўрада, узровень дэцэнтралізацыі кіравання дзяржавай, правы органаў тэрытарыяльнага самакіравання.

У шэрагу краін у палітычным жыцці ўладараць новыя, створаныя пасля дэмакратычных рэвалюцый палітычныя партыі, у іншых – партыі, што вышлі з «рэальнага сацыялізму». У адных краінах адроджаныя даваенныя партыі іграюць важную ролю ў палітычнай сістэме, у другіх – аказаліся палітычным анахронізмам. У адным шэрагу дзяржаў на левым флангу

палітычнага спектра вядучыя пазіцыі замацавалі новыя сацыял-дэмакратычныя партыі, у шэрагу іншых – традыцыйныя.

Саступіўшыя класы аддалі палітычную ўладу, але ў многіх краінах рэгіёна захавалі моцныя пазіцыі як у структурах улады, так і ў эканамічнай сферы. Насуперак пачатковаму энтузіязму з нагоды ўзнаўлення суверэнітэту і вялікай грамадскай падтрымкі, чым цешыліся дэмакратычныя сілы, даволі хутка аказалася, што фарміраванне дэмакратычнай грамадскай супольнасці з высокім узроўнем сацыяльнай актыўнасці і ўсеагульным удзелам грамадзян у кіраванні будзе працэсам доўгім і больш складаным, чым уяўлялася. Нават у канцы 1990-х гг. гэты працэс не быў завершаны ў большасці дзяржаў рэгіёна.

Эканамічныя перамены стымулююць істотнае пераўтварэнне структуры грамадства: складваюцца новыя групавыя інтарэсы і фарміруюцца новыя сацыяльныя падзелы. Адпаведна ім адбываецца дыферэнцыяцыя палітычнай сцэны. Аднак у большасці пераходных краін разам з ростам усведамлення ўласных інтарэсаў унутры сацыяльных груп і класаў расце аддаленне і непавага ў адносінах да ўлады і палітычных партый, ухіленне ад палітыкі, падае палітычная актыўнасць.

У выніку паспяховай палітычнай трансфармацыі большасці краін сярэднеўрапейскага рэгіёна ўдалося стварыць механізмы забеспячэння дынамічнай палітычнай стабільнасці, якая дазваляе на кансенсуснай аснове ўлічваць інтарэсы разнастайных груп грамадства, ажыццяўляць у выпадку напружанасці змену ўладных палітычных сіл і тым самым карэктываваць сацыяльна-эканамічную палітыку. Але агульнарэгіянальнага поспеху ў вырашэнні дадзеных задач пакуль няма.

Перайманне заходніх стандартаў улады і кіравання. Важнейшым фактарам, вызначыўшым дэмакратычны характар палітычнага працэсу ў краінах Сярэдняй Еўропы, з'яўляецца міжнародны. Усе дзяржавы рэгіёна імкнуцца стаць членамі еўрапейскіх ваенна-палітычных і эканамічных арганізацый. Адною з галоўных умоў прыняцця ў НАТО і ЕС з'яўляецца дэмакратычны характар палітычнай сістэмы. Гэта мэта застаўляе грамадства і палітычныя сілы краін-прэтэндэнтаў ахоўваць і развіваць дэмакратыю. Мяркуюцца: калі гэтыя краіны будуць паўнапраўнымі членамі НАТО і ЕС, то працэс дэмакратычных перамен у іх стане незваротным. Калі ж гэтага не адбудзецца, то зусім магчымы пераход некаторых з іх да якогасці тыпу недэмакратычнай палітычнай сістэмы. Асабліва гэта можа стаць рэальным, калі падтрымку значнай часткі грамадства атрымаюць экстрэмісцкія сілы злева ці справа. Тады запатрабаванымі акажуцца ідэі нацыяналізму, радыкальнага камунізму і інш.

Заходняя палітычная сістэма, якая пераносіцца ў былыя камуністычныя краіны, цяжка адаптуецца да мясцовых рэалій. Тут пакуль што не набылі моц рэальныя аналагі палітычных і сацыяльных крытэрыяў Захаду. Эканамічны і палітычны лібералізм не знаходзіць апоры сярод класа ўласнікаў і прамысловых менеджэраў. Ды і кіруючая верхушка былой дзяржаўнай прамысловасці таксама процістаіць лібералізму, у той час як рабочы клас і немагчымыя слаі насельніцтва актыўна падтрымліваюць прыватызацыю. Сацыял-дэмакратычныя партыі па вялікім рахунку не з'яўляюцца партыямі рабочага класа. Прышоўшы да ўлады, яны сталі ажыццяўляць сацыяльна-эканамічныя праграмы, якія па заходніх мерках з'яўляюцца правымі. У выніку палітычныя партыі вымушаныя пераасэнсоўваць падзяляючыя іх крытэрыі, а традыцыйныя паняцці «правыя» і «левыя» пераблыталіся.

Палітычны настрой грамадства. За дзесяць год рэформ палітычная трансфармацыя ў большасці краін Сярэдняй Еўропы стала рэальнасцю. Але працэс развіцця грамадзянскай актыўнасці працякае марудна: па-ранейшаму нехапае вопыту, уменняў, сродкаў і падтрымкі для

незалежных грамадскіх ініцыятыў. Пры гэтым большасць грамадства не імкнецца праяўляць уласны ўдзел у дзеяннях такога тыпу, дэманструючы пасіўнае чаканне дапамогі з боку дзяржавы ці ўцягваючыся ў канкурэнтную барацьбу на новаствараемым рынку з мэтай абароны альбо паправы ўласнага стану жыцця.

Адным з паказчыкаў невысокай актыўнасці грамадзян і абмежаванага даверу да дэмакратычных механізмаў становіцца падзенне абсалютных паказчыкаў удзелу ва ўсеагульных выбарах. Для прыкладу, у Польшчы падчас выбараў у органы вышэйшай улады і мясцовага самакіравання ўдзел у галасаванні склаў: у 1989 г. – 62,3 %, у 1994 – ледзьве 33,8 %.

Ужо стала адметнай рысай дэяметральная змена ўкладаў на палітычнай сцэне краін Сярэдняй Еўропы ў выніку парламенцкіх альбо прэзідэнцкіх выбараў. Яна тлумачыцца атмасферай незадаволенасці грамадзян, выкліканай высокімі сацыяльнымі стратамі ў ходзе эканамічных перамен. На выбарах, як правіла, галасуюць супраць рэфарматараў-банкрутаў, а не рэформ. Тады на змену антыкамуністычным партыям і плыням да ўлады прыходзяць прадстаўнікі палітычных рухаў, што маюць камуністычны радавод. У той жа Польшчы парламенцкія выбары восенню 1993 г. выйгралі: посткамуністычны блок Саюз левых дэмакратаў (СЛД – спадкаемца ПАРП) і Польская сялянская партыя (ПСП – прадаўжальнік Саюза сялянскіх рухаў у перыяд ПНР). А ў выніку прэзідэнцкіх выбараў восенню 1995 г. на змену правадыкальнаму Л. Валенсу прыйшоў сацыял-дэмакрат (былы камуніст) А. Квасьнеўскі. Такая ж сітуацыя ўжо неаднойчы мела месца ў Балгарыі, Венгрыі, Літве і інш.

Характэрна, што правыя групы, пацярпеўшыя паражэнне на парламенцкіх выбарах, вымушаны поўнасьцю адыходзіць ад улады і часам нават не пападаюць у склад новых заканадаўчых органаў, аказваюцца такім чынам у пазাপарламенцкай апазіцыі.

У выніку палітычных змен развіліся незалежныя, раней забароненыя пазародавыя ініцыятывы ў сферах працы, сацыяльнай дапамогі, адукацыі, аховы здароўя, навукі і культуры, жыллёвай, аховы навакольнага асяроддзя, мацярынскай і дзіцячай апекі, дагляду старых і нямоглых. Гэта сведчыць аб нявыкарыстанай актыўнасці грамадзян і іх жаданні ўдзельнічаць у вырашэнні грамадскіх праблем.

Адной з найбольш супярэчлівых канстытуцыйных праблем з’яўляецца аб’ём сацыяльных, эканамічных і культурных правоў грамадзян. Крайне радыкальныя групы выступаюць за жорсткае прававое рэгуляванне гэтых праблем. Іншыя партыі і рухі выказваюцца за абмежаванае абвясчэнне сацыяльных правоў у канстытуцыі і прыстасаванне іх да гаспадарчых магчымасцей дзяржавы. Але найбольш прыхільні-каў збірае такая норма, як канстытуцыйная гарантыя сацыяльных правоў у аб’ёме, адпавядаючым мінімальным міжнародным стандартам.

Разам з тым яшчэ не сфарміраваліся эфектыўныя механізмы прадстаўніцтва, абароны і ўзгаднення спрэчных групавых інтарэсаў, у аса-бліваасці, не ўдалося стварыць неабходных умоў для вырашэння працоўных канфліктаў без забастовак. Значная частка забастовак пры гэтым мае эканамічны характар, часта яны ўзнікаюць без удзелу прафсаюзаў. Апошнія толькі пазней з імі кансалідуюцца, радзей – далучаюцца.

Яшчэ адна праблема, што настойліва патрабуе вырашэння, датычыцца пошуку мадэлі адносін паміж уладай і насельніцтвам. Сярэднеўрапейскія рэвалюцыі стварылі прэцэдэнт, калі масы ў небывалай ступені захапілі ўладу. Яркім прыкладам з’яўляецца румынская рэвалюцыя: камунізм тут рухнуў таму, што ўлада аказалася ў руках насельніцтва, якое адхінула былую сістэму, а затым аказала «крэдыт даверу» новым уладным структурам, створаным апазіцыйнымі сіламі. У больш цывілізаваных формах гэта паўтарылі і ў іншых краінах – прафсаюз «Салідарнасць» у Польшчы, чэхаславацкі «Форум».

Сітуацыя ў рэгіёне, пры якой масы вызначаюць характар палітычнай улады, істотна змяняе ўяўленне аб класічнай дэмакратыі. Формула апошняй – перыядычнае абранне прадстаўнікоў некалькіх уплывовых партый ва ўладныя органы – значна адрозніваецца ад сярэднееўрапейскай. Дастаткова сказаць, што ў некаторых дзяржавах субкантынента ў выніку выбараў ужо двойчы і тройчы змяняўся палітычны характар кіравання.

Выяўленне аптымальнай ступені ўдзелу насельніцтва ў фарміраванні структур улады з’яўляецца ключом да стварэння такой палітычнай сістэмы, якая захавала каштоўнасці класічнай дэмакратыі і забяспечыць іх больш адэкватнае выкарыстанне ў новай рэальнасці. Калі такая сістэма складзецца ў краінах Сярэдняй Еўропы, то яна знойдзе падтрымку і нават запатрабаванне Захаду, дзе распаўсюджанне экстрэмізму таксама выклікае неабходнасць мадэрнізацыі дэмакратычных інстытутаў. Шансы рэгіёна вынайсці такую плюралісцкую і дэмакратычную сістэму, якая ўзбагаціць класічную еўрапейскую мадэль, зусім верагодныя.

Такім чынам, цэнтральнай праблемай дзяржаўна-палітычнага будаўніцтва ў краінах Сярэдняй Еўропы аказалася новая роля палітыкі ў грамадстве і яе сувязі з іншымі грамадскімі інстытутамі. За кароткі час рэгіён перайшоў ад цалкам палітычна кантралюемага грамадства да грамадства з абмежаванай палітычнай ініцыятывай. Адмова ад палітызаванасці курса ў народнай гаспадарцы прывяла да больш цеснага супрацоўніцтва паміж палітычнай элітай і вярхушкай менеджэраў і тэхнакратаў. Патэнцыял такога альянсу яшчэ вельмі вялікі на перспектыву. Для яго больш поўнага выкарыстання неабходна зменшыць усё яшчэ магутную ролю адміністрацыі ў сістэме ўлады.

4.8. Стварэнне сферы прыватнай уласнасці

Цяжкасці ўкаранення прыватнага сектара. Галоўная агульна-прызнаная мэта прыватызацыі – пераўтварэнне прадпрыемстваў у паў-накроўных рынковых суб’ектаў. Яна зводзілася ва ўсіх пераходных краінах да юрыдычнага змянення формы ўласнасці. Яшчэ да пераўтварэнняў прыватны сектар у эканоміцы сярэднееўрапейскіх краін існаваў толькі ў Польшчы і Венгрыі. У Славеніі і Чэхіі-Славакіі мелася дастаткова шмат самакіруемых прадпрыемстваў, якія афіцыйна лічыліся «грамадскімі», а на справе не мелі рэальнага ўласніка і апынуліся вотчынай самаўпраўства дырэктарату. З пачаткам рэформ недзяржаўныя формы ўласнасці набылі ролю своеасаблівага эксперыментальнага поля для пераймання вопыту новымі суб’ектамі гаспадарання, як айчыннымі, так і з суседніх краін. Дадатковым імпульсам да стварэння прыватнаўласніцкай сферы паслужыла малая прыватызацыя, а ў Чэхіі-Славакіі – яшчэ і рэстытуцыя (вяртанне гаспадарчых аб’ектаў у папярэдні прававы стан).

У краінах Сярэдняй Еўропы створаны значныя па маштабах прыватны сектар. Яго доля ў ВУП Чэхіі, Венгрыі, Славакіі перавышае 70–75 %, у Польшчы дасягае 60 %, у Румыніі – 52 %, у Балгарыі, Харватыі і Славеніі – 40–45 %. Асновай прыватнага сектара станавіліся малыя, сярэднія і зрэдку буйныя прадпрыемствы. Праблемы ўзніклі не столькі з-за нешматлікасці суб’ектаў прыватнай уласнасці ў большасці краін рэгіёна, колькі з-за іх слабасці. Замаруджвалася стварэнне ўмоў для рынкавай дзейнасці прыватнікаў, а галоўнае – многія з іх на справе не з’яўляліся суб’ектамі рынку. Прынамсі, у Чэхіі ў сярэдзіне 1990-х гг. праявіліся негатыўныя наступствы канцэнтрацыі капіталу ў інвестыцыйных фондах, а не ў руках уласнікаў.

Складанай задачай было арганічнае спалучэнне прыватызацыі дзяржсектара з праграмай эканамічных пераўтварэнняў, асабліва, выбар форм, схем і метадаў ажыццяўлення гэтага

працэсу. На продаж у першыя тры гады пераўтварэнняў краіны-лідэры выставілі 25–40 % дзяржуласнасці. Праз 8–10 год да 70 % яе ўжо папала ў прыватнае ўладанне. Тым не менш прыватызацыя буйных і сярэдніх прадпрыемстваў расцягнулася ва ўсіх транзітывых краінах на шмат год. Па некалькі год толькі ўзгадніліся законы аб пераўтварэнні ўласнасці прадпрыемстваў. Але і пасля гэтага прыватызацыя рухалася паволі. Напрыклад, у Славеніі, лідзіруючай па яе тэмпах, у канцы 1995 г. 2600 буйных і сярэдніх прадпрыемстваў, на якіх было засяроджана 77 % працуючых, знаходзіліся ўсё яшчэ ў грамадскай уласнасці. Затрымка прыватызацыі адмоўным чынам сказвалася на дасягненні прадпрыемствамі статусу эфектыўных рынкавых суб'ектаў, на павышэнні іх канкурэнтаздольнасці, перапрафіляванні іх вытворчасці ў адпаведнасці з патрабаваннямі ўнутранага і знешняга рынку, на перспектывах іх далейшага развіцця.

Аўтары рынкавага маніторынгу ўказвалі на дзесяць перашкод прыватызацыі, дзелячы іх на фінансавыя, сацыяльныя і арганізацыйна-прававыя. Сярод найбольш істотных аказаліся занадта нізкія заробкі работнікаў прыватызуемых прадпрыемстваў, слабая фінансавая кандыцыя аб'ектаў прыватызацыі, супраціўленне калектываў працэсу змены ўласнасці дзяржпрадпрыемстваў пераважна з-за небяспекі папасці ў рукі замежнага ўласніка, блакіраванне працэсу прыватызацыі з боку лідэраў прафсаюзаў, стварэнне адмоўнай атмасферы вакол прыватызацыі ў сродках масавай інфармацыі, а таксама адсутнасць прававога рэгулявання нерухомасці, перайшоўшай у прыватныя рукі, і агульны недахоп прававых прадпісанняў.

Нязначнасць макраэканамічных зрухаў, характэрная для большасці краін з пераходнай эканомікай, была абумоўлена маруднай прыватызацыяй, няяснымі правіламі раздзяржаўлення, умяшальніцтвам палітычных фактараў. Пацвердзілася небяспека, што не так цяжка змяніць форму ўласнасці, як знайсці інвестара для прыватызуемых фірм. Вельмі марудна прыхільнікі пераўтварэнняў усведамлялі, што прыватызацыя сродкаў вытворчасці – працэс надзвычай складаны і патрабуе не толькі ґрунтоўных эканамічных змен, але і змен у псіхалогіі, культуры. Глыбокія структурныя перамены нельга ўводзіць механічным спосабам, чэрпаючы гатовыя ўзоры з падручнікаў палітычнай эканоміі капіталізму. Рэформы неабходна было дастасоўваць да нацыянальных умоў. Тым не менш прыватызацыя ў такіх маштабах і ў такіх умовах, якія там склаліся, не мела прэцэдэнтаў. Нягледзячы на разнастайнасць падыходаў да прыватызацыі, агульнае заключалася ў яе карэкціроўцы па меры назапашвання вопыту. Удзел замежнага капітала прыўнёс заходні вопыт у кіраванне, новыя тэхналогіі, маркетынг, наладжванне дзелавых сувязей і да т. п.

Скажэнне правоў прыватных уладальнікаў. Былы сацыяліс-тычны свет праз 10 год пераўтварэнняў аказаўся перапоўнены новымі ўладальнікамі. Мільёны трымальнікаў акцый у краінах Сярэдняй Еўропы замянілі колішні пралетарыят. Але – парадокс: шмат трымальнікаў каштоўных папер, але мала ўласнікаў. У час прыватызацыйнага буму першай паловы 1990-х гг. тысячы прадпрыемстваў і арганізацый былі прададзены і вышлі з-пад кантролю дзяржаў. Вось у гэтых новых карпарацыях і не аказалася ў большасці выпадкаў сапраўднага гаспадара. Ім павінны быць уладальнікі акцый. Але яны не ведаюць сваіх правоў альбо ім не даюць іх выкарыстаць. Дырэктары кампаній, як правіла, захаваўшыя свае пасады з сацыялістычных часоў, з імі не лічацца, а то і з пагардай адносяцца да новых гаспадароў.

Кіраванне кампаніямі вядзецца неэфектыўна. І ад таго, ці прыйдзе сапраўдны гаспадар, залежыць поспех прыватызацыі і стварэнне паў-навартаснай сферы прыватнай уласнасці ўвогуле. А гэта ў сваю чаргу прадвызначае эканамічны рост рэгіёна. Інакш кажучы, краіны Сярэдняй

Еўропы ўжо маюць рынкавыя эканомікі, але ўся справа ў тым, што будзе дамінаваць у гэтых эканоміках – кланы ці законы. Гэта пытанне пакуль што адкрытае.

У Чэхіі сотні кампаній бяздзейнічаюць з-за інертнасці іх праўлен-няў, паколькі ні дырэктары, ні ўладальнікі акцый не бяруць кантроль на сябе. У Варшаве, як і ў іншых месцах рэгіёна, урад не лічыцца са сваімі ўнутранымі інвестарамі. Без кансультацыі і нават без папярэ-джання ўладальнікаў акцый міністр фінансаў Г. Калодка ў 1996 г. аб’явіў, што ўрад злівае прыватны кракаўскі банк «Пшэмыслова-гандлёвы» з дзяржаўным банкам «Гандлёвы». Толькі пасля ра-шучага пратэсту замежных акцыянераў прэм’ер-міністра прышлося ануляваць зліццё двух бан-каў. Безумоўна, не ўсё так змрочнае. У той жа Польшчы ёсць шмат прыкладаў сур’ёзнага па-дыходу да правоў трымальнікаў акцый. У «лянівویя» праўленні кампаній там ужо ўносіцца дух актыў-насці і адказнасці. Але наперадзе яшчэ велізарная праца.

Амаль на ўсіх рынках рэгіёна ўрады і паводзячыя сябе гаспадарамі менеджэры папросту зневажаюць правы дробных інвестараў, якія не абаронены законамі. Да таго ж і існуючыя за-коны не выконваюцца належным чынам. У пераплёт папаў нават сам Еўрапейскі банк рэкан-струкцыі і развіцця. У 1995 г. ЕБРР заплаціў 59 млн дол. за 10,5-працэнтную долю ў гіганцкай славацкай нафтахімічнай кампаніі «Славнафт», пасля чаго ўрад Славакіі штучна занізіў цану акцый і перадаў кантрольны пакет упраўляючаму «Славнафты».

Аднак, дарэмна чакаць, што ў хуткім часе разгарацца бунты трымальнікаў акцый. У кож-най сярэднеўрапейскай краіне акцыі так моцна рассяяны, што іх уладальнікі, маючы агульныя інтарэсы, не ў стане аб’яднацца і выступіць адзіным фронтам. Тым не менш, у розных краі-нах дробныя ўладальнікі акцый усё ж уздымаюць праблемы аб абмежаваным доступе да інфарма-цыі, аб нелаяльных адносінах з боку ўла-дальнікаў кантрольных пакетаў акцый, аб недаскана-ласці законаў і да т. п. У гэтай барацьбе яны рэдка выходзяць пераможцамі.

Галоўная ж справа, відаць, у тым, што менеджэры аказаліся каралямі. Толькі ў Польшчы прынятыя законы абмяжоўваюць працэнтную частку акцый для дырэктароў кампаній. Таму тут менш злоўжыванняў у дачыненні да астатніх уладальнікаў акцый.

Дзяржаўная падтрымка прыватнай сферы. Пры вырашэнні юрыдычных, палітычных, сацыяльных і эканамічных задач прыватызацыі важным клопатам дзяржавы было не нанесці страт бягучай вытворчасці, і гэта задача ў большасці выпадкаў выконвалася. Упор ра-біўся на фінансавую санацыю прадпрыемстваў і іх рэструктурызацыю, гэта значыць дапасаванне вы-творчасці да крытэрыяў плацежаздольнасці і попыту. Амаль паўсюдна (за выключэннем Сла-веніі, Славакіі) прыватызацыйная мадэль прадугледжвала платную форму змены ўласнасці, і толькі на этапе дасягнення макраэканамічнай стабілізацыі пачатку 1990-х гг. выкарыстоўвалася бясплатная прыватызацыя ў спалучэнні з грашовай як дапаўняльнай.

Безумоўна, пры ацэнцы сталасці прыватнай сферы было б няправільным разглядаць увесь рэгіён як адно цэлае. Вельмі многае залежыць ад таго, як урады ў часе прыватызацыі адносіліся да дзяржаўных прадпрыемстваў. Там, дзе ўпор рабіўся на хуткую прыватызацыю, заўсёды ўскладнялася кіраванне кампаніямі. Тыповы выпадак – Расія і Чэхія, дзе вёўся масавы распро-даж прадпрыемстваў. У параўнанні з імі Венгрыя і Польшча адалі перавагу павольнаму пады-ходу, у выніку чаго там арганізаваны першакласныя і добра кіруемыя кампаніі. Праўда, яны – кропля ў моры сярод адсталых кампаній, што ўсё яшчэ належаць дзяржаве.

Што датычыць Чэшскай Рэспублікі, то ў свой час захапляліся хутка праведзенай там пры-ватызацыяй вялікай колькасці прадпрыемстваў. Аднак у далейшым якасць кіравання карпара-цыямі і вынікі іх дзейнасці не апраўдалі чакання. Вопыт Чэхіі паказаў, што ажыццяў-лення дзяржавай адной толькі прыватызацыі недастаткова. За ёю павінны былі ўключацца ў працэс

актыўныя ўладальнікі і рынкі; менавіта апошнія або акупляюць намаганні, або жорстка караюць непаваротлівых. На жаль, Празе якраз не хапіла размаху. Справа ў тым, што працяглы час большасцю буйных чэшскіх кампаній кіравалі інвесты-цыйныя фонды, якімі валодалі, ў сваю чаргу, пераважна чэшскія банкі. Фонды не былі зацікаўлены ў тым, каб дабівацца ад дырэктараў добрых вынікаў дзейнасці ці нават звальняць іх. Ім дастаткова было нажывацца на гандлі акцыямі праз банк-ўладальнік і атрымліваць 2-працэнтную плату за менеджмент. З іншага боку, толькі нешматлікія менеджэры мелі акцыі кампаній, якімі яны кіравалі, а таму мала ціка-віліся вынікамі іх дзейнасці. Сітуацыя прывяла да таго, што рынак каштоўных папер фактычна адарваўся ад вытворчай сферы. Пазбаўле-ная неабходнай фінансавай падтрымкі, апошняя адрэагавала спадам дынамікі і прадукцыйнасці. З сярэдзіны 1990-х гг. Чэхія страціла пазіцыі прызнанага лідэра рэформ.

Іншая сітуацыя склалася ў Польшчы, дзе дробныя трымальнікі акцый набылі значныя правы і былі абаронены ад злоўжыванняў. Тут пакупнікі павінны абнародаваць факт, калі яны скупляюць больш за 5 % акцый якой-небудзь кампаніі, а калі яны скупляюць больш за 33 % акцый, то павінны атрымаць дазвол Камісіі па каштоўных паперах і фондавай біржы. Польшча хоць і запавольвала прыватызацыю, аднак стварыла самы сталы і паважаны рынак у рэгіёне. Многія з 56 кампаній, акцыі якіх каціруюцца на фондавай біржы, ужо ў 1997 г. лічылі-ся аднымі з найлепш кіруемых у Еўропе. Гэтыя кампаніі абавязаліся штомесяц публікаваць свае фінансавыя справаздачы. Актыўна функцыянавала фондавая біржа, яе ўплыў усебакова адчулі карпарацыі і кампаніі.

Нельга сцвярджаць, што па-за Польшчай усё дрэнна, аднак рынкі акцый у большасці сярэднееўрапейскіх краін засталіся малаліквіднымі, а правілы гульні на іх вызначаюць «свае» людзі. Таму кампаніі адчуваюць вынікі сваіх памылак толькі тады, калі гэта вядзе да скарачэння продажаў ці прыбыткаў. Курс акцый і іншыя паказчыкі мала ўплываюць на іх вытворчую дзейнасць.

З прыватызацыяй не спяшаліся і ў Славеніі. Пасля прыняцця ў снежні 1992 г. адпаведнага закону рэалізацыя ўрадавай праграмы зацягнулася, і гэты працэс не быў завершаны ў канцы 90-х гг., таму што частка найбольш буйных і стратных прадпрыемстваў адмовілася ад прыватызацыі, і іх лёс вырашае спецыяльна створаны дзяржаўны Фонд развіцця. Заўважым, што Славенія магла сабе дазволіць не спяшацца з прыватызацыяй як па палітычных, так і па эканамічных меркаваннях.

Што датычыць эканамічнай эфектыўнасці працы прыватызаваных прадпрыемстваў, то ва ўсіх пераходных краінах яна пакуль што істот-на не змянілася. Найбольшую эфектыўнасць дэманструюць тыя фірмы, дзе сярод акцыянераў пераважаюць занятыя на іх работнікі. Па сваіх памерах гэта малыя і сярэднія прадпрыемствы, якія да таго ж былі прыватызаваны на пачатку трансфармацыі. Палепшылася праца і тых буйных прадпрыемстваў-экспарцёраў, на якіх уласнасць прыкладна пароўну падзелена паміж унутранымі і знешнімі інвестарамі, уключаючы замежных.

Своеасаблівай формай дзяржаўнай падтрымкі стаў парадак банкруцтва. Часцей за іншыя «прагаралі» гандлёвыя аб'яднанні і фірмы, а таксама малыя будаўнічыя і выдавецкія прадпрыемствы. Прычынай гэтага, як правіла, была фінансавая няздольнасць і памылковыя рашэнні кіруючых асоб. Аднак таксама правілам стала непрызнанне прадпрыемствамі і менеджэрамі дапушчаных памылак. Абвінавач-валі контрагентаў, працоўны калектыў, недасканаласць заканадаўства і сквапную дзяржаву. Насуперак распаўсюджанай думцы працэдура бан-круцтва далёка не заўсёды аказвалася няшчасцем. Справа аб банкруцтве звычайна зацягвалася да 8 і

больш месяцаў. За гэты час даўжнік распараджаўся маёмасцю, павялічваў доўг, а нярэдка і спрадаваў усю нерухомасць, пакідаючы дзяржаве толькі нявырашаныя праблемы.

У большасці транзітывых краін паклапаціліся, каб прыватная ўласнасць, закліканая прыносіць карыснасць грамадзянам і дзяржаве, мела ў распараджэнні форум для падрыхтоўкі праектаў заканадаўчых актаў дзяржавы, выпрацоўкі грамадскай думкі аб умовах гаспадарання і ацэнкі дзейнасці суб'ектаў рынку. Арганізацыйна такі форум выглядаў як агульнадзяржаўная эканамічная палата з адпаведнымі функцыямі ці прадстаўніцтва мясцовых гаспадарчых палат у вышэйшай палаце дзяржаўнага прадстаўнічага органа. Пры гэтым самі гаспадарчыя палаты фарміраваліся з членаў прамысловых, сельскагаспадарчых, гандлёвых, рамесніцкіх і свабодных прафсаюзаў. Да іх далучалі федэрацыі работадаўцаў, якія станавіліся разам з дзяржавай партнёрамі ў перагаворах з прафсаюзамі, а часам і дзеючыя ў пераходнай краіне замежныя фірмы.

Роля і ўплыў ценявой эканомікі. Прыкметную частку прыватнай сферы склала ценявая (іншыя азначэнні: паралельная, падпольная) эканоміка. Да канца 1980-х гг. яна афіцыйна лічылася ўласцівай выключна дзяржавам капіталістычнага свету і развіваючыхся краін і асацыяравалася з дзейнасцю італьянскай мафіі, карупцыйным урадам Грэцыі ці гандлем зброяй і наркатыкамі ў паўночна-амерыканскіх і азіяцкіх краінах. Аднак гэты феномен існаваў у латэнтным выглядзе і ў сацыялістычных краінах. Палітычная і эканамічная трансфармацыя ў ЦУЕ аказалася толькі «з'яўленам святлом» для развіцця згаданай разнавіднасці эканамічнай дзейнасці. На працягу 90-х гг. ценявая эканоміка тут стала пастаяннай з'явай, стабілізавалася і сфарміравала ўласныя традыцыі.

У паняцце ценявой эканомікі ўваходзіць тая частка народнай гаспадаркі, якая па розных прычынах не ўлічваецца ў афіцыйнай статыстыцы і таму не ўплывае на паказчыкі нацыянальнага даходу. Найбольш распаўсюджанымі яе відамі з'яўляюцца падатковыя і мытныя парушэнні, кантрабанда і нелегальны гандаль, карупцыя, адмыванне брудных грошай і выкананне нелегальных, забароненых заняткаў.

Паводле меркаванняў эканамістаў, карані ценявой эканомікі постсацыялістычных краін выходзяць з папярэдняй сацыяльна-эканамічнай сістэмы, дзе распаўсюдзіліся пэўнага роду схемы. Сярод іх – так званая грамадская ўласнасць, не маючая нічога агульнага з рэальнай эканомікай. Неўключэнне сектара паслуг у нацыянальны даход прыводзіла да адхілення ў карыстанні дзяржаўнымі фінансамі. Цэнавая палітыка таксама не адпавядала агульным правілам попыту і прапановы і генерывала буйныя фінансавыя парушэнні. Далей, крыніцамі ценявой эканомікі трэба назваць так званую дачную гаспадарку ў былым СССР, непадаткаваны гандаль рознага роду таварамі ў Польшчы і Венгрыі і да т. п.

У працэсе пераўтварэнняў і паступовай змены адносін уласнасці на пачатку 90-х гг. у сярэднеўрапейскіх краінах адбывалася пераацэнка магчымасцей ценявой эканомікі. Рост гэтых магчымасцей быў непасрэдна звязаны з адкрыццём межаў, працэсам прыватызацыі і няспраўна дзеючай адміністрацыйна-прававой сістэмай. Падпольны сектар эканомікі развіваўся дынамічна паводле лозунга: «што не забаронена, тое дазволена». Адначасова акрэсліваліся адрозненні ў дынаміцы развіцця ценявой эканомікі ў асобных посткамуністычных краінах. Асаблівасці сацыялістычнай сістэмы гаспадарання і палітыкі ў папярэдняю эпоху, грамадскі менталітэт, заканадаўства, а таксама гіста-рычныя традыцыі і дэмакратычныя нормы сталі важнымі фактарамі, дэтэрмінуючымі размах ценявой эканомікі ў гэтых краінах.

Было б утопіяй сцвярджаць, што ценявая эканоміка ліквідавана нават у краінах-лідэрах пераўтварэнняў, нягледзячы на значную ўкара-нёнасць дэмакратычных вартасцей і той факт, што больш за 70 % іх нацыянальнага даходу паходзіць з прыватнага сектара. Захаванне нелегальнай

сферы ў іх эканамічным працэсе стала вынікам рэакцыі грамадскасці на растучыя супярэчнасці як вытворную ад спаду рэальных даходаў, высокіх фінансавых выдаткаў у так званым рэальным сектары эканомікі, росту беспрацоўя і інфляцыі. Побач з прычынамі эканамічнага характару існавалі і палітыка-прававыя матывы. Нестабільная прававая сістэма, «дзіравыя» мытныя палажэнні і адсутнасць каардынацыі ва ўзаемаадносінах з суседнімі дзяржавамі – толькі асобныя з іх. Дэцэнтралізацыя працэсу прыватызацыі і дрэнны кантроль за прыватызацыйнымі органамі, шырокаразвітая кантрабанда, абумоўленая спецыфічным геаграфічным станам рэгіёна, таксама спрыялі развіццю ценявой эканомікі сярэднеўрапейскіх дзяржаў.

Ацэнкі характару і распаўсюджання ценявой эканомікі вельмі разнародныя. З аднаго боку, крытыкуюцца крымінальныя злачынствы, адмыванне брудных грошай, слабасць дзяржаўнага кантролю над эканамічнымі працэсамі і растучая розніца ў даходах грамадства. З другога – выдзяляецца пазітыўны аспект падпольнага сектара эканомікі як своеасаблівага матара развіцця гаспадаркі і шансу для росту прыватных даходаў, а тым самым павышэння ўзроўню жыцця некаторых сацыяльных слаёў. Сапраўды, з эканамічнага пункту погляду інвестыцыі ў ценявую эканоміку гарантуюць максімальныя прыбыткі капіталу. Але адначасова ў рэальным сектары змяншаюцца даходы ад падаткаў, абмяжоўваюцца афіцыйныя вытворчыя магутнасці і тармозіцца прадукцыйнасць працы легальных суб'ектаў гаспадаркі. Спадаючы давер да дзяржавы, як арганізатара сацыяльнага і эканамічнага жыцця, і ўзмацненне крымінальных эканамічных адносін накаляюць сацыяльны клімат.

Ценявая эканоміка ў Венгрыі захавала найбольш цывілізаванае аблічча сярод іншых краін Сярэдняй Еўропы. Прыбыткі з крымінальнай дзейнасці там ацэньваюцца ўсяго на 5–6 % ад нацыянальнага даходу, што складае ў параўнанні з краінамі рэгіёна невялікую долю. У Чэхіі таксама нелегальная сфера ахоплівае значна меншую частку эканомікі, чым у Польшчы, Славакіі, не гаворачы пра Расію. Найбольш істотнай пагрозай Польшчы з боку падпольнага рынку стала нелегальнае працаўладкаванне. Яно звязана непасрэдна з высокім беспрацоўем і няздольнасцю афіцыйнай эканомікі ствараць новыя месцы працы. Праца ў незарэгістраваным сектары набыла вельмі шырокі размах: колькасць нелегальна працуючых у канцы 1990-х гг. дасягнула 1 млн.

Ценявая эканоміка ў краінах Сярэдняй Еўропы – не толькі пераходная з'ява. Як стабільная і ў пэўным сэнсе прынятая гаспадарчая сфера, яна выконвае і пазітыўныя функцыі, асабліва там, дзе рэальная эканоміка не спраўляецца. Поўнае знішчэнне паралельнай эканомікі не адпавядае ні інтарэсам яе актыўных суб'ектаў, ні магчымасцям органаў дзяржаўнага кіравання. Больш верагодным выглядае паступовае абмежаванне разам з ліквідацыяй крымінальных фактараў у гэтай сферы. Адным з метадаў няхай частковага кантролю над ценявой эканомікай выступае канкрэтызацыя права ўласнасці ў згаданых краінах. У Чэхіі, Польшчы, Венгрыі ў гэтай сферы дасягнуты відавочныя поспехі. А вось Расія і астатнія краіны былога Савецкага Саюза знаходзяцца яшчэ ў «пялёнках» – у сэнсе стабілізацыі адносін уласнасці. Канкрэтныя арганізацыйна-прававыя і эканамічныя крытэрыі ў заканадаўстве павінны прадугледзець ліквідацыю негатыўных кампанентаў ценявой эканомікі.

Вопыт высакаразвітых краін (у асобных з іх паралельная эканоміка таксама даходзіць да 10 % ад вытворчасці нацыянальнага даходу) пацвярджае, што карпаратыўныя і не заўсёды легальныя формы палітыка-гаспадарчай сістэмы дапушчальныя пры ўмове, калі яны падпарадкоўваюцца закону, не пагражаюць дэмакратычным формам праўлення і паддаюцца хоць бы частковаму дзяржаўнаму ці тэрытарыяльнаму кантролю. Тады яны дапаўняюць, а не замяшчаюць існуючую эканамічную сістэму. Дадзены вопыт надзвычай карысны для ўсіх без выключэння.

чэння дзяржаў Сярэдняй Еўропы, таму што ў блізкай перспектыве ценявая эканоміка там напэўна не страціць свайго ўплыву, галоўным чынам, з-за існуючай дынамікі яе развіцця.

4.9. Перабудова сацыяльнай сферы па заходніх стандартах

Новыя крытэрыі сацыяльнага жыцця. Рэканструкцыя асноў палітычнага і эканамічнага жыцця ў краінах Сярэдняй Еўропы зрушыла невядомыя дагэтуль рэзервы сацыяльнай актыўнасці. Яны з'явіліся як дзякуючы індывідуальнаму прадпрымальніцтву, так і ўтварэнню новых гаспадарчых арганізмаў, дэмакратычных інстытутаў і сацыяльных суб'ектаў.

Развіццё рынкавых адносін без фарміравання дасканалай сістэмы сацыяльнай абароны не можа быць паспяховым. Сацыяльная небяспека ад павелічэння колькасці пражываючых ніжэй рысы беднасці агуль-навядомая. Між тым, у сацыяльным жыцці краін рэгіёна ўзніклі з'явы, невядомыя дагэтуль. Значная іх частка мае негатывную афарбоўку: беспрацоўе, абмежаваныя магчымасці працаўладкавання, новыя з'явы грамадскай паталогіі. У вочы кідаюцца значныя разыходжанні паміж жаданымі вынікамі ад рэформ і рэальнасцю. Сацыяльны кошт пераўтварэнняў аказаўся значна вышэй, чым першапачаткова меркавалі рэфарматары, і тым больш – чым чакалі шырокія слаі насельніцтва.

Асновай ідэалогіі рэфарматараў стала ліберальная мадэль пераходу да рынку, арыентаваная на аслабленне ўмяшання дзяржавы ў вырашэнне індывідуальных праблем грамадзян. Адаптуючыся да яе, насельніцтва стала больш спадзявацца на ўласныя сілы. Але пры гэтым сацыяльна-эканамічная сістэма пакуль не стварыла неабходнай прасто-ры для свабоднай самарэалізацыі. Частка насельніцтва аказалася ня-здольнай адэкватна рэагаваць на гэтыя перамены.

Асабліва балюча на сацыяльную сферу ўплывала беспрацоўе. Па яго ўзроўні паміж краінамі рэгіёна існуюць значныя адрозненні. Толькі Чэхія з'яўляецца рэкардсменам свету па захаванні беспрацоўя на нізкім узроўні. У 1995 г. паказчык беспрацоўя склаў: у Чэхіі – 3,6 % ад усяго працаздольнага насельніцтва, у Эстоніі – 5,5 %, у Венгрыі – 9,3 %, Румыніі – 9,8 %, Балгарыі – каля 12 %, Славакіі – 12,8 %. Самая неспрыяльная сітуацыя ў Польшчы – 13,3 %. У наступныя гады згаданыя паказчыкі ў цэлым захаваліся. Праўда, да лічбаў аб узроўні беспрацоўя трэба адносіцца крытычна. Афіцыйныя даныя завышаны па двух прычынах: статыстыка не прадугледжвае незарэгістраванай працы ў ценявой эканоміцы, дзе паводле даследаванняў, напрыклад, у Польшчы ў 1992–1997 гг. стваралася да 14 % даходаў насельніцтва. З другога боку, у вялікіх гарадах рабатадаўцы пастаянна мелі цяжкасці з запаўненнем рабочых месц. Тым не менш задачай палітыкаў застаецца пераадоленне праблемы беспрацоўя, выкліканай радыкальнымі пераменамі гаспадарчага і палітычнага механізмаў краін рэгіёна.

Узнікненне канкурэнтнасці на рынку працы стварыла сітуацыю, пры якой узраслі цана і аплата працы, але адначасова – і складанасць заробкаў. Абмежаванне ці адмова гаспадарчых суб'ектаў ад сацыяльнай функцыі, арыентацыя толькі на дасягненне прыбытку паўплывалі на ўзровень жыцця многіх сямей.

Такім чынам, рынкавыя механізмы па сутнасці ўскладнялі дасягненне высокай ступені сацыяльнай салідарнасці, інтэграцыі, бяспекі і роўнасці. Яны хутчэй спрыялі росту няпэўнасці і дыферэнцыяцыі.

Новыя з'явы сацыяльнай паталогіі. Для значнай часткі працоў-ных узнікла неабходнасць удасканалення кваліфікацыі або змены месца працы ці пасады. Ускладнілася планаванне сямейнага бюджэту. Запатрабаваліся новыя спосабы задавальнення аснатовных патрэб.

Гэтаму спадарожнічала і небяспека паглыблення сацыяльнай дэзінтэ-грацыі. Глыбокае палітычнае расслаенне, проціпастаўленне інтарэсаў асобных класаў і сацыяльных слаёў, узроставаых і прафесійных груп, разладжанасць былых сувязей сярод членаў многіх сацыяльных і прафесійных арганізацый – усё гэта ў спалучэнні з цяжкасцямі штодзённага існавання і абвастрэннем канкурэнцыі ў многіх сферах жыцця прыводзіла да індывідуалізацыі грамадства, да звышканцэнтрацыі на ўласных праблемах, да пагаршэння адносін між людзьмі.

Акрамя таго, існавала пагроза паглыблення іншых з’яў сацыяльнай паталогіі, звязанай як з нестабільнымі прававымі нормамі, са змяншэннем кантролю дзяржавы над паводзінамі асобы, так і з немагчымасцю хутка справіцца са складанай сітуацыяй.

Раней лічылася правілам: чым багацей краіна, тым менш нара-джаецца ў ёй дзяцей. Краіны Сярэдняй Еўропы не вызначаюцца багаццем, але далучыліся да кола выміраючых народаў. Пачынаючы з 1995 г., у Польшчы на 109 памерлых стала нараджацца толькі 106 дзяцей. Павелічэнне лічбаў радзін вызначана для Славакіі адной з важнейшых задач урада. З пачатку 90-х гг. адмоўны натуральны прырост занатоўвала Балгарыя. Паводле афіцыйных дадзеных, у 1993 г. у Польшчы з’явілася на свет дзяцей на 20 % менш, чым у 1989 г., у Балгарыі – на 25 %, у Румыніі – на 30 %. Такі моцны спад радзін не рэгістраваўся нават у час Другой сусветнай вайны. Колькасць жыхароў Літвы з 1992 да 2000 г. зменшылася на 48 тыс. чалавек, або на 1,3 %, а вяселляў у 1999 г. адбылося ў 2 разы менш, чым у 1992. Насельніцтва Эстоніі, паводле перапісу 2000 г., вымірае. У сярэднім на пяць эстон-скіх сем’яў прыходзіцца адно дзіця. Ва ўсіх краінах адзначаецца трывожная тэндэнцыя павелічэння лічбы абортаў на фоне змяншэння радзін. Яна была заўважана яшчэ раней, аднак з сярэдзіны 90-х гг. тэмп гэтых змен стаў выклікаць трывогу.

Фарміраванне новага сярэдняга класа. У краінах Сярэдняй Еўропы яшчэ ў самым пачатку сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў лічылася агульнапрызнаным, што для паспяховага пераходу да рынку неабходная грамадзянская супольнасць з устойлівай сацыяльнай структурай. Цэнтральным кансалідуемым звязом гэтай супольнасці з’яўляецца магутны сярэдні клас.

Большасць краін рэгіёна падышлі да рынкавых рэформ з даволі развітым сярэднім класам. У 80-я гг. яго асноўныя прадстаўнікі – кваліфікаваныя рабочыя, інтэлігенцыя, кіраўнічы персанал – займалі ўплывовыя пазіцыі (да 40 % насельніцтва) у сацыяльнай структуры, набліжаючыся да паказчыкаў развітых заходніх дзяржаў, дзе сярэдні клас дасягае 50–70 % ад агульнай колькасці насельніцтва.

Арыентацыя сярэдняга класа на атрыманне высокіх даходаў дзякуючы ўдасканаленню сваіх прафесійных навыкаў выгадна адрознівала яго ад іншых катэгорый насельніцтва напярэдадні пераходу да рынку. Але рэальна сярэдні клас аказаўся не ў стане вытрымаць жорсткі сацыяльна-эканамічны прэс, хоць у асноўнай масе і падтрымаў рынкавыя пераўтварэнні. Патэнцыял сярэдніх слаёў у значнай ступені перастаў быць патрэбным, а ўзровень рэальных даходаў насельніцтва да 1994 г. панізіўся ў Балгарыі на 50 %, Румыніі – на 35–40, Польшчы – на 28–30, Чэхіі і Славакіі – на 25–30, Венгрыі – на 15 %. У асобных сярэднеўрапейскіх краінах беспрацоўе перавысіла 10-працэнтны ўзровень. Працэс збяднення ахапіў шырокае слаі насельніцтва.

У выніку стары сярэдні клас страціў ранейшае ўстойлівае становішча ў грамадстве. Яго фактычнае выраджэнне істотна звужыла сацыяльную базу рынкавых пераўтварэнняў у Сярэдняй Еўропе.

Усвядоміўшы прыныповую немагчымасць прыпыніць імклівы працэс крушэння «старых» сярэдніх слаёў, дзяржавы рэгіёна арганізавалі стварэнне «новага» сярэдняга класа з ліку дроб-

ных і сярэдніх бізнесменаў, прадпрымальнікаў, фермераў, а таксама прадстаўнікоў гуманітарных прафесій. Аснова для гэтага была закладзена яшчэ на пачатку 90-х гг. У гэты час сярэдне-еўрапейскія краіны ўвялі ў заканадаўства афіцыйныя дакументы, якія істотна пашырылі легітымныя рамкі для паскоранага развіцця прыватнапрадпрымальніцкай дзейнасці. Тым самым у постсацыялістычных краінах створана заканадаўчая база ўмацавання сярэдняга класа, магчымасць распачаць уласную справу, выкарыстаць наёмную працу. У выніку рэзка ўзрасла доля афіцыйна зарэгістраваных прадпрымальнікаў. У 1993 г. сярод агульнай колькасці працаздольнага насельніцтва яна складала ў Польшчы звыш 50 %, Чэхіі – 20, Балгарыі і Венгрыі – да 11, Славакіі – 10, Румыніі – 2 %.

Змены ў сацыяльнай структуры выклікалі адток інтэлігенцыі ў бізнес. Першапачаткова туды адбываўся наплыў пераважна некваліфікаваных працаўнікоў, што яскрава адбівалася на цывілізаванасці бізнесу. Аднак рынак дае лепшыя шансы лепшым; на гэтым з цягам часу дзякуючы прафесіяналізму стала выйграваць інтэлігенцыя. У большасці краін рэгіёна кваліфікаванасць суб'ектаў ужо стала адметнай рысай рынку, і ў гэтым заслуга апошняга. У сярэдні клас смялей стала ўлівацца частка былой наменклатуры, асабліва, прафесійныя тэхнакраты.

Пэўны час у краінах рэгіёна не прымалі да ўвагі, што на Захадзе сярэдні клас усё ж толькі на пятую частку складаецца з уласнікаў, а большасць яго – прафесійная інтэлігенцыя. Гэты перакос паволі здымаецца ў Венгрыі, Польшчы, Чэхіі, хоць неабходнай дзяржаўнай падтрымкі амаль не знаходзіць.

Пры фарміраванні сярэдняга класа ўзнік яшчэ адзін цяжкапераадольны бар'ер: адсутнасць у жыхароў краін рэгіёна дастатковых навыкаў і вопыту ў сферы маркетынгу, бухгалтарскай справы, менеджменту. Урады сумесна з міжнароднымі арганізацыямі стварылі для іх кансультацыйную інфраструктуру. Пазітыўныя зрухі ў эканоміцы далі магчымасць увесці ў дзеянне на дзяржаўным узроўні цэлыя комплексы па адаптацыі розных слаёў да рынку. Найбольшае распаўсюджанне атрымала сістэма льготнага крэдытавання пачынаючых прадпрымальнікаў. Крэдыты выдзяляліся праз банкаўскія ўстановы альбо па лініі спецыялізаваных фондаў (айчынных ці заснаваных сумесна з замежнымі партнёрамі).

У цэлым можна канстатаваць, што ў краінах Сярэдняй Еўропы дзяржаўная палітыка накіравана на падтрымку прыватнай ініцыятывы насельніцтва, на стварэнне спрыяльных умоў для фарміравання сярэдняга класа. Што датычыць Чэхіі, Польшчы, Эстоніі, Венгрыі, Славакіі, то там гэта палітыка набыла мэтанакіраваны і цэласны характар. Так, палякі сталі штогод купляць больш за 600 тыс. новых аўтамабіляў; гэта сведчанне таго, што склаўся новы сярэдні клас, які з'яўляецца асновай заможнасці і стабільнасці.

Перабудова сістэм сацыяльнай падтрымкі і забеспячэння. Складана адбывалася перабудова па заходніх узорах сістэмы аховы здароўя ў дзяржавах Сярэдняй Еўропы. Напрыклад, праз 5–6 год пераўтварэнняў Польшча заставалася краінай негарантаванага здароўя з боку дзяржавы і спецыялізаваных недзяржаўных устаноў, нават пагар-шэння стану яго аховы ў параўнанні з дарэформенным перыядам. Віна за гэта ўскладалася найперш на дзяржаву, якая не прыкладала асаблівых намаганняў дзеля выпраўлення становішча. У сродках інфармацыі пераважала думка аб магчымасці паляпшэння толькі ў перспектыве, калі стане лепшай эканамічная сітуацыя. У Чэхіі і Венгрыі замест дзяржаўнай сістэмы аховы здароўя былі створаны спецыяльныя фонды, якія папаўняюцца індывідуальным падаткам. Загана такой формы ў тым, што індывідуальнага падатку для нармальнага функцыянавання сістэмы аховы здароўя не хапае. Прыходзіцца пастаянна прыбываць да гарантый з боку пакуль небагатай дзяржавы. Гэта

значыць, што дзейнасць службы здароўя, як і раней, фактычна аплочваюць падаткаплацельшчыкі. Гэта ліхаманіць «перабудаванья» сістэмы аховы здароўя. У другой палове 1990-х гг. была разгорнута рэформа ў Польшчы і іншых краінах рэгіёна, якая гэтаксама зведзена да падабенства медыцынскага страхавання, заснаванага на пераходзе ад усеагульнага да індывідуальнага фінансавання службы здароўя, асноўнай крыніцай якога, аднак, па-ранейшаму застаюцца падаткі.

Апрача Чэхіі і Венгрыі, ні адна дзяржава Сярэдняй Еўропы доўгі час не разгортвала радыкальных рэформ сістэм сацыяльнага забеспячэння. Нормы і правілы выдаткавання на пенсіянераў, інвалідаў, утрыманцаў, навучэнцаў змяняліся пастаянна і часцей стыхійна. Гэта прыводзіла да велізарных і напружаных намаганняў для збалансавання бюджэту.

Але тым часам эканамічны рост у большасці краін Сярэдняй Еўропы прадвызначыў зрухі ў бок павышэння жыццёвага ўзроўню. Пры пераліку аб'ёму ВУП на жыхара краіны і з улікам пакупальніцкай здольнасці ў 1996 г. Чэхія дасягнула 46 % ад адпаведнага ўзроўню ў дзяржавах Еўрасаюза, Славакія – 39 %, Венгрыя – 37 %, Польшча – 29 %. Найбольш дэстабілізуючым жыццё фактарам, выклікаючым яго няпэўнасць у перспектыве, стаў рост спажывецкіх цэнаў. Ён паволі набываў тэндэнцыю да скарачэння ў большасці краін рэгіёна, але захоўваў высокі ўзровень. Толькі ў 1995 г. дыяпазон росту цэн на спажывецкія тавары склаў ад 9,1 % у Чэхіі да амаль 50 % у Балгарыі. Венгрыя, Балгарыя, Славакія, Румынія перажывалі небяспечныя ўсплёскі падаражэння кошту жыцця.

Лідэрамі па ўзроўні жыцця ў постсацыялістычнай Еўропе сталі харваты, палякі і венгры. Нівеліруючае ўздзеянне на даходы насельніцтва рэгіёна аказвала сістэматычна спадаючая інфляцыя. Ва Украіне гіперінфляцыю ўдалося збіць да 22,7 %; расіяне нават рашыліся на дэнамінацыю рубля. Пастаянныя цяжасці са зніжэннем інфляцыі і ростам цэн заставаліся ў румын і балгар. Вясной 1997 г. у Балгарыі быў дапушчаны 240-працэнтны спад кошту лева. У Румыніі ж пасля некалькіх гадоў ваганняў урад прадпрыняў аздараўленне эканомікі, што пацягнула адвольнае павышэнне цэн.

Перад урадамі стаіць задача ўсебаковага заахвочвання бізнесме-наў да ўдзелу ў дапамозе мясцовай грамадскасці. У большасці транзі-тыўных краін новыя падатковыя правілы дазваляюць спісваць 10–15 % даходу фірмы на дабрачынныя мэты, звязаныя з дапамогай або міласэрнасцю. Адначасова згортваецца лік таварыстваў і фондаў, якія дзейнічаюць дзеля дапамогі розным сацыяльным групам. Напрыклад, у Польшчы ў канцы 90-х гг. існавала 48 тыс. падобных фарміраванняў. Іх дзейнасць у значнай ступені фінансавалася замежнымі спонсарамі. Але пасля дзесяці год актыўнай падтрымкі заходнія інстытуты пакідалі рэгіён, кіруючыся правіламі, што ў дэмакратычным грамадстве адказнымі за людзей павінны быць айчыныя бізнесмены. Пазіцыя апошніх у гэтай вобласці канструктыўная, але пакуль што маладзейшая.

Адначасова ў краінах рэгіёна ўсё больш акрэсліваецца імкненне стварыць сацыяльна арыентаваную эканоміку, заснаваную на новай мадэлі сацыяльных гарантый (па тыпу заходняй), але без амерыканскіх ліберальных падыходаў. Гэта мадэль заклікана стабілізаваць прырост насельніцтва, улічваць структурныя змены грамадства і карыснасць многіх форм сацыяльнай абароны пры сацыялізме. Найбольш істотным рычагам пры ўкараненні новай мадэлі з'яўляецца павелічэнне долі бюджэтных сродкаў, што накіроўваюцца на сацыяльную абарону. Адначасова робяцца захады дзеля павелічэння капітальных укладанняў на мадэрнізацыю вытворчасці, што абслугоўвае сацыяльны сектар; ажыўлення інвестыцыйнай дзейнасці ў сацыяльна-культурнай сферы; пашырэння жыллёвага будаўніцтва; падцягвання рэальных даходаў асноўнай масы насельніцтва да ўзроўню сярэдзіны 1980-х гг. Для аказання грамадзянам

падтрымкі ў крызісных сітуацыях, аблягчэння эканамічнай і сацыяльнай адаптацыі дзейнічаюць спецыяльныя службы пры мясцовых органах.

Першымі да дзяржаўнага гарантавання пражытачнага мінімуму на ўзор заходняй сістэмы, але ўзмоцненай рычагамі сацыяльна арыентаванай эканомікі, перайшлі Чэхія і Славакія. У 1991 г. там былі прыняты законы аб пражытачным мінімуме. Усе, хто матэрыяльна не забяспечаны, атрымалі права на адрасную дзяржаўную дапамогу дзеля забеспячэння харчаваннем, іншых першачарговых патрэбнасцей, прычым дыферэнцыравана – паводле ўзросту і стану здароўя. У 1995 г. у Чэшскай Рэспубліцы быў уведзены новы закон аб дзяржаўнай сацыяльнай падтрымцы, у якім больш за 70 былых відаў дапамогі зменшаны да 9, а кола яе атрымальнікаў звужана. Памер сацыяльнай дапамогі вызначаецца, зыходзячы з маёмасных магчымасцей грамадзян і іх намаганняў па выхадзе са складанага стану. Апошняя палажэнне не распаўсюджана на нямоглыя катэгорыі насельніцтва.

На першым этапе сацыяльнай рэформы асноўная ўвага надавалася стварэнню новых відаў абароны за кошт страхавых узносаў, увядзення новых відаў выплат і паслуг, павышэння іх мінімальнага ўзроўню ў адпаведнасці з ростам цен. Пазней быў узяты курс на зніжэнне сумарных сацыяльных выдаткаў дзяржавы; пры гэтым ураўняльны прынцып дапамогі замяшчаецца адрасным, які вагаецца ў залежнасці ад канкрэтнай сітуацыі, з-за якой асоба апынулася ў крызіснай сітуацыі.

Апрача выкладзеных «шансаў» і «пагроз» у сацыяльнай сферы, іх існуючы пералік значна даўжэйшы. На тое, якія з іх, калі і наколькі матэрыялізуюцца, моцны ўплыў мелі, з аднаго боку, унутраныя і знешнія ўмовы на старце пераўтварэнняў, а з другога – стратэгія пазнейшай перабудовы палітычнай і эканамічнай сістэмы. Але ў цэлым дапасаванне сацыяльнай сферы краін Сярэдняй Еўропы да заходніх стандартаў дасягнула, мабыць, найменшых вынікаў.

4.10. Грамадская незадаволенасць пераўтварэннямі, яе крытэрыі

Недасягальнасць абяцанай заможнасці. Мэты ўнутраных рэформ – рынкавая эканоміка і парламенцкая дэмакратыя – даволі хутка набылі ў грамадстве сярэдне-еўрапейскіх краін бездыскусійны характар. Інакш бачылася агульная мадэль краіны, што фарміравалася ў працэсе змен. Асабліва калі ацэньваць нагаданыя мэты не як канцовыя, а як сродкі дасягнення цывілізацыйных стандартаў заходняга свету. Насуперак існуючым поглядам, рашаючая прыцягальнасць заходняй цывілізацыі – не столькі ўзровень жыцця грамадзян, колькі яго якасць.

Акрэсленыя такім чынам якасныя крытэрыі ў характары сярэдне-еўрапейскіх краін яшчэ надзвычай далёкія ад ідэалу. Вось чаму значную частку жыхароў не пакідае думка, што ў часы так званага рэальнага сацыялізму жылося лягчэй і бяспечней. Той, хто не падаўся ў апазіцыю, жыў спакойна, хоць усе баяліся міліцыі і спецслужбаў. Фінансавыя органы праследавалі толькі прыватную дзейнасць, а ў дзяржбанку было надзейна трымаць сціплыя зберажэнні. А калі атрымалі свабоду – тады ўсё перавярнулася. Разбурылі апарат прымусу, але яго месца занялі банкі і іншыя фінансавыя ўстановы. Яны сталі абмяжоўваць свабоду значна хітрэй, чым папярэднікі. У дзікім капіталізме перыяду першапачатковага накаплення дзейнасць банкаў і розных інспектараў нагадвала хутчэй разбой і ліхварства, чым прыстойныя фінансавыя аперацыі. Незаможны грамадзянін аказаўся іх пастаянным даўжніком.

Разгорнутыя сістэмныя змены суправаджаліся хуткім узбагачэннем адной часткі насельніцтва і збядненнем другой. Першыя прымалі новы парадак як прызванне, другія – як пагрозу жыццю. Да 2/3 дарослых жыхароў рэгіёна аказаліся вымушанымі змяншаць спажыванне электраэнергіі, цёплай вады і абагрэву, адмаўляць у ласунках, рамантаваць старыя рэчы замест набыцця новых, купляць уцэненае, шукаць падтрымкі ў родзічаў, праядаць ашчаднасці, адмаўляцца ад крэдытаў і іншых ільгот, жыць больш сціпла з кожным днём, што ў сваю чаргу прыводзіла да страты жыццёвых мэт. Толькі каля трэці насельніцтва аказаліся здольнымі шукаць і знаходзіць больш аплатную ці дадатковую працу, засноўваць уласныя фірмы, абзаводзіцца акцыямі, павышаць або змяняць кваліфікацыю і ўменні, увогуле ставіць і рэалізаваць мэты жыцця. Побач ствараліся два асобныя грамадствы, якія ў адрозненне ад заходніх класавых ці ўсходніх кастава-кланавых, былі цалкам перамешаны. На адным лесвічным пралёце суседнічалі бедалага са шчасліўчыкам, які маланкава разбагацеў і не паспеў перабрацца ва ўласны катэдж.

Грамадскае непрымання з'яў маніпуліравання новымі каштоўнасцямі. Імкненне рэфарматараў затушаваць свае пралікі ў сацыяльнай сферы выліваліся ў асобных дзяржавах рэгіёна ў грубае ўмяшанне ў працэс стварэння новага сярэдняга класа і навязванне добра вядомых з мінулай эпохі прынцыпаў ураўнілаўкі. Новыя кіраўнікі пераконваліся, што кіраваць лягчэй масай, а не маёмаснымі і адукаванымі грамадзянамі, якіх немагчыма купіць таннымі аб'яцаннямі. Папулісцкімі лозунгамі аб «свабодзе, роўнасці і братэрстве» яны спрабавалі адсуnúць сярэдні клас ад уладных функцый.

У пераходны перыяд да ўлады часам прыходзілі «пераходныя» прадстаўнікі. Аказалася, што сярэдняга класа з-за яго незалежніцкіх настройў і адукаванасці яны баяцца не менш, чым іх папярэднікі ў таталітарным грамадстве. «Пераходнікі» найлепш спраўляліся з тымі, каму пагражала страта працы ці льгот і каму ўласцівы недахоп палітычнай мудрасці. Дзеля захавання ўплыву на гэты слой грамадства найлепш спрацоўваў лозунг павышэння падаткаў на тых, хто паспеў завесці ўласную справу або купіць дом. Акцэнт на тое, што толькі тая ўлада добрая, якая забірае ў багатых і аддае бедным, не забяспечваў росту дабрабыту, але даваў часовую папулярнасць «пераходнікам».

Уладаранне «пераходнікаў» непазбежна прыводзіла да адкату рэформ. У асобных краінах рэгіёна і ў найбольш выражаным выглядзе ў Славакіі такая ўлада напаткала вострую грамадскую крытыку і адхіленне палітыкі маніпуліравання масамі.

Аб'ектам не толькі апазіцыйнай крытыкі, але і грамадскага працідзеяння таксама становіліся скажэнні ў сацыяльнай сферы. Асабліва вую незадаволенасць выклікаў заняпад міфа аб сацыяльным грамадстве, які асабліва блізкі для выхадцаў з мінулай эпохі. Новае сацыяльнае грамадства ім уяўляецца як нешта сярэдняе паміж капіталізмам і сацыялізмам, якому ўласцівыя перавагі абодвух ладаў, але без іх недахопаў. Ідэя сацыяльнага грамадства блізкая як сацыял-дэмакратам, так і левым хрысціянскім дзеячам. Яна грунтуецца на перакананні, што сучасная высокапрадукцыйная эканоміка мае сацыяльны змест, бо гарантуе кожнаму ўсебаковае развіццё і высокі ўзровень страхавання, вычарпальна забяспечвае яго існаванне.

Такая на першы погляд непахісная аргументацыя аказалася далёкай ад рэальнасці. У апошні час нават у вядучых сацыяльных грамадствах, напрыклад, у Швецыі адносіны паміж нацыянальным прадуктам і грамадскімі выдаткамі на яго вытворчасць прыкметна пагоршыліся. Растучыя ва ўсім свеце затраты вытворчасці зніжаюць рэнтабельнасць і скарачаюць канкурэнтаздольнасць вырабаў. Высокія падаткі на зменшаныя прыбыткі, у сваю чаргу, абмя-

жоўваюць магчымасці развіцця прадпрыемстваў, іх інвестыцыйныя здольнасці. Вынік – зніжэнне сацыяльных стандартаў.

Тым часам у грамадстве постсацыялістычных краін працягваецца маніпуліраванне катэгорыямі сацыяльна арыентаванай эканомікі. Аднак ні тэарэтычна, ні практычна не можа існаваць у прыродзе грамадства, дзе вытворчасць капіталістычная, а размеркаванне сацыялістычнае. Калі вытворчасць заснавана на капіталістычных прынцыпах, то і размеркаванне будзе капіталістычным, гэта значыць, размеркаваннем прыбытку паводле велічыні капіталу, які самаўзрастае ў рынкавых умовах. Сацыяльна арыентаваная рынкавая эканоміка можа адрознівацца ад проста рынкавай толькі тым, што сродкі дзяржаўнага бю-джэту, атрыманыя ў выніку падаткаабкладання, размяркоўваюцца і выкарыстоўваюцца з мэтай дасягнення большых сацыяльных задач. Але размеркаванне толькі бюджэтных сродкаў наўрад ці можна назваць сацыялістычным у грамадстве, якое не з’яўляецца сацыялістычным па азначэнні.

Навіной для пераходных краін стала тое, што захаванне сацыяльнага грамадства неўласцівае ні для пачатковай, ні для завяршальнай стадыі пераўтварэнняў. Гэта акалічнасць адмоўна ўплывае на дынаміку сістэмнай трансфармацыі, замацоўвае падзел грамадства на лагер прыхільнікаў і колькасна большы слой незадаволеных новым ладам. У большасці транзітыўных краін рэфарматары атрымалі выйгрыш у справе стварэння дэмакратычнага ладу і рынкавай эканомікі, але прайгравалі з-за няўмення захаваць грамадскую падтрымку. Рэфарматары-дактрынёры тлумачылі кожнае паражэнне палітычным супраціўленнем зменам, нясталасцю грамадства і абавязкам плаціць пройгрышам за інтэлектуальны выйгрыш. Такое тлумачэнне выглядала як спроба ўласнага заспакаення. На самай справе грамадзяне трацілі веру ў сэнс змен, часта не бачачы роўнасці правоў, справядлівасці крытэрыяў, сэнсу бясконцага падаражэння жыцця з-за рэформ.

Змена грамадскіх каштоўнасцей. Расчараванне ў рэальнасці захавання сацыяльных гарантый папярэдняга ладу выклікае мутацыі ў сістэме грамадскіх каштоўнасцей. «Маю капейку – значыць я ёсць», – так можна акрэсліць сітуацыю пасля таго, як 86 % апытаных палякаў прызналіся, што ў апошнія гады кіруюцца культам грошай. «Мець» для іх стала больш важным, чым «быць». Сітуацыя даволі дзіўная: для каталіцкай (і для сацыялістычнай) Польшчы перавага «мець» над «быць» лічылася за грэх. Насталі часы, калі гэты грэх перастаў быць грахам для большасці грамадзян. «Па-чорнаму» (нелегальна) ў краінах рэгіёна працавалі да паловы зарэгістраваных беспрацоўных, пенсіянераў і інвалідаў. На заробкі пайшлі дзеці ва ўзросце да 14 год, прычым рэдка пад прымусам, а часцей ад імкнення мець. Толькі пятая частка падлеткаў траціла заробкі на забавы, пераважная ж большасць – на жыццёва неабходныя патрэбы і завядзенне «справы». Сярод моладзі ўкаранілася мода на заробкі дзеля хутчэйшага набыцця даросласці і незалежнасці.

Вызваленае ад былой ідэалагізацыі грамадства краін рэгіёна сканцэнтравалася на матэрыяльным баку жыцця. Тыя ж палякі нярэдка пахваляюцца эфектыўнымі заробкамі нават тады, калі яны набыты насуперак закону.

Тыповай з’явай стала бездапаможнасць людзей перад нахлынуў-шымі на іх складанымі грамадскімі выпрабаваннямі. Асаблівую небяспеку выклікаюць спробы наступлення на сацыяльныя правы працоўных. У прыватнасці, стала характэрным патрабаванне абнавіць ко-дэкс працы, якое чуецца з боку бізнесменаў. Прыватныя ўладальнікі дабіваюцца разрыву дагавора з працаўніком, які знаходзіцца на бальнічным лісце, адмены 5-дзённага працоўнага тыдня. Прыхільнікі наступлення на правы працоўных тлумачаць сваю пазіцыю жаданнем падняць прадукцыйнасць працы і канкурэнцыйнасць. Дасягнуць гэтых безумоўна актуальных мэт яны

імкнуцца коштам працоўных, неабачлівымі, архаічнымі – даўно адхіленымі на Захадзе – метадамі.

Стан бездапаможнасці ў пераходны перыяд дапаўняўся і ўскладняўся страхам за неакрэсленую жыццёвую перспектыву. Пры сацыялізме пытанне аб жыццёвай перспектыве не было актуальным, бо па-прапагандысцку атаясамлівалася з тым мінімумам сацыяльнай дапамогі, які гарантаваў асобе існаванне. Зараз бездапаможнасць у спалучэнні са страхам параджала стан дэпрэсіі. У свядомасць пэўнай часткі насельніцтва ўкаранілася перакананне, што нічога нельга змяніць да лепшага і далейшае жыццё не мае сэнсу. Падобны псіхалагічны стан стаў падставай прыкметнага росту колькасці бытавых сварак, грамадскіх парушэнняў і злачынстваў, псіхічных захворванняў і самазабойстваў.

4.11. Характар і тэндэнцыі пераўтварэнняў у духоўнай сферы грамадства

Усталяванне дэмакратычных вартасцей у краінах Сярэдняй Еўропы паволі ішло ў напрамку выхавання дэмакратычнай палітычнай культуры. Паводле сцвярджэння амерыканскага прафесара Г. Гібсана, яна мае сем вымярэнняў: палітычная цягнімасць; свабода і яе станоўчыя бакі; захаванне агульных норм дэмакратыі; разуменне правоў чалавека; павага да чужога меркавання; незалежнасць сродкаў масавай інфармацыі; дзейнасць інстытута свабодных і кампетэнтных выбараў. Пры гэтым стан палітычнай культуры выводзіцца з базавых паказчыкаў жыцця.

Вырашэнне базавых праблем жыцця насельніцтва дазволіла краінам Захаду ўжо ў 1970-я гг. выдзеліць такую задачу нацыянальнай і міжнароднай палітыкі, як «якасць жыцця». Яе вызначальнымі арыенцірамі сталі канцэпцыі «асноўных патрэб чалавека» і «правоў чалавека», якія былі аб'яднаны ў агульную стратэгію развіцця. Вось такая мадэль развіцця, якая забяспечвае плён усім сляям грамадства, і пра-паноўваецца краінам, прэтэндуючым на інтэграцыю ў заходнія струк-туры. А галоўнай умовай інтэграцыі становіцца стварэнне аналагічных механізмаў развіцця ў сваіх краінах.

Адсутнасць спрыяльных умоў для рэалізацыі базавых паказчыкаў жыцця ў пераходны перыяд выклікае з боку значнай часткі грамадзян сярэднеўрапейскіх краін неразуменне сутнасці мэтазгоднасці любых пераўтварэнняў ці, як мінімум, іх хутчэйшага заканчэння. Аб такой тэндэнцыі сведчыць навішчы польскі анекдот: «Эх, збудаваць бы хутчэй гэты капіталізм і перайсці нарэшце да імперыялізму». Няпроста і непаўсюдна ўсталёўваецца перакананне, што дэмакратычны лад – адзіны, які дазваляе чалавеку быць свабодным, таму што ён заснаваны на канстытуцыйных правілах як вышэйшай уладзе над асобай.

Цяжкасці штодзённага існавання перашкаджаюць усвядоміць, што нормы канстытуцыі недатыкальныя для ўсіх, але найперш для вышэйшай ўлады. Грамадзянскія свабоды залежаць ад таго, наколькі абмежавана і акрэслена канстытуцыйнай свабода ўлад. А ў цэлым дэмакратыя і свабода асобы існуюць датураль, пакуль застаюцца недатыкальнымі сумесна ўсталявання нормы канстытуцыі. Таму кожны грамадзянін павінен узнімаць трывогу, калі ўзнікае хоць бы прыкмета парушэння канстытуцыі з уладнага боку, і гэта будзе азначаць абарону асабістай свабоды. Калі ж асоба ў момант пагрозы адмаўляецца ад такіх дзеянняў, гэта вядзе да абмежавання дэмакратыі.

Шлях да сістэмнага праяўлення дэмакратычных вартасцей у краінах Сярэдняй Еўропы расчысчае дэкамунізацыя. Практыка паказвае, што сэнс і перспектыву мае дэкамунізацыя, накіраваная на пазбаўленне грамадзян ад таталітарнага мыслення і дэфармацый у сістэме духоўных каштоўнасцей. І наадварот, да новых масавых грамадскіх абмежаванняў прыводзіць тая дэкамунізацыя, якая зводзіцца да люстрацыі і праследавання камуністычных кіруючых кадраў. Даволі жорстка выражаны характар дэкамунізацыя набыла на пачатку пераўтварэнняў у Чэхіі, Славеніі, дзяржавах Балтыі. У іншых краінах рэгіёна гэты курс ажыццяўляўся «мякка», без абмежаванняў грамадзянскіх правоў камуністаў.

Тыповы характар мае працэс дэкамунізацыі ў Польшчы, дзе без спешкі, толькі ў маі 1992 г., парламент пачаў разгляд адпаведнай пастанова. Як і чакалася, супраць яе выступілі левыя дэпутацкія групы. У тых канкрэтных маральна-палітычных абставінах яны пратэставалі не супраць самой пастановы, а крытыкавалі парадак яе прыняцця (без грамадскай дыскусіі і нават без абмеркавання ў сейме). Адзін з паслядоўных крытыкаў камунізму, але аб'ектыўны польскі парламентарый А. Малахоўскі сцвярджаў, што «найбольш заядла жадалі дэкамунізацыі тыя, хто не адважыўся ўступіць у барацьбу раней, калі патрабавался грамадзянская адвага, або тыя, хто ў мінулыя гады быў зломлены ўладамі». Пасля працяглых дыскусій польская дэкамунізацыя ўсё ж цывілізавана вылілася ў прыняцце восенню 1998 г. закону аб Інстытуце нацыянальнай памяці. Галоўнай яго задачай стала прадастаўленне дакументальных сведчанняў асобам, пацярпеўшым ад праследавання службамі бяспекі. Пры гэтым задача пакарання здзейсненага злачынства, на сляды якога ахвяра патрапляла пры праглядзе дакументаў, набыла другараднае значэнне. Толькі супастаўленне дакументаў і паказанняў пацярпеўшых бралася за аснову ацэнкі сапраўдных падзей. Каб выканаць гэту няпростую задачу, у краіне створана спецыяльная пракуратура для расследавання злачынстваў такога тыпу. Яшчэ адной задачай закону стала палітычнае выхаванне. Распаўсюджанне праўдзівых фактаў мінулага, старанна схаваных ад грамадства, патрэбнае дзеля таго, каб перасцерагчы новыя пакаленні ад скатвання да таталітарызму.

Палітычныя плыні, нашчадкі камуністаў, крытыкуюць любую дэкамунізацыю за палітызаванасць, негуманнасць і спробы расправіцца з уладамі мінулай эпохі. У пэўным сэнсе гэта так. Аднак большасць грамадства лічыць, што неабходна змяніць сітуацыю, пры якой ахоўваюцца крыўдзіцелі, і зрабіць гэта лепш заканадаўча – калі менавіта прававым шляхам пацярпеўшыя дазнаюцца праўды.

У спісе прэтэнзій прыхільнікаў дэкамунізацыі галоўным выступае абвінавачанне сацыялізму ў цывілізацыйным заняпадзе сваёй краіны. Паводле іх сцвярджэння, сацыялізм вінаваты ў тым, што краіны рэгіёна маюць у 2–3 разы меншы нацыянальны даход, чым Грэцыя, Іспанія, Партугалія, якія да Другой сусветнай вайны развіваліся падобным тэмпам, што сацыялізм адзяржавіў эканоміку, і на пераходнай стадыі спатрэбіліся касмічныя сумы для рэстытуцыі, што ён захаваў аграрную перанаселенасць, пры якой ў вёсцы пражывае да 30 % насельніцтва і вырабляецца ў лепшым выпадку 3 % ВУП, што па удзельнай вазе ў параўнанні з Захадам у рэгіёне ў 2–3 разы менш людзей з вышэйшай адукацыяй, у 5–6 разоў менш тэлефонаў і да т. п. Таму дэкамунізацыя выводзіцца з неабходнасці перасцерагчы сучаснікаў ад «цывілізацыйнай шкоднасці камунізму» і не дапусціць у далейшым марнатраўства высілкаў цэлых пакаленняў.

Грамадская роля канфесій. У посткамуністычных краінах значна большы ўплыў, чым раней, набылі рэлігійныя канфесіі. У прыватнасці, пры адхіленні камандна-адміністрацыйнай сістэмы ў Польшчы, Чэхаславакіі, Венгрыі, Літве сапраўдны аўтарытэт набыў рымска-каталіцкі касцёл. Аднак у працэсе станаўлення прававой дзяржавы і дэмакратычнага грамад-

ства ён, з пункта гледжання аналітыкаў, сам застаў-ся інстытутам, які імкнуўся кіраваць грамадствам таталітарнымі метадамі. Стварылася сітуацыя, пры якой касцёл узмацняў уплыў, але траціў давер. Напрыклад, 70 % анкетаваных палякаў у 1994 г. сцвярджалі, што ўплыў каталіцкага касцёла на сацыяльна-палітычнае жыццё павінен быць зведзены толькі да рэлігійнай службы і толькі 4 % рэспандэнтаў лічылі, што згаданы ўплыў павінен заставацца такім, які ёсць.

У ідэалагічнай сферы выявілася арганізаваная кампанія касцёла за стварэнне каталіцкай дзяржавы. Яго імкненне да манополіі ў вобласці маральных норм і ў сістэме духоўных каштоўнасцей выразілася ў патрабаванні выводзіць нормы звычайнага права з хрысціянскіх вартасцей, інтэрпрэтацыя і канкрэтызацыя якіх належыць выключна касцельнай іерархіі. Каталіцкім фундаменталістам стала недастаткова нічым не абмежаванага распаўсюджвання поглядаў і адпраўлення рэлігійнага культу. Яны патрабавалі большага – выразна прывілеяванай пазіцыі, якую гарантаваў бы статус каталіцкай дзяржавы. На гэтай падставе касцёл настойліва адхіляў статус свецкай дзяржавы.

Каронны аргумент прыхільнікаў уплыву касцёла на дзяржаву выводзіўся са спрощанага бачання навейшай гісторыі, згодна з якім краіны рэгіёна былі полем барацьбы дзвюх ідэалогій, з якой пераможцам выйшаў каталіцызм. Вядома, нельга змяншаць ролю касцёла ў супраціўленні камунізму; яна была несумненна значнай, але не адзінай. Супраць небяспекі цывілізацыйнай дэградацыі грамадства ў заідэалагізаванай дзяржаве выступалі шматлікія плыні апазіцыйнай думкі і палітычныя рухі.

Плюралістычнаму грамадству адпавядае свабодная канкурэнцыя ідэалагічных праграм, а само яно патрабуе абсалютнай светапогляднай нейтральнасці дзяржавы ў перыяд станаўлення і стварэння ўмоў для раўнапраўных і цывілізаваных форм існавання ўсіх сістэм вартасцей, якія знаходзяць сваіх прыхільнікаў.

Маральна-палітычны змест новых інстытутаў улады і грамадства. Істотны зрух у рэфарміраванні духоўнай сферы постсацыялістычнага грамадства забяспечыла невядомае раней мясцовае самакіраванне. У стварэнне сістэмы тэрытарыяльных органаў і прынцыпаў іх дзейнасці ўцягнуліся тысячы людзей. У пераходны перыяд дадзены працэс стаў найбольш важным і эфектыўным крокам у напрамку фарміравання грамадзянскай супольнасці. Прававы ўсенавуч, выхаванне палітычнай культуры і адказнасці, разнастайныя грамадскія ініцыятывы найчасцей разгортваліся вакол сістэмы самакіравання. Што самае каштоўнае: мясцовае самакіраванне аднавіла краязнаўства як крыніцу духоўнасці, прадэманстравала ініцыятыўнасць і гаспадарлівасць, дазволіла эканоміць сродкі, якія дагэтуль гінулі дзесьці ў бюракратычнай багне.

Разам з тым варта падкрэсліць у цэлым непалітычны характар дзейнасці органаў мясцовага самакіравання, іх акцэнт на гаспадарчых і гуманітарных праблемах. Палітызаванасць мас, вельмі характэрная для рэвалюцыйных працэсаў рубяжа 80–90-х гг. XX ст., у цэлым сыходзіла з грамадскай сцэны, «палітычным» пакаленнем сярод сярэдне-еўрапейцаў заставаліся толькі людзі ва ўзросце ад 40 год і старэй. Калі яны нават не фарміравалі палітыкі, усё ж лічылі за гонар мець выразныя ўласныя погляды на грамадскія і сацыяльна-палітычныя падзеі. Але што датычыць ўсяго грамадства, то даследаванні паказалі паслядоўны працэс адхілення ад палітыкі. Большасць моладзі сцвярджала, што не ў стане і не бачыць сэнсу запамінаць «штохвілінныя змены ў палітыцы і ў асяроддзі палітыкаў».

У духоўную сферу грамадства Сярэдняй Еўропы няўхільна пранікалі заходнія нормы публічнага жыцця, маральныя і культурныя каштоўнасці. Дзякуючы адкрытым межам і спада-

рожнікаваму тэлебачанню, грамадства ў пераходны перыяд усё больш паддавалася еўрапейскім стэрэатыпам. Змянялася ўяўленне аб суседзях і іншых нацыях, перажывалі эвалюцыю пад заходнім уздзеяннем або адыходзілі ў нябыт асобныя нацыянальныя традыцыі, змяняліся нават самаацэнкі. Так, сярод палякаў сімпатыі да рускіх знізіліся з 52 % у 1975 г. да 17 % у 1990 г. Адначасова быў заўважаны агромністы рост станоўчых ацэнак адносна амерыканцаў, англічан, французцаў; узрасла папулярнасць венграў, японцаў і яўрэяў.

Незвычайна дзейснай стала роля тэлебачання ў фарміраванні новых духоўных і палітычных прыярытэтаў і стэрэатыпаў. Верагодна таму ў ходзе пераўтварэнняў літаральна ва ўсіх краінах змаганне за кантроль над тэлебачаннем набыло напружаны і часам драматычны характар. Сутычкі за пераважны доступ да публічнага тэлебачання, як правіла, разгараліся ў час перадвыбарчых кампаній дзеля таго, каб падрэтушаваць уласныя партыйна-палітычныя вобразы. Так, працяглая спрэчка за тэлебачанне перад парламенцкімі выбарамі ў Венгрыі паміж прэзідэнтам А. Гёнчам і прэм'ер-міністрам Ё. Анталам завяршылася перамогай апошняга. Але разгорнутая ў СМІ тэндэнцыйная прапаганда «акупілася» стратай грамадскага даверу да ўрадавай кааліцыі і правалам выбарчай кампаніі. Усё часцей аказваецца наіўным перакананне тых сярэднееўрапейскіх лідэраў, якія спадзяюцца падобным чынам выправіць уласна скрыўлены за час праўлення вобраз.

Небеспадстаўна амаль што ва ўсіх постсацыялістычных краінах у 1990-я гг. не склалася агульнанацыянальная і незалежная сетка недзяржаўнага тэлебачання. Створаныя ж нацыянальныя недзяржаўныя тэлеканалы паўсюдна рызыкуюць папасці ў залежнасць ад вышэйшых улад. Адной з найбольш дзейсных форм уплыву на грамадскую думку з боку палітычных груп і ўладных структур з'яўляецца ўладанне акцыямі прыватных тэлеканалаў. Разам з тым расчароўваюць заходнія інвестары, з якімі пачаткова звязваліся надзеі на паляпшэнне ўзроўню тэлепраграм; пасля далучэння сярэднееўрапейскага грамадства да заходніх каштоўнасцей сам Запад пазбыўся неабходнасці весці ідэалагічную апрацоўку рэгіёна, і тэлемагнаты разгарнулі тут выгадную толькі для сябе рэкламную экспансію.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Назапашаны вопыт развіцця краін, перажываючых пераходны перыяд ад таталітарзму да дэмакратыі і рынкавай эканомікі, ужо дазваляе ўнесці большую яснасць у шэраг агульнатэарэтычных палажэнняў, па якіх дасюль вядуцца гарачыя спрэчкі.

Перш за ўсё гэта датычыцца сцвярджэнняў, што транзітыўныя краіны ўсё яшчэ не разумеюць, да чаго канкрэтна яны пераходзяць. Паступальнае развіццё гэтых краін, нягледзячы на «павароты ўлева і ўправа», ідзе ўсё ж у адным напрамку – у бок усё больш поўнай адмовы ад асноў сацыялізму на карысць агульнапрынятай ва ўсім свеце дэмакратыі і сацыяльна-рынкавай эканомікі. Яны адназначна адхіляюць усе праявы «рэальнага сацыялізму», хоць пагаджаюцца з тым, што ён меў зусім мала агульнага з «сапраўдным сацыялізмам». Апошні, нават калі ён атажамляецца з сацыялізмам рынкавым, сярод пераважнай большасці пераходных краін таксама ўжо не разглядаецца ў якасці аднаго з магчымых шляхоў грамадскага развіцця пасля дэмакратычных рэвалюцыйных рубяжа 80–90-х гг. XX ст. І толькі ў Кітаі і В’етнаме афіцыйна абвешчаны пераход да рынкавага сацыялізму.

Верагодна, на перспектыву нельга адмаўляць магчымасць з’яўлення больш справядлівага ў параўнанні з «рэальным сацыялізмам» і сучасным капіталізмам грамадства з высокаэфектыўнай эканомікай і дасканалымі міжчалавечымі адносінамі, але гэта грамадства нельга будзе назваць сацыялістычным ці камуністычным у тым сэнсе, у якім ужывалі гэтыя тэрміны класікі марксізму. Сучаснікам і нашчадкам будзе вядомы сацыялізм, які быў адзіным рэальна існаваўшым грамадствам з такой назвай, і таму яго можна лічыць адзіным, які меў месца. Значыць, ёсць падставы лічыць постсацыялістычнымі дзяржавы, якія адхілілі «рэальны сацыялізм», а тэрмін «постсацыялістычная» (нават без двухкося) – адпавядаючым стану транзітыўных дзяржаў ЦУЕ. Адначасова няварта дапасоўваць да іх тэрмін «посткамуністычныя краіны», таму што яны раней сябе не называлі камуністычнымі.

Развіццё пераходных краін фактычна пайшло ў напрамку магчымага набліжэння да існуючых узораў капіталістычнага ладу, і створаны там таварная вытворчасць, рынак і эканоміка ў цэлым не могуць функцыянаваць без капіталістаў, гэта значыць інакш, чым пры капіталізме. Узнікшы ў пераходных краінах слой капіталістаў і ўкаранёная прыватная ўласнасць у якасці асноўнай формы ўласнасці дазваляюць сцвярджаць, што згаданыя краіны ствараюць менавіта капіталістычнае грамадства. Дарэчы, класікамі марксізму не адхіляліся кампаненты таварнай вытворчасці, рынку і пры сацыялізме. У «сапраўдным» сацыялізме яны павінны прысутнічаць, але вытворчае ўзнаўленне ажыццяўляецца паводле законаў такой таварнай вытворчасці, дзе свабоднымі таваравытворцамі з’яўляюцца не капіталісты, а працоўныя калектывы прадпрыемстваў.

Разважаючы аб канчатковай мэце грамадска-эканамічных пераўтварэнняў у постсацыялістычных краінах, неабходна падкрэсліць, што гаворка ідзе не аб новай мадэлі сацыяльна-эканамічнага развіцця (аб мадэлях звычайна гавораць у рамках адной і той жа фармацыі), а аб пераходзе да новага (адносна сацыялізму) грамадска-эканамічнага ўладкавання – вяртання ў лона капіталістычнай фармацыі. Пры гэтым неабходна мець на ўвазе, што дадзены зваротны рух ажыццяўляецца ўпершыню ў гісторыі і таму можа прымаць нябачаныя дагэтуль змешаныя формы арганізацыі грамадства.

На характар гэтых форм у кожнай асобнай краіне ўплываюць асаблівасці ідэалогіі і практыкі пераўтварэнняў, якія накладваюць свой непаўторны адбітак на канкрэтную мадэль пераходнага грамадства. Пры гэтым не выключана, што ў ходзе эвалюцыі асобныя краіны створаць унікальныя мадэлі грамадскага ўладкавання, якія будуць выходзіць за рамкі класічнай капіталістычнай фармацыі і, магчыма, пакладуць пачатак якому-небудзь новаму сацыяльна-эканамічнаму ладу.

Рэальныя працэсы фарміравання новага грамадска-палітычнага ўладкавання ў добрай паловы краін пайшлі зусім іншым шляхам, чым першапачаткова намячалася. Гэта прывяло іх да страты так званай «гістарычнай перспектывы»: парушэння тэмпаў і паслядоўнасці трансфармацыі пад уздзеяннем узнікшай сітуацыі, нацыянальных і цывілізацыйных традыцый, уключаючы захаванне элементаў папярэдняга грамадска-палітычнага ладу і адпавядаючай яму масавай свядомасці, прывычак і каштоўнасцей. Большасць насельніцтва краін-аўтсайдэраў рэфарміравання аддае перавагу невялікім і стабільным даходам перад заможным жыццём ва ўмовах рызыкі, якая лічыцца неад'емным кампанентам капіталістычнай сістэмы гаспадарання. Ці азначае гэта прынцыповую змену галоўнай арыентацыі, ці толькі часовае аслабленне першапачатковай «вестэрнізацыі» грамадства ва ўмовах непераадоленага і ў канцы 1990-х гг. сацыяльна-эканамічнага крызісу і адноўленай прывабнасці левых настрояў, пакажа будучае.

